

D 2643

D O R E C

6/7

Slovenci na fronti v Sremu

Med slovenskimi partizani

Trideset vdov obtožuje

Ob izgubi Veljka Vlahovića

1975

Okupatorjev dokument o streljanju talcev v Celju

Umetnost v NOB — umetnost revolucije

BOREC 6/7-75 ★ XXVII

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: 320-477

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 295 **Milan Peroci:** Slovenci na fronti v Sremu
- 307 **Dr. František Jordán:** Med slovenskimi partizani
- 337 **Alfred Grobler-Mire:** Trideset vdov obtožuje
- 350 **Manko Golar:** Ko pride noč, pesem
- 351 **Svetlana Volarić:** Ravensbrück
- 363 **Zvone Kržišnik:** Ob izgubi Veljka Vlahovića
- 369 **Dr. Tone Ferenc:** Okupatorjev dokument o streljanju talcev v Celju
- 372 **Franci Lakovič:** Rane, pesem
- 373 **Razgovor z dr. Francetom Škerlom**
- 377 **Franci Lakovič:** Vera, pesem
- 378 **Črtomir Šinkovec:** Večer na Sveti gori

Likovna umetnost

- 379 **Dr. Ivan Sedej:** Umetnost v NOB — umetnost revolucije

Književne ocene

- 385 **Slavko Rupel:** Ivo Zorman: Sončnica navadna
- 386 **Janko Poljanec:** Stephen Pollak: Za menoj nenavadna pot
- 387 **Iztok Ilich:** Jerzy Kosinski: Obarvana ptica
- 389 **Iztok Ilich:** Vasil Bikov: Sotnikov

Bibliografija

- 390 **V oceno smo prejeli**

Slika na naslovni strani: Neposredno po koncu vojne, se je pokazala potreba po kongresu OF, ki je bil v Ljubljani 16. junija 1945. Na sliki: Zborovanje v Tivolju

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-486, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Milan Peroci

Slovenci na fronti v

Pred tridesetimi leti, 12. aprila 1945, je bila prebita Sremska fronta. S prebojem se je pričel uresničevati načrt generalštaba Jugoslovanske armade za zaključne operacije dokončne osvoboditve naše dežele. Osnovne smernice za ta načrt je dal vrhovni komandant Jugoslovanske armade maršal Tito.

Pomen Sremske fronte je, po mnenju naših vojaških strokovnjakov, zelo pomemben. Sremska fronta je bila sestavni del enotne strateške fronte antihitlerjevske koalicije v Evropi, ki se je na vzhodu raztezala od Baltskega morja do srednjega toka Donave in se je nato prek Srema, reke Drave in Jadranskega morja povezovala s fronto v Italiji in dalje na zahodu s fronto na reki Ren.

Pomembna pa je Sremska fronta tudi zato, ker je imela obče jugoslovanski značaj, saj so bili v enotah, ki so se bojevale na tej fronti, pripadniki vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Kratek čas pa so se bojevale na tej fronti tudi nekatere sovjetske in bolgarske enote ter celo italijanska brigada, ki je bila v sestavu naše 1. proletarske divizije.

V enotah, ki so se bojevale na Sremski fronti, so bili tudi Slovenci. Skoraj da ni enote, v kateri jih ne bi bilo. Kompaktno slovensko enoto na Sremski fronti pa je predstavljal 5. bataljon 1. krajiške brigade, ki je bila v sestavu 5. udarne divizije 1. proletarskega korpusa NOVJ. Ta korpus je bil 1. 1. 1954 reorganiziran v 1. armado.

Misel o formiranju slovenske enote je nastala takoj po osvoboditvi Beograda in jo je organizacijsko izpeljal odbor osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo, ki je bil pozneje na zboru delegatov dne 18. in 19. 12. 1944 preimenovan v slovensko kulturnoprosvetno društvo »France Rozman«. Pobudo za ustanovitev odbora, ki je nastajala že med okupacijo, sta dala tovariša Mirko Hočevar in dr. Ivo Štempihar tovarišu Borisu Ziherlu. Že 28. 10. 1944 je bila prva uradna seja odbora, na kateri sta bila prisotna tudi tovarišica Pepca Kardelj in tovariš Boris Ziherl, drugi dan seje, 29. 10. 1944, pa tovariši Jože Rus, dr. Anton Kržišnik in prof. Edvard Kocbek. Glavna naloga, ki si jo je zadal odbor, je bila, storiti vse, da se Slovenci, ki so živeli na območju Srbije, čimprej vključijo v enote NOV in POJ. Tako je odbor še istega dne, tj. 28. 10. 1944, objavil v časopisu »Politika« proglas, s katerim je pozval Slovence, naj se vključijo v krajevne organizacije Osvobodilne fronte, ki so bile ustanovljene v vseh večjih krajih Srbije, v katerih ali okoli katerih so živeli Slovenci. To so bili pretežno pregnanci, ki so jih 1941. leta Nemci pregnali v Srbijo z območja, ki so ga okupirali, tj. s Štajerskega, Gorenjskega in Posavja, Slovenci, ki so živeli v Srbiji

še izpred vojne, pa tudi primorski in istrski Slovenci, ki so v Srbiji živeli že od prej ali pa so bili v Srbiji v nemških ujetniških taboriščih, kamor so jih zaprli po kapitulaciji Italije. Tako so bili postopoma ustanovljeni krajevni odbori v Arandjelovcu, Aleksandrovcu, Beli Crkvi-Vršcu, Beogradu, Čupriji, Gornjem Milanovcu, Jagodini, Kovinu, Kragujevcu, Lazarevcu, Nišu, Novem Sadu, Smederevski Palanki, Šabcu, Paraćinu, Petrovgradu, Požarevcu, Rekovcu, Valjevu, Varoš-Topoli, Varvarinu, Veliki Kikindi, Vrnjački Banji, Zemunu, Zaječaru, Leskovcu, Sremski Mitrovici, Pančevu, Trsteniku, Smederevu, Kruševcu, Užicah, Užički Požegi in Prokuplju. Kjer ni bilo mogoče ustanoviti odborov pa so bili postavljeni zaupniki, in sicer v Veliki Gradiški, Brusu-Lepenci-Dubcah-Zlatarih, Mladenovcu in Velikem Orašlju.

Vstop v Osvobodilno fronto je bil opravljen na podlagi izpolnitve tiskane prijavnice, potem, ko je posebna komisija preverila zadržanje vsakega posameznika. Na zadnji strani prijavnice so bile tiskane temeljne programske točke Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sprejete na sejah Vrhovnega plenuma OF v oktobru in decembru 1941. Razen rubrik o osebnih podatkih, je vsebovala prijavnica tudi rubriko o izjavi za sprejem v Osvobodilno fronto in posebno rubriko glede pripravljenosti vstopa v NOV Jugoslavije. Odziv je bil množičen, tako glede vpisa v Osvobodilno fronto kakor tudi glede vstopa v NOVJ. V tej zvezi je potrebno pripomniti, da mnoge Slovence ta popis ni več zatekel na svojih domovih, ker so že pred tem odšli v enote narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije.

Misel, da bi Slovenci formirali posebno slovensko enoto, je vojaško in politično vodstvo odobrilo in tako je Vrhovni štab NOV in POJ dne 8. 11. 1944 sporočil odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Beogradu, da se bo z odredbo Vrhovnega štaba formirala v Beogradu nova slovenska brigada NOV in POJ. Ta brigada bo v sestavu 1. proletarskega korpusa. Vodilni poveljujoči in komisarski kader bo Vrhovni štab poklical iz narodnoosvobodilne vojske Slovenije. V sestav te brigade bodo vključeni tudi borci, podoficirji in oficirji slovenskega porekla iz enot narodnoosvobodilne vojske v Srbiji. Nadalje je bilo v sporočilu rečeno, da bo brigada formirana, ko se bo v njo prijavilo najmanj 2000 prostovoljcev, zato naj organizacije Osvobodilne fronte na območju Srbije izvedejo akcijo za vstop v brigado in pošljejo Vrhovnemu štabu spisek oseb, ki so se že prijavile. Poveljstvu mesta Beograda pa je Vrhovni štab naročil, naj vse Slovence tistih letnikov, za katere je bila razglašena mobilizacija, vpiše v posebne spiske. Razpis je podpisal pomočnik načelnika Vrhovnega štaba NOV in POJ generalmajor Dušan Kveder.

O formiranju te slovenske enote je bilo seznanjeno tudi vodstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Sloveniji, ki je skupno z Glavnim štabom menilo, da naj se vsa vprašanja v zvezi s to enoto rešujejo z Vrhovnim štabom.

Dne 19. 11. 1944 je bilo prvo večje manifestacijsko zborovanje beograjskih Slovencev, na katerem so razložili idejne, politične in kulturne smernice OF tovariši Jože Rus (podpredsednik AVNOJ), Edvard Kocbek (poverjenik za prosveto), Boris Zihlerl (urednik »Borbe«) in generalmajor Dušan Kveder. Na tem zboru je bil izbran tudi nov odbor OF slovenskega naroda za Srbijo. Delegati so izvolili za predsednika Lojzeta Dolinarja, za podpredsednika dr. Ivana Vasiča, za tajnika Jožeta Rozmana, za blagajnika Ivana Tometa in še 19 članov odbora.

Že 18. in 19. 12. 1944 je bil v Beogradu zbor delegatov Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo. Udeležilo se ga je 100 delegatov. Z območja Srbije, Srema, Vojvodine in Banata 70 in iz Beograda 30. Na zboru je dr. Ivan Vasič prečital referat: »Pogled v preteklost«, Boris Zihlerl je spregovoril o političnem razvoju Osvobodilne fronte, dr. Jože Rus o kulturnem in propagandnem delu v Osvobodilni fronti. Delegati so živahno sodelovali v razpravi in poročali o dejavnosti krajevnih odborov,

Druga in tretja grupa borcev slovenskega bataljona na poti med Sidom in Tovarnikom na sremsko fronto

ki so jih zastopali. Na tem zboru je bil sprejet sklep, da se odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Srbijo preimenuje v slovensko kulturnoprosvetno društvo »Franc Rozman«. Ta sklep je bil sprejet na podlagi stališča, da naj se vsi Slovenci, živeči na območju Srbije, tvorno vključijo v srbske družbenopolitične organizacije, v društvu pa razvijajo kulturnoprosvetno dejavnost.

Pri odboru oziroma pozneje pri društvu so obstajali različni odseki, med drugimi tudi vojaški odsek, ki je prevzel skrb za formiranje slovenske brigade. Ta odsek je do 29. 11. 1944 vodil tovariš Velimir Cizelj, nato pa tovariš Mirko Hočevar, in sicer do 15. 1. 1945, ko je ta odsek s celotno kadrovsko zasedbo postal samostojni odsek mobilizacijskega oddelka poveljstva mesta Beograda in ga je vodil tovariš Bronislav Vrhunec. V odseku so sodelovali tudi tovariši Erjavc, Jože Rozman in dr. Marjan Wolf, ki je bil oficir za zvezo med vojaškim odsekom in enoto na fronti, in drugi.

Za vstop v slovensko narodnoosvobodilno brigado se je prijavilo 1035 Slovencev. Prek 300 Slovencev z območja Srbije pa je, delno že med okupacijo, deloma pa ob osvoboditvi posameznih krajev, stopilo v odrede NOV in POJ.

Na podlagi spredaj navedenih prijav je vojaški odsek dne 23. 11. 1944 poslal vsem prijavitelcem tiskani poziv, da naj se v smislu prostovoljne prijave in odredbe komandanta 5. srbske udarne divizije javijo dne 26. 11. 1944 ob 10. uri v vojašnici pehotnega polka na Dedinju, zaradi formiranja slovenske vojaške enote. S seboj naj prinesejo nahrbtnik ali torbico, jedilni pribor, perilo in odejo, po možnosti pa naj bodo zaradi zime primerno oblečeni in obuti.

Pozive so pravočasno prejeli le prijavitelci iz Beograda in najbližje okolice. Zato se je zbralo v nedeljo 26. 11. 1944 pred domom slovenskega kulturnoprosvetnega

društva »Franc Rozman« v Beogradu 160 prostovoljcev. Prijavljenci so namreč živeli na celotnem območju Srbije, poštne in železniške oziroma avtobusne zveze pa takrat zaradi objektivnih razlogov še niso delovale redno in brez zastojev. Ti prostovoljci so odkorakali ob 9. uri izpred sedeža društva z jugoslovansko in slovensko zastavo na čelu, prepevajoč borbene pesmi, v vojašnico na Dedinju. V imenu vojaškega odseka jih je vodil tovariš Jože Rozman. Kljub zagotovitvi, da bo v vojašnici vse pripravljeno za namestitev slovenske brigade, pa so našli vojašnico povsem zasedeno. Po večurnem iskanju ustreznega prostora, so prostovoljci dobili prostor v baraki, ki jo je zasedala 1. krajiška udarna brigada. Dne 27. 12. 1944 je prispelo v vojašnico novih 48 prostovoljcev in 28. 11. še 30. Tega dne popoldne je bilo teh 238 Slovencev porazdeljenih v čete. Naslednji dan dopoldne so vežbali, popoldne pa jim je bilo razdeljeno orožje. Pretežno so prejeli stare italijanske puške. Nato so zaprisegli, zvečer pa je bil družabni večer. Po prvotni zamisli bi morali slovenski prostovoljci ostati v vojašnici na Dedinju, dokler se ne zberejo vsi borci in dokler se ne formira slovenska brigada s slovenskim poveljujočim kadrom. Prostovoljci, večinoma pregnanci, so bili pomanjkljivo oblečeni in obuti. Mnogi so imeli na sebi obleko in obutev, s katero so pred štirimi leti odšli v izgnanstvo. Bili so za zimski čas tako rekoč goli in bosí. Večino so predstavljali mladinci stari od 17 do 22 let, ki še nikoli niso imeli puške v rokah. Zato so starejši tovariši zahtevali, da se brigada formira po predvidenem načrtu, da se namreč zberejo vsi borci in poveljujoči kader, da se borci primerno oborožijo, oblečejo in obujejo ter ustrezno vojaško izurijo. Mlajši pa so, glede na izredno kritičen položaj v Sremu, kjer so se fašistične enote skušale zadržati za vsako ceno, da bi tako omogočile umik svojih čet iz južnih delov Jugoslavije, Grčije in Albanije, vztrajali, da gredo čimprej na fronto. Tako so bili slovenski prostovoljci priključeni 1. krajiški brigadi kot njen 5. bataljon.

Dne 30. 11. je brigada ob 4. uri zjutraj krenila v Srem in pripešala do Stare Pazove. Naslednji dan, 1. 12., je nadaljevala pot do Rume, kjer je en dan počivala. Tu se je 2. 12. slovenskemu bataljonu priključilo novih 58 borcev, ki so odšli iz Beograda 30. 11. ob 9. uri in jih je vodil tovariš Janez Marn. Sedaj je bataljon štel že 288 borcev. Dne 3. 12. je brigada prispela v Sremsko Mitrovico, kjer je 5. 12. uredila enote. Slovenski bataljon je bil razdeljen v čete, vode in desetine. Večino mest komandirjev, vodnikov in desetarjev so prevzeli izkušeni oficirji in borci 1. krajiške brigade. Za komandanta bataljona je bil imenovan krajišnik Stevo Džaković. Po dveh dneh, ki jih je brigada porabila za počitek, pranje in čiščenje ter urejanje enot, je brigada 6. 12. ob 3. uri zjutraj krenila skozi vas Martinci do vasi Osačinci in vas Berkasovo, se zadržala tukaj en dan na počitku, nato pa je 9. 12. ob 3. uri zjutraj odšla skozi vas Tovarnik v vas Dželatovce, kjer je brigada stopila v boje. 3. bataljon je ob podpori topniškega oddelka napadel sovražnika v smeri železniške postaje Slakovci, 1. in 4. bataljon pa sta napadla vas Slakovci z jugozahodne strani. Boji so trajali tudi ves naslednji dan. Tega dne je pehota ob 15. uri naskočila in zavzela sovražnikove obrambne jarke ob progi, globlji predor pa ji ni uspel, ker se je sovražnik krepko in trdovratno upiral, branec progo Brčko—Vinkovci, ki jo je potreboval za umik svojih čet. Boji so potekali v zelo neugodnih vremenskih in terenskih razmerah. Približno 200 borcev so morali izločiti iz bojev, ker so jim zaradi ozeb otekle noge. Mraz sicer ni bil tako hud, da bi tla zamrzovala, zato pa so bila tla mokra in blatna ter so se borci pri običajni hoji pogrezali do kolen v blato, v jarkih pa je stala voda, ki je borcem segala do pasu. V teh bojih je imela brigada 12 mrtvih in 43 ranjenih, od katerih sta pozneje umrla še dva ranjenca. Razen 5. slovenskega bataljona, ki je ostal na položaju v gozdu Almaš, so druge enote brigade 11. 12. odšle v vas Njemci, kjer so čistile obleko in orožje ter počivale. Dne 12. 12. je

Na sremski fronti je bilo zaradi vidnosti tudi vkopavanje izredno težavno in nevarno

brigada krenila proti vasi Tovarnik in prispela 13. 12. popoldne pred vas Mikluševce kot rezerva 4. in 1. krajiške brigade. Ti premiki so bili izvršeni zaradi pregrupiranja enot na podlagi novega načrta za napad na sovražnika. Tako sta 1. in 2. bataljon 16. 12. ob 3. uri zjutraj krenila na položaje pred Pristavo Grabovo, kjer sta zamenjala enote 10. krajiške brigade. Tega dne so imele naše enote zaradi sovražnikovega obstreljevanja naših položajev s težkim orožjem, 11 mrtvih in 11 ranjenih, naslednji dan pa še 3 mrtve in 14 ranjenih. Dne 19. 12. so bile naše enote zamenjane z enotami bolgarske vojske. Po enodnevnem počitku v Ilincih je brigada krenila v Komletince, odkoder sta 2. in 5. bataljon takoj odšla na položaje. 5. slovenski bataljon je zasedel desno obalo reke Bosut proti gozdu Dionica, od kote 83 proti kanalu in mostu proti Skeli, 2. bataljon pa je zasedel položaje Cito (koto 87) na kanalu. Dne 22. 12. ob 8.50 je 2. bataljon po predhodnem močnem artilerijskem ognju naskočil sovražnikove položaje onkraj kanala v smeri proti železniški postaji Otok. Po kratkem, toda ostrem spopadu je 2. bataljon zasedel položaje prednjih straž sovražnika onstran kanala, nato pa v sodelovanju s 3. in 4. bataljonom potisnil sovražnika do prvih hiš v vasi Otok. Naslednji dan so naše enote likvidirale še nekatere sovražnikove položaje, zvečer pa so se zopet morale delno umakniti, ker je sovražnik izvršil protinapad, v katerem je uporabil tudi tanke. Boji so potekali tudi ves naslednji dan, vendar ni prišlo do bistvenih sprememb. Zjutraj 24. 12. okrog 7. ure je sovražniku uspelo prebiti položaje 1. jugoslovanske brigade in udariti v bok 3. bataljonu, ki pa je sovražnika spretno odbil, zasedel položaje 1. jugoslovanske brigade in jih držal ves dan. Dne 26. 12. so se naše enote na povelje štaba 5. krajiške divizije umaknile na položaje z dne 22. 12. 1. krajiška brigada je v bojih od 22. do 26. 12. imela 98 mrtvih in 292 ranjenih, 84 ozebljih, 10 pa je bilo pogrešanih. V času trajanja teh bojev je bilo

Počitek v bivaku, narejenem iz koruznih stebel v Sotinskih šumah na sremski fronti

vreme megleno, ponoči je pritiskal hud mraz, tako da je rado zatajevalo tudi orožje, zlasti strojnice »maksimi«.

Dne 27. 12. so enote 1. krajiške brigade zasedle nove položaje na vzhodni strani kanala, na sektorju od mesta, kjer prečka kanal cesta Komletinci—Otok, pa severno od kote 87, ki so jih prej zasedale enote 21. srbske divizije.

Napočilo je jutro 28. 12., ko je 5. slovenski bataljon doživel svoj ognjeni krst. Ob 8.30 zjutraj so enote 1., 2. in 5. bataljona po krajšem topniškem ognju prešle v napad na sovražnikove enote onkraj kanala. Slovenski 5. bataljon je dobil povelje, da napade gozd pred vasjo Otok, kjer je imel sovražnik skladišče streliva in odkoder je nenehno izpadal. Prva je jurišala prva četa, druga in tretja pa sta bili v pripravljenosti. Ko so se pognali iz rovov borci prve čete, jih je sovražnik pustil, da so se mu približali na streljaj, nato pa jih je zasul s strahovitim ognjem iz pušk, strojnic in minometov. Brez topniške spremljave, na povsem ravnem terenu, brez vsakega zaklona je bila četa zadržana in komandant je izdal povelje za prekinitev napada. Pod zaščito ognja druge in tretje čete so se borci 1. čete umaknili na izhodiščne položaje. Pred strelskimi jarki so obležale prve žrtve: Drago Bezenšek, Vladimir Brečević, Jerko Lorencin, Miodrag Marković, Franc Šipic, Franc Šumak, Peter Špacapan, Darko Trubić in Branko Zović. Pred jarki je obležala tudi Vera Melihen. Drobec mine ji je razmesaril spodnjo čeljust. Njeno stokanje sta slišala borca Stojan Baudek in Sredoje Gojkov. Brez pomišljanja sta skočila iz jarka, da bi ranjenko prenesla vanj in ji nudila prvo pomoč. Toda komaj sta preskočila okop pred rovom, so ju Nemci s strojnico pokosili. Nepozaben je vzor njenega junaštva in humane požrtvovalnosti. Popoldne je mina ubila še Viljema Bratkoviča in Franca Mozetiča, Cilka Muri, ki je bila hudo ranjena, pa je umrla kasneje v bolnišnici v Beogradu. Naslednji dan so pokopali vseh trinajst borcev v skupni grob na robu

Borci 5. slovenskega bataljona prve krajiške brigade v strelskih jarkih pri Opatovcu januarja 1945

vasi Komletinci. Med poslovilne govore in žalostinke, ki jih je izvajala godba na pihala in so jih zapeli borci, so se mešale eksplozije sovražnikovih min, ki so padale v neposredni bližini pogrebcev.

Po tej bitki je na fronti prevladalo relativno zatišje. Obe strani sta se pripravljali na končni obračun. Brigada je 1. 1. 1945 krenila skozi vas Njemci v Tovarnik in od tukaj 4. 1. v vas Lovas. Tukaj se je 5. bataljonu priključila 5. 1. 1945 še zadnja skupina 60 borcev, ki je prišla iz Beograda. Nekaj skupin borcev se je v presledkih vključevalo že prej, tako da je odšlo v 5. slovenski bataljon, po podatkih vojaškega odseka, skupaj 415 borcev. Od teh je zdravniška komisija, bodisi zaradi starosti, bodisi iz zdravstvenih razlogov izločila 60 prostovoljcev. Nekateri so bili popolnoma oproščeni vojaških dolžnosti, drugi pa so bili razporejeni na različne dolžnosti v zaledju. V Lovasu je brigada vse do vključno 13. 1. gradila glavno obrambno črto, vmes pa so se borci urili za boj s tanki in drugim orožjem ter se politično izobraževali.

Dne 14. 1. okrog 6. ure zjutraj je skušala sovražna patrulja z močjo desetih mož na silo ogledati položaj na levem krilu naših enot. Naši borci so jo pregnali, nakar je sledilo z obeh strani streljanje za vznemirjanje ter dvoboj minometov in topov, kar je trajalo z občasnimi prekinitvami ves dan. Vse to se je nadaljevalo tudi naslednji dan. Dne 16. 1. so ob 15.30 štiri sovražne patrulje po 10 ljudi ponovno poizkušale na silo ugotoviti položaj na našem levem krilu. Tem patruljam so naše enote zadale precejšnje izgube.

Naslednjega dne, v sredo 17. 1. 45 ob 5. uri zjutraj, so Nemci, po ukazu nemškega vrhovnega poveljstva začeli napad na vsej fronti, ker so hoteli popraviti in izboljšati svoj položaj v Sremu. Najprej je pričel sovražnik z močnim topovskim ognjem obstreljevati naše položaje. Na odseku fronte med Opatovcem in Lovasem, ki jo

Na položaju v vodi in blatu v Otoku na sremski fronti

je zasedala 1. krajiška brigada, je ob 5.15 napadla sovražnikova pehota, ki se je pod zaščito topovskega ognja priplazila do naše prve bojne črte. V prvem naskoku, ki je bil zelo srdit, sta bila 3. in 4. bataljon vržena iz prve bojne črte. 2. bataljon, ki je bil vkopan takoj za prvo bojno črto, je bil poslan v pomoč levemu krilu. Prav tako je bilo 1. in 5. bataljonu, ki sta bila v rezervi v vasi Opatovac, ukazano, da gresta na položaj. Ta premik pa jima je bil znatno otežen, ker je sovražnik s topovskimi izstrelki zasul prostor pri izhodu iz vasi Opatovac. Zaradi tega sta bila bataljona

Slovenski bataljon na pohodu po sremski ravnini med Rumo in Sremsko Mitrovico

Tako so se borci prve krajiške brigade prvič peljali z vlakom do Banje Koviljače

primorana oditi na položaj po južnem, namesto po severnem robu vasi. Na položaje sta prispela okrog 6. ure, medtem pa je sovražnik že potisnil naše enote na tretjo obrambno linijo pred vasjo Opatovac. Oba bataljona sta se, na jugozahodnem robu vasi Opatovac, postavila sovražniku ostro po robu, ker pa je ta napadel bočno, ga nista mogla zadržati. Začela sta se umikati proti vasi Lovas, po jarku, izkopanem na vzhodnem robu vzpetine med Opatovcem in Lovasom. Pred Lovasom sta se bataljona še enkrat postavila v bran, vendar sovražnikovi številčni premoči in boljši oborožitvi, izvežbanosti in izkušenosti v pozicijski vojni, nista bila kos. Sovražnik je v tej bitki uporabil tudi okrog 19 tankov. Zato sta bataljona nadaljevala umik proti jugu. Sovražnik je zasedel vas Lovas okrog 12. ure.

V bojih je sodelovala sovražnikova divizija »Prinz Eugen«, ki je najprej vrgla v boj manjše enote, nato pa postopoma čedalje večje. Po cesti proti Tovarniku je prodirala 117. nemška divizija. Za pehoto so prišli tanki. Kljub premoči je sovražnik samo na sektorju, na katerem je delovala 1. krajiška brigada, imel 326 mrtvih in večje število ranjenih. Toda tudi izgube 1. krajiške brigade niso bile majhne. Padlo je 112 borcev, ranjenih jih je bilo 158, 7 jih je zmrznilo, 187 pa je bilo pogrešanih. Samo iz slovenskega — 5. bataljona je padlo 74 borcev, mnogo več jih je bilo huje in laže ranjenih, okrog 15 pa jih je padlo v nemško ujetništvo. Med padlimi je bil tudi kapetan Albin Dolščak, doma s Turjaka, ki je bil tik pred tem poslan v enoto iz Barija in bi moral prevzeti poveljstvo nad slovenskim 5. bataljonom. Bil je hudo ranjen in ni dovolil, da bi ga borci odnesli v zaledje, ker bi se v tej kritični situaciji preveč izpostavljali. Izdal je poslednja navodila za umik, nato pa se je ustrelil, da ne bi padel živ v roke Nemcem.

1., 2. in 5. bataljon so nato naslednji dan, ob 5. uri zjutraj, zasedli položaje od kote 139, na poti, ki vodi iz Bapske proti Lovasu, po zahodnem robu vzpetine do poti, ki na Teleku (kota 200) pelje iz Bapske proti Šidu. 3. in 4. bataljon sta prišla pred Bapsko ter zasedla položaje na Teleku in desno od njega. Okrog 16. ure je sovražnik napadel 1. bataljon, toda moral se je z izgubami umakniti. Zvečer ob 19. uri so bili bataljoni premeščeni, tako da so zasedli položaje zahodno od vasi Bapske, s katerih se je 10. krajiška brigada premaknila na položaje vzhodno od Bapske. S teh položajev so bataljoni 19. 1. — ob 2.30 zjutraj napadli vas Bapsko. 3. bataljonu je uspelo prodreti v vas, 1. in 4. bataljon pa sta se pred vasjo spopadla s sovražnikom, ki ju je zasul z ognjem iz avtomatskega orožja in enega tanka. Zaradi očitne premoči sovražnika so se bataljoni umaknili na izhodiščne položaje. Ponoči od 21. na 22. 1. sta 1. in 3. bataljon dvakrat napadla vas Bapsko, vendar brez uspeha. V teku dneva je 3. bataljon izvršil v Bapski ogled na silo ter ujel nekaj civilistov, ki so povedali, da je v vasi 200 do 300 sovražnih vojakov, ki so nastanjeni v bližini cerkve in šole. Po 19. uri se je pričel dvoboj minometalcev, nakar sta 3. in 4. bataljon napadla Bapsko, naletela pa sta le na neznaten odpor zaščitnih patrulj umikajočega se sovražnika. Zjutraj sta 2. in 3. bataljon zasledovala sovražnika, 5. bataljon pa je ostal na položaju Telek, da bi v primeru sovražnikovega protinapada podprl druge enote. Bataljona sta presenetila sovražnika v gozdčku Cerje. Naši borci so s hitrim naskokom uspeli ujeti 10 sovražnikovih vojakov in zapleniti minomet kalibra 81 mm. Preostali del sovražnikovih enot se je med bojem umaknil proti cesti Tovarnik—Šid.

Po sedmih dnevih neprestanih napadov in protinapadov, se je fronta končno ustalila na črti: vas Torjanci—leva obala Drave in Donave—vas Mohovo—vas Tovarnik (vzhodno)—vas Lipovac—reka Sava, severna pobočja Majevce — in vse do Brčkega oziroma Bosanskega Šamca. To je črta, na kateri so bile enote južne operativne skupine naše 1. armade, in sicer 2. proletarska in 5. krajiška divizija, ki se jima je priključila v Semberiji še 17. divizija.

Ta črta je ostala stabilna vse do 12. 4. 1945, ko je bila prebita sremska fronta.

Ko se je 1. krajiška brigada v Iloku, kjer je bila na počitku od 26. 1. do 9. 2. ponovno postrojila je štel 5. bataljon vsega 120 borcev. Zato bataljon ni mogel še naprej obstajati kot samostojna slovenska vojaška enota. Ko so se vrnili v enote ranjeni in pogrešani, se je njihovo število ponovno dvignilo na okrog 210 borcev. Približno 50 so jih razporedili v 1. krajiško brigado, okrog 160 pa v 1. jugoslovansko brigado. Ob brigadi sta bili v sestavi 5. udarne krajiške divizije. S to divizijo so slovenski prostovoljci prešli konec marca 1945 iz Srema, prek Šabca v Zvornik. Dne 2. 4. je 5. udarna divizija prekoračila Drino in med boji nadaljevala pohod prek Bjeljine ter 4. in 5. 4. sodelovala v napadu na nemška mostišča pri Brezovem polju, 6. in 7. 4. pa pri osvoboditvi mesta Brčko. Naslednje tri dni se je divizija pripravljala za prehod čez reko Savo, ker je sovražnik porušil most. V noči med 10. in 11. 4. je v sodelovanju s 17. divizijo, kljub pomanjkanju prevoznih sredstev, izsilila prehod čez Savo ter 12. 4. napadla Posavske Podgajce ter nadaljevala operacije v smeri Županje. Dne 15. in 16. 4. je sodelovala v bojih pri Gudincih. V noči med 16. in 17. 4. je s sodelovanjem 17. divizije zavzela Beravce in Jaruge, nato pa izvršila frontalni napad na progo Vinkovci—Brod. Dne 20. 4. je sodelovala v bojih za Vranovce in še istega dne zavzela Slavonski Brod.

Dne 25. 4. je bilo v Pakracu izdano povelje, da se iz Slovencev, ki so v sestavi 5. divizije, razen Slovencev, ki so bili od vsega začetka v sestavi 1. jugoslovanske brigade, formira posebna vojaška enota, ki bo odšla prek Madžarske v Mursko Sobotu. V tej enoti so se ponovno zbrali borci nekdanjega 5. slovenskega bataljona

Borci 5. slovenskega bataljona prve krajiške brigade, v sklopu prve prekmurske brigade prihajajo v Maribor

1. krajiške brigade. Bilo jih je okrog 66. Dne 27. 4. je ta enota krenila iz Pakraca prek Daruvarja in Virovitice na Madžarsko. Po petdnevnem pohodu in vožnji čez Madžarsko je 4. 5. pri Sv. Martinu prekoračila Muro in stopila na slovenska tla. Borce je prevevalo navdušenje in sreča. Stopili so na slovensko zemljo, po kateri so hrepeneli od leta 1941, ko jih je nemški fašistični okupator pregnal v Srbijo. V vasi Črenšovci so bili deležni prisrčnega sprejema. Še istega dne so prispeli v Mursko Soboto in se takoj stavili na voljo generalu Ladu Ambrožiču. Razporejeni so bili v 1. prekmursko brigado, pretežno na vodstvene položaje. Brigada je 8. 5. odšla iz Murske Sobote v Ljutomer in prišla 9. 5. v Ptuj in 10. 5. v Maribor. Dve četi 1. bataljona sta bili poslani v Celje in ena v Ptuj. 2. bataljon je odšel v Dravograd, 3. pa je ostal v Mariboru. Brigada je imela nalogo, da razorožuje Nemce, ustaše in četnike in jih pošilja v ujetniška taborišča, da skrbi za red in mir, da zavaruje ljudsko imovino, zbira orožje itd. Bataljoni so se ponovno zbrali v Mariboru 30. 5. in še isti dan je brigada krenila v Luče in naslednjega dne popoldne prispela v Eibiswald (Ivnik) ter se nastanila v kraju Soboth (Sobota), 1070 m visoko. Tu je bila 1. prekmurska brigada razpuščena, borci pa porazdeljeni v brigade in prištabske enote 14. divizije. Dne 29. 6. 1945 se je 14. divizija vrnila v Slovenijo.

Slovenski prostovoljci, ki v Pakracu niso bili poslani v slovensko enoto za okrepitev 1. prekmurske brigade, so nadaljevali s 5. divizijo pot v smeri proti Zagrebu. Med umikom so Nemci v naglici pripravili na Ilovi obrambno linijo, da bi tako preprečili popolno razsulo. V dneh 28., 29. in 30. 4. napada 5. udarna divizija obrambno črto Pavlovac—Ladislav—Hercegovac. Toda Nemci delajo obupne proti-

napade. Šele v noči od 1. na 2. 5. se je pričel sovražnik umikati. 5. divizija je nadaljevala svoj pohod in preganjala sovražnike v smeri Gradac—Marija Bistrica—Veliko Trgovište—Pilštanj—Šmarje in je 12. maja prispela na območje Celja. Tri dni kasneje so razbiti in obkoljeni ostanki nemške vojske prenehali z odporom.

Na tej dolgi poti od Zvornika do Celja je padlo novih 30 slovenskih prostovoljcev. Skoraj vsaka večja bitka 5. udarne divizije na tej poti je zaznamovana tudi z grobovi slovenskih borcev.

Tako so izgube slovenskega bataljona znašale od Beograda do Celja okrog 131 mrtvih ali 32 % vseh borcev, ranjenih pa je bilo najmanj 35 % preživelih borcev. Skupne izgube na Sremski fronti, v približno šestih mesecih njenega obstoja pa znašajo okrog 30 000 naših borcev ter 1044 sovjetskih in 1027 bolgarskih vojakov.

Slovenski bataljon 1. krajiške brigade ni zajemal vseh Slovencev, ki so se borili na Sremski fronti. Mnogi Slovenci so bili tudi v drugih enotah, ki so se bojevale na tej fronti. Precej Slovencev je bilo v 1. jugoslovanski brigadi, ki je bila formirana v ZSSR in ki se je prav tako uspešno borila na Sremski fronti. Žal bojne poti te enote in drugih Slovencev ni bilo mogoče opisati v tem sestavku, ker nismo razpolagali z ustrežno dokumentacijo. Prav pa bi bilo, da se zapiše tudi boj teh Slovencev, kajti tudi njihove žrtve za osvoboditev naše dežele niso bile majhne.

Opisani boj je kamenček v čudovitem mozaiku zgodovine narodnoosvobodilnega boja Slovencev in drugih narodov in narodnosti Jugoslavije zoper fašistične zavojevalce. Udeležba Slovencev v tem boju in njihove žrtve so pomemben doprinos Slovencev, ki so živeli zunaj svoje ožje domovine, za svobodo in neodvisnost naših narodov in narodnosti. Ta doprinos pa je toliko dragocenejši, ker je bil hkrati tudi mogočna manifestacija bratstva in enotnosti naših narodov, ki se je kovalo v bojih ramo ob rami s Srbi, Hrvati, Makedonci, Črnogorci, Bosanci in Hercegovci, Albanci in Madžari. Bratstvo kovano v težkih dneh pregnanstva je ojeklenelo v ognju in krvi zmagovitih bitk od Beograda do severnih meja naše socialistične domovine.

Dr. František Jordán

Med slovenskimi partizani

Dr. František Jordán

PISEC SPOMINOV »MED SLOVENSKIMI PARTIZANI« DR. FRANTISEK JORDAN (r. 1921 v Polešovicah, okraj Uherské Hradiště) je izredni profesor novejšje češkoslovaške zgodovine in predstojnik katedre za občo in češkoslovaško zgodovino na univerzi v Brnu.

V češčini so ti spomini izšli pod naslovom »Mezi slovinskými partyzáni« leta 1966 v časopisu Vojnogodovinskega inštituta v Pragi Historie a vojenství. V slovenščini je doslej izšla avgusta 1964 v mariborskem Večeru le skrajšana prva tretjina (do prihoda pisca v Tomšičevo brigado). Spodaj objavljamo Jordánove spomine prvič v celoti (brez pojasnil za češke in slovaške bralce) in izpopolnjene z vrsto dejstev ter dodatnih spominskih utrinkov, ki jih je pisec pripisal v rokopis prevoda lani decembra, ko se je mudil v Ljubljani na študijskem dopustu.

Osnova Jordánovih spominov so njegova doživetja Lackovega odreda, Tomšičeve brigade in Dolenjskega odreda od avgusta 1944 do konca vojne. Datume in kraje bojev, imena soborcev, povezanost s širšim potekom vojne je dr. Jordán preveril z dokumenti (npr. bojno pot Tomšičeve brigade), z ustnimi pričevanji soborcev, z obstoječo literaturo, z obiski

krajev, kjer se je bojeval, pa tudi z objavljenimi spomini (tako s knjigo Matevža Haceta Komisarjevi zapiski ter s knjigo Franca Zalaznika-Leona Dolga in težka pot 1941—1945).

Največ pripoveduje Jordán seveda o bojih, ki so bili glavna vsebina življenja Lackovega odreda in Tomšičeve brigade. Toda nič manj ga ne zanima ostalo življenje narодноosvobodilnih enot, njihov odnos do prebivalstva, odnos ljudstva do njih in delovanje nasprotnikov. Osebnostno doživljanje se prepleta z doživljanjem bojnih kolektivov, ki so Jordána vsi kmalu sprejeli za svojega tovariša. Pisca spominov dopolnjuje zgodovinar, zgodovinarja oživlja nepozabno, enkratno doživetje pisca.

*

Po maturi 1. 1941 je Jordán odšel delat v tovarno pohišstva, zakaj Nemci so Čehom zaprli vse visoke šole. Naslednja tri leta je bil na prisilnem delu v Kapfenbergu na Gornjem Stajerskem. Tu se je povezal z ilegalno skupino slovenskih delavcev in konec avgusta 1944 pobegnil z njihovo pomočjo v Lackov odred na Kozjak (oz. takrat še v Pohorski odred). V Tomšičevo brigado je bil vključen 11. januarja kot desetar. Z njo je doživljal do 18. marca nenehne boje na prostoru od Graške gore in Paškega Kozjaka do zasavskih in moravških hribov. Po drugem poskusu brigade priti prek Save, tokrat pri Senožetih v noči med 18. in 19. marcem, se je znašel sam z dvema tovarišema na dolenski strani nekje pri Kresnicah. Po približno tednu dni iskanja so našli pot v Dolenjski odred. Osvoboditev je dočakal v Šmartnem pri Litiji oziroma v Litiji 9. maja kot četni politdelegat in sekretar SKOJ 1. bataljona.

Po študiju zgodovine in češčine na brnski filozofski fakulteti in po letu dela v založbi Rovnost se je posvetil pedagoškemu in znanstvenemu delu na fakulteti, kjer je bil diplomiral.

Kot raziskovalec se posveča preučevanju novejšee češkoslovaške zgodovine, zlasti zgodovine delavskega gibanja, zgodovini Brna ter češko-hrvatskih in češko-slovenskih odnosov.

Svoje znanstvene razprave je dr. František Jordán objavil v Zborniku del filozofske fakultete brnske univerze, v Časopisu Matice moravske, v Zborniku Matice moravske, v tematskih oz. priložnostnih zbornikih ter v lastnih knjigah.

Češko in slovaško zgodovino od srede prejšnjega stoletja do ustanovitve CSR obravnavajo naslednje razprave: Brnski program avstrijske socialne demokracije iz l. 1882 in njegov pomen v češkem delavskem gibanju (1955), Mladi češki preporoditeljski rod na Moravskem in štúrovci pred marcem 1848 (1956), O vzrokih razkola delavskega gibanja v čeških deželah na zmerne in radikale (1957), Radikalno delavsko gibanje na Moravskem v osemdesetih letih preteklega stoletja (1960).

V knjižni obliki je izdal zapisnik kongresa češkoslovaškega delavstva (ne nemškega v čeških deželah, op. podp.) v Brnu (1957) in razpravo Problemi razkola delavskega gibanja v čeških deželah na zmerne in radikale (1965, naslednje leto v nemščini).

Skupaj s Frant. Hejloom je izdal v Kroměřížu knjigo Revolucionarno leto 1848 (ob 100-letnici). Sodeloval je pri Zgodovini Komunistične stranke Češkoslovaške (1961).

Iz zadnjih let so razprave: Stanje in perspektive študija zgodovine Moravske (1972), Ustanovitev avstrijske socialne demokracije in češko delavsko gibanje (1974), Delavsko gibanje in revolucija 1848 v čeških deželah (1974).

Nemalo je dr. Jordán prispeval k zgodovini Brna in brnske univerze. Skupaj z B. Sindelářem je objavil knjigo Iz zgodovine delavskega gibanja v Brnu in okolici (1956). V II. del Zgodovine mesta Brna (1973), ki ga je uredil, je prispeval pregled političnega, gospodarskega in socialnega razvoja od 1850 do 1918.

Ponovno je pisal o boju za brnsko univerzo: Za drugo češko univerzo, Druga češka univerza in narodnostno vprašanje (1969). Uredil je knjigo Zgodovina brnske univerze (1969) in vanjo prispeval pregled razvoja visokega šolstva na Moravskem do ukinitve univerze v Olomocu ter pregled bojev za drugo češko univerzo do l. 1918.

Zgodovino češko-jugoslovanskih stikov obravnavajo razprave: Hrvati v čeških deželah v času češke vstaje in tridesetletne vojne (1953), Čehi in Hrvati v turških vojnah 16. stoletja (1961), Čehi in Slovenci v 19. in v začetku 20. stoletja (1971, o njihovih javnih, zlasti političnih stikih). Razprava Skupno prizadevanje za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani in češke univerze v Brnu je izšla v prevodu podpisanega v Kroniki (1970). Naši razgledi pa so objavili prevod Jordánove ocene knjige dr. Vaneka Siftarja Cigani.

J. L.

Druga svetovna vojna se je nagnila čez zenit svojega razvoja, a divjala je še z nezmanjšano silo. Na vzhodu se je hitlerjevska vojska umikala pritisku Rdeče armade, na zahodu se je vse bolj obetala invazija zaveznikov. Hitlerjev propagandni šef Goebbels je hrupno razglašal »totalno« mobilizacijo, ki naj bi rešila tretji rajh pred grozečim porazom.

Kakor večina češke mladine, rojene od 1920 do 1926, sem bil tudi jaz mobiliziran na prisilno delo v rajh; delal sem v Kapfenbergu pri Brucku ob Muri. V tem industrijskem središču avstrijske Štajerske so živeli in trpeli v delovnih taboriščih tisoči tujih delavcev: Čehi, Rusi, Ukrajinci, Poljaki, Litovci, Jugoslovani, Italijani, Grki, Francozi, Nizozemci, Belgijci in drugi. V vse slabših, čedalje bolj žalostnih delovnih in življenjskih razmerah so se hitlerizmu — pod vtisom uspehov sovjetske vojske in ob krhanju totalne mobilizacije zaradi naraščajočih letalskih napadov zahodnih zaveznikov — vse bolj upirali. Množili so se primeri pasivne rezistence, raznih sabotaj in pobegi s prisilnega dela.

Med delom prisilnih delavcev se je vse bolj javljala težnja prispevati k porazu fašizma z oboroženim bojem. V Avstriji za to ni bilo pogojev. Na Češkem in Moravskem je sicer obstajalo ilegalno gibanje, a težko se mu je bilo pridružiti. O pripravah na ljudsko vstajo na Slovaškem, ki se je začela 29. avgusta 1944, nismo niti slutili. Zato nas je tiste, ki smo se na delovnem mestu ali po tradicionalnem prijateljstvu družili s Srbi, Hrvati in Slovenci, močno mikal junaški boj narodov Jugoslavije. Videli smo v njem najvišjo obliko narodnoosvobodilnega boja, veliko priložnost utesi z dela v rajhu in se vključiti v oborožen boj zoper fašizem.

Simpatizirati z narodnoosvobodilnim gibanjem v Jugoslaviji ni bilo težko, teže se je bilo pridružiti partizanom. Čuli smo že dalj časa o uspehih narodnoosvobodilnega boja v Srbiji ter Bosni in Hercegovini, toda med Avstrijo in temi partizanskimi področji je bila »neodvisna država« Hrvatska s fašističnim ustaškim režimom ter neoznačena meja med zasedenim ozemljem in kraji z razvitim partizanskim gibanjem. Čuli smo tudi, da se širi partizansko gibanje v sosednji Sloveniji. A vesti o tem so bile tako nejasne, da bi bilo hudo tvegano oditi tja na lastno pest, čeprav tedaj med Gornjim in Spodnjim Štajerskim ni bilo politične meje.

Skušali smo najti koga, ki bi nas bolje poučil o položaju v Sloveniji in nam pomagal tja k partizanom. Zvezo smo našli po naključju, ki bi se lahko zdelo komu preprosta izmišljotina pisca teh spominov, a bilo je posledica že omenjene odločitve in omenjenega iskanja.

Pomladi 1944 je prijatelj Borek, sit prisilnega dela v tovarni firme Böhler, zinil: »Rajši k partizanom kot tu!« To je slišal Hrvat, ki je delal z njim pri sosednjem stroju. Znal je dobro češko, saj mu je bila mati Čehinja; zato se je že dalj časa družil z nami. Ko sta se z Borkom vračala z izmene, mi je nenadoma dejal: »Ko boš hotel k partizanom, kar reci!« Z njegovim posredovanjem in z njegovo pomočjo smo se štirje Čehi v Kapfenbergu povezali z ilegalno skupino slovenskih delavcev iz okolice Maribora, ki so bili zaposleni prav tako pri Böhlerju in stanovali v taborišču RAB Lager, sodelovali pa s slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem. Zanj so zbirali denar, zdravila in prostovoljce za partizane v okolici Maribora.

Zveza z nami je bil neznanec, bivši mornar in star slovenski komunista. Na zaupnih sestankih, ki sem jih imel z njim, ker sem razumel največ slovenski, na bregovih Murice ali na cesti Kapfenberg—Hafendorf me je seznanjal z načeli ilegalnega dela, poučil o nalogah skupine ter o stanju in ciljih narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Obveščal me je tudi o napredku priprav za naš odhod. Saj smo se že

odločili zapustiti Kapfenberg in se pridružiti narodnoosvobodilnemu boju v Jugoslaviji, da vsaj malenkost prispevamo h končnemu porazu fašizma. Iz Kapfenberga smo nameravali pobegniti že julija 1944, a zveza s partizani v mariborski okolici se je takrat pretrgala. Znova je bila vzpostavljena šele sredi avgusta; bili smo pozvani, da se pripravimo za odhod. Svoje stvari smo postopno, neočitno poslali domov in vzeli s seboj le najnujnejše: starejšo obleko, perilo, nahrbtnik in dobre čevlje. Ostalo, so nam rekli, dobimo v odredu.

Iz Kapfenberga smo se odpeljali v soboto, 31. avgusta popoldne. Vozili smo se z delavskim potniškim vlakom v dveh skupinah. V prvi smo bili trije Čehi: Květoslav Obdržálek, Jaroslav Šafařík in pisec teh spominov. Obdržálka sem dobro poznal že od doma. Bil je iz iste vasi kot jaz. S Šafaříkom sva se spoprijateljila v Kapfenbergu. Četrti član naše skupine — Borek — ni bil z nami, dobil je dopust in se ni vrnil v Kapfenberg. Vodil nas je Slovenec, ki je vzdrževal zvezo z mano. V drugi skupini sta bila dva Italijana in neki tržaški Slovenec. Spremljal jih je Slovenec Janez Treuner iz Jakoba pri Mariboru, ki sem ga dobro poznal kot Ivana. Že dalj časa sva se v Kapfenbergu priložnostno srečevala in se pogovarjala. Oba sva bila zelo presenečena, ko sva se srečala na kolodvoru. Saj še slutil nisem, da je povezan v slovensko ilegalno odporniško gibanje, pa tudi on ni vedel ničesar o mojih skrivnih namenih. V Gradcu se nam je pridružil Slovenec iz okolice Maribora, da nas varuje na poti. Bil je to tovariš Budja iz Slovenskih goric, ki se je pozneje z nami vključil v III. bataljon Lackovega odreda. Da nas v vlaku ne bi zasačila vojaška kontrola ali policija, sem poskrbel za vsa ponarejena potrdila, da se peljemo v Maribor na dopust.

Okrog desetih zvečer smo se pripeljali na postajališče blizu Maribora, v Cirknico. Brž ko se je vlak ustavil, smo poskakali iz vagona na nasprotno stran od postajnega poslopja in stekli čez travnik v bližnji gozd zahodno od proge Maribor—Gradec. Sem bi morala po nas partizanska patrulja. Ko smo se ustavili v gozdu, nam je odleglo, meneč, da smo srečno prestali najnevarnejši del poti. Vznemirjalo nas je le pričakovanje, kaj bo sledilo. Toliko bolj, ker je čas tekel, po nas pa ni bilo nikogar. Blizu polnoči je naenkrat pretrgalo tišino poletne noči streljanje pušk in brzostrelk. Začelo se je pod nami blizu proge, pri cesti Gradec—Maribor. Pretrgano streljanje je kmalu preraslo v pravo bitko, ki se je pomikala iz doline na reber nad nami. Tu je postajala vse tišja, dokler končno ni utihnila. »Nemci?« Partizani?« smo ugibali. Kmalu smo dobili odgovor. Streljanje pušk in brzostrelk je zamenjalo tuljenje policijskih psov. Njihovo lajanje se je oglašalo krog nas, zdaj od spodaj, zdaj od zgoraj. Oglašalo se je hip pred nami, hip za nami. Bilo nam je jasno, da Nemci češejo okolico. Le-ta, ki je kdaj doživel podobno, lahko razume naše občutke. Kraja nismo poznali, orožja nismo imeli; predstava, da pademo v roke gestapu prej, preden dosežemo cilj, je bila strašna. Mene sta težila povrh še skrb in odgovornost za pismo, ki mi ga je zaupal vodja skupine za poveljnika partizanske grupe na Kozjaku. Toda storili smo lahko le to, da smo se skrili globlje v hosto in se vdali usodi. Bila nam je naklonjena. Vendar ne toliko, da bi se lahko veselili. Krog dveh je hrup krog nas utihnil. Nemci nas niso našli, pa tudi partizanske patrulje ni bilo. In ko se je začelo svitati, smo zagotovo vedeli, da ne pride.

Naši spremljevalci so se brž domenili. Glavni se je odpeljal s prvim vlakom v Maribor, vodstvo sta prevzela Ivan in Budja. Zgodnje nedeljsko jutro sta nas vodila po rebri na jug, nato pa na vzhod čez železnico in cesto in spet na sever v okolico Jarenine. Tu sta nas skrila v samotni gozdček in odšla domov. Naročila sta nam, naj se ne kažemo, in obljubila, da prideta po nas zvečer. Komaj sta se oddaljila, je začelo deževati in kmalu smo bili mokri do kože. Zato smo Ivana, ki

je prišel z nekim dekletom že popoldne, sprejeli seve z veseljem. Odpeljal nas je na bližnji senik, kjer smo se najedli, v senu posušili in naspali. Zvečer nas je zbudil in vodil dolgo proti jugu, dokler nismo prišli k samotni hiši. Priklical je gospodarja, ki je skril nas tri Čehe nad hlevom. Slovenca iz Trsta in Italijana pa je Ivan skril pri bližnjem sosedu, pri Plohu na Gačniku.

Naš gospodar je bil manjši kmet, dober človek in zaveden Slovenec. Imenoval se je, mislim, Pihler. Hranil nas je in skrival ves teden. Kaj bo z nami, ni vedel. Ivana ni bilo od nikoder. Domneval sem, da se je odpeljal nazaj v Kapfenberg, a pozneje sem ga srečal na Kozjaku. Delal je kot terenec, zaupnik OF na Jarenini v Slovenskih goricah. Da se nismo počutili popolnoma zapuščene, je skrbela deklekurirka s sosednje Plobove domačije; prinašala nam je cigarete. Šele v soboto zvečer je prišel kurir, ki nas je odpeljal, ne na Kozjak, ampak k drugemu kmetu, kjer smo bili skriti na kozolcu z dvema Slovencema, ubežnikoma iz nemške vojske na poti k partizanom. Kozolec je stal tik ob cesti, od koder smo čuli večkrat tudi nemško govorico. Zato smo zaprosili kurirja, ki nam je nosil hrano, da nas odpelje na varnejše mesto. Že v nedeljo zvečer smo krenili dalje, v notranjost Slovenskih goric, dokler nas ni sprejel neki kmet pri Jakobu in nas skril v podstrežje velikega skednja. Tu se nam je pridružil še Slovenec, ubežnik iz nemške armade. V družbi Slovencev smo se počutili varnejše, ker so poznali kraj, kjer smo se skrivali, in so bili oboroženi. Toda hraniti šest ljudi je bilo očitno preveč tudi za velikega kmeta, pa smo si morali pomagati sami. Čehi smo bili brez denarja, ker nam je bilo v Kapfenbergu rečeno, da ga ne bomo potrebovali, marke slovenskih tovarišev pa za vse niso zadoščale. Zato smo pripravili akcijo: s posestva, kjer je gospodaril namesto izseljenega Slovenca Nemec, priseljenec iz Besarabije, smo prinesli prašička; kmet nam ga je spekel in nam dal kruha. To nam je zadoščalo za nekaj dni. Pujska še nismo pospravili, ko nam je kurir v četrtek zvečer prinesel veselo novico, da so prišli partizani.

Vodil nas je spet ponoči čez drn in strn, prek gričev in dolinic, ki jih v Slovenskih goricah ne manjka, dokler nismo dospeli v dolino, ki jo deli tok večjega potoka. Naenkrat smo začuli: »Stoj!« Nagonsko smo padli na tla. A naš vodič se je le ustavil in odgovoril z geslom. Patrulja je poklicala dežurnega, ki nas je odpeljal k poveljniku. Bil je to komandant 3. bataljona Pohorskega odreda, ki je z eno četo prišel s Kozjaka v Slovenske gorice po novince. Preden smo bili predstavljeni in sem mu izročil pismo, je vprašal, ali so prišli tudi Čehi. Iz tega sem spoznal, da v Slovenskih goricah nismo bili zapuščeni. Čuvala sta nas OF in slovenska partizanska vojska. Ko smo se malo razgledali v temi, smo videli, da je prišlo z raznih koncev najmanj 25 novincev. Med njimi tudi Slovenec iz Trsta in Italijana. V prvem razgovoru s partizani smo zvedeli, da je straža bila poslana po nas pred dvanajstimi dnevi, pa se je pri prehodu iz Slovenskih goric čez cesto proti Kozjaku spopadla z Nemci in nas po praski z njimi zgrešila.

Po kratkem odmoru je četa nastopila, se razvila z nami vred v kolono in krenila v zahodno smer. Previdno smo šli čez železnico in cesto Maribor—Gradec, čez Pesnico ter že precej po polnoči popeli k Sv. Križu, kjer se je zadrževal drugi del 3. bataljona. Tu smo prvič videli partizane, o katerih smo že v Slovenskih goricah čuli precej. Bili so povečini mladi fantje in dekleta, oblečeni v uniforme raznih vrst, a dobro oboroženi s puškami, brzostrelkami, mitraljezi in z ročnimi granatami. Nekateri so imeli tudi pištole in daljnogleda, vsi pa petokrake zvezde na ladjastih kapah. Kljub pozni uri so nas sprejeli zelo prisrčno. Dobili smo večerjo in po kratkem tovariškem pogovoru legli spat na skedenj. Po opisanih dneh smo prvič spet spali mirno, saj nas je čuvala partizanska straža.

Drugo jutro so nas postrojili. Komisar Boris nas je zapisal v spisek in že dopoldne smo imeli posebno politično uro. Predaval nam je komandant bataljona Džovi na temo: »Zakaj smo partizani?« Pojasnil nam je vzroke in oblike razvoja narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji, nas seznanil z nalogami in cilji protifašističnega boja in nas poučil o temeljnih pravilih in načelih partizanskega življenja v hribih. Tako smo prišli 12. septembra med slovenske partizane na Kozjaku. Naša želja se je izpolnila.

V Lackovem odredu na Kozjaku

Nismo se še prav razgledali po Kozjaku, že smo se udeležili prve akcije — napada na postajo kvislinških domobrancev, na tako imenovano Landwache v vasi Jurski vrh, severozahodno od Maribora ob avstrijski meji.

Od Sv. Križa smo krenili 16. septembra zvečer, brž ko se je stemnilo. Spuščali smo se v dolino, dokler nismo prišli na rob hoste, ki je segala skoro do vasi. Novinci, še neoboroženi, smo ostali tu. Ena četa je zavzela bojni položaj proti postaji, druga je ostala v rezervi. Pa ni prišla na vrsto. Zadoščala je eksplozija ročne granate v veži, da so se v spanju presenečeni domobranci vdali. Zaplenili smo veliko pušk, ročnih granat, municije in nekaj uniform. To vse je bataljon potreboval za novince, ki jih je bilo skoro vsak dan več. Na Kozjak niso prihajali le Slovenci, ampak tudi Srbi, Hrvati, Italijani, Poljaki in Francozi. Vojaški plen, povečan še s hrano iz trgovine in s tobakom iz trafike, smo še to noč zvozili in odnesli na plečih k Sv. Križu.

Tu smo naslednji dan slišali, zelo presenečeni, da večina novincev, zlasti prostovoljcev-tujcev ne ostane na Kozjaku. S patruljo odidejo na Pohorje, od tod v Savinjsko dolino, morda tudi na Dolenjsko, kjer so menda partizanski oddelki raznih narodnosti in mednarodna brigada. Ta vest nas ni preveč razveselila. Bilo je že dovolj hoje po neznanem terenu brez orožja. Na Kozjaku nam je ugajalo. Želeli smo ostati v odredu in dobiti čimprej orožje. Naša želja se je izpolnila. Ko so tovariši iz bataljonskega štaba videli naše razočaranje, so nam ustregli in nas tri Čehe z nekaj Slovenci obdržali pri sebi. Dobili smo puške, strelivo in uniforme, zaplenjene na Jurskem vrhu; uvrščeni smo bili vsi trije v 2. četo 3. bataljona, ki ji je poveljeval podčastnik bivše jugoslovanske armade Franc Zidarič-Miloš.

Povedal nam je, da nismo prvi Čehi med slovenskimi partizani na Kozjaku. Že pomladi 1944 sta prišla sem dva iz Kapfenberga. Eden je padel na Pohorju, drugi je bil poslan na Dolenjsko, kjer se je bojeval v jurišnem bataljonu do osvoboditve, pa sem se z njim po naključju po vojni srečal na poti domov na jugoslovansko-avstrijski meji.

3. bataljon Pohorskega odreda na Kozjaku je imel nalogo podpirati politično delo OF med prebivalstvom v mariborski okolici in v Slovenskih goricah, likvidirati sovražne postojanke v Dravski dolini in zbirati prostovoljce iz domačinov in vse številnejših ubežnikov iz »rajha«. Čeprav maloštevilen, je uspešno izvrševal svoje naloge. Imel je za sabo že več uspešnih akcij, odkar je križaril po Kozjaku od pomladi 1944 dalje. Sestavljali so ga povečini mladi ljudje iz širše okolice Maribora in je užival vsestransko podporo domačinov. Poveljeval mu je Jože Kopušar-Džovi iz Luč, komisar pa je bil Boris Požar-Boris iz Maribora. 1. četi je poveljeval mladi Vlado Gselman-Marko s Fale, komisar pa je bil študent Franjo Hojnik-Milan iz Maribora. Komisar 2. čete je bil Tonček Kerenčič-Hotimir iz znane partizanske družine iz Pesnice. Manjše življenjske in vojaške izkušnje so poveljniki in moštvo odtehtali s hrabrostjo, zavestjo in z navdušenjem; tako so pridobivali domačine, iz pripadnikov bataljona pa izoblikovali izvrsten kolektiv.

Skupina borcev Lackovega odreda

Brž ko smo novinci prejeli orožje, smo opravljali vse dolžnosti partizana, čeprav vojaško nismo bili izurjeni in nismo bili Slovenci. Slovenski smo razumeli in kmalu smo se tudi dobro pomenili. V enoti nismo bili edini tujci. V 1. četi sta bila dva Rusa: mitraljezec Peter in njegov pomočnik Griška. Avstrijec Hans je bil predvsem obveščevalec na avstrijski strani. In kmalu je prišel na Kozjak tudi Poljak, ki je postal mitraljezec. Vsi smo s slovenskimi tovariši dobro sodelovali in se kmalu ujeli s kolektivom, ki sta ga povezovala skupno hotenje in cilj: bojevati se zoper fašizem, dokler ne bo docela poražen.

Naš bataljon se ni dolgo zadrževal pri Sv. Križu. Ko je skrnil preostalo orožje in municijo, se je pomaknil na zahod čez Ostri vrh na srednji Kozjak, kjer nam je bil na Vurmatu prebran ukaz o preimenovanju Pohorskega odreda v Lackov odred. Tukaj smo se tudi združili z ostalima bataljonom, ki sta dotlej operirala na Pohorju in se 22. septembra premaknila skupaj s štabom odreda čez Dravo spet na Kozjak. Ta dan sem stražil na poti k Dravi. Še danes vidim dolgo kolono

borcev 1. in 2. bataljona z razvito zastavo in poveljnika odreda Antona Plešnika-Murata na konju, kako so se pomikali mimo na območje našega bataljona.

Ko se je Lackov odred zbral na levem bregu Drave, se je začelo na Kozjaku novo obdobje narodnoosvobodilnega boja. Ob politični in vojaško organizacijski dejavnosti se je odred lotil tudi večjih bojnih podvigov.

Prvi tak podvig, 25. septembra, je bil napad na orožniško postojanko v Zgornji Kungoti, krog 12 km severozahodno od Maribora. Sodeloval je ves odred. 1. in 2. bataljon sta varovala poti v vas, 3. pa je prišel vanjo brez odpora. Napad na postajo je izvedla naša četa. Nezapažena je zavzela položaj proti postojanki. Zadoščala sta rafal iz strojnice in eksplozija ročne granate v veži, sprožil jo je namestnik komandanta 3. bataljona Pavel Plohl-Dušan, in presenečeni orožniki so se vdali brez odpora. Slekli smo jim uniforme in jih po končani akciji izpustili v perilu. Hkrati z orožniško postajo smo zasedli občinski urad ter izpraznili trafiko in trgovino. Nazadnje smo orožniško postajo zažgali in tudi občinski urad s spiskom prebivalcev in kmetijskih dajatev vred. V svitu zubljev smo se dobre volje vračali z bogatim plenom na nekaj kmečkih vozeh na Kozjak.

Še pod vtisom Kungote je krenil odred 28. septembra v nov podvig. V napad na falsko elektrarno. Za napad je bil tokrat določen 1. bataljon, 2. mu je kril hrbet na cesti v Dravograd, naš pa je varoval smer iz Maribora. Stražil sem na cesti iz Selnice v Falo in gledal v daljavi svit nad Mariborom. Kaj se dogaja za mano, sem le slutil, saj o podrobnostih podviga nismo bili poučeni. Nočno tišino je pretrgal silen ogenj pušk in strojnic, nakar so kmalu sledile posamične močnejše eksplozije. Luči v Dravski dolini so nato ugasnile pa tudi žar nad Mariborom je izginil. Podvig je uspel. Elektrarna je bila sicer utrjena z bunkerji in zastražena z močno posadko, toda večina stražarjev Slovencev se je vdala po kratkem streljanju brez boja, ko je poveljnik 1. čete 3. bataljona Marko prodrl v uniformi nemškega orožnika v vratarnico in odprl vhod v elektrarno. Prerezani so bili kabli, poškodovani generatorji, izpuščene zaloge posebnega olja zanje. Večja rušenja niso uspela, saj nismo imeli močnejšega razstreliva. Kljub temu sta bila vdor in začasna ohromitev elektrarne velik uspeh Lackovega odreda. Nemški lovski oddelki so prispeli na Falo prepozno in se praznih rok vrnili tudi s Kozjaka, ker so nas, ko smo se umaknili na Dvoršnikov vrh, zgrešili.

Po napadu na falsko elektrarno se je odred začasno razdelil. Štab odreda, 1. bataljon in del 3. bataljona, vmes tudi naša četa, smo krenili na zahod. Čez Remšnik in Kapunar smo odšli na avstrijsko stran, kjer smo izvedli veliko rekvizicijo pri dveh kmetih, ki sta izdala poleti 1944 položaj 3. bataljona Pohorskega odreda. Nato smo prehodili v nekaj dneh (bolje rečeno nočeh) pot Kapunar, Sankt Lorenzen v Avstriji, kjer smo prenočili v šoli, Mlake, Pernica nad Muto in prišli po vrhovih nad Dravogradom na koroško stran. Tu so se domačini prvič srečali s tolikšnim številom slovenskih partizanov.

Zgodaj zjutraj 11. oktobra smo se utaborili po naporni hoji vso noč pri neki kmetiji nad Etno vasjo (Ettendorf) v Avstriji blizu Labota. Leži visoko na pobočju južnih obronkov Golice sredi polj in travnikov nad dolino Labotnice, z lepim razgledom na panoramo mogočne Pece in vzhodnih Karavank. Kakor vselej so nas varovale straže na glavnih pristopih. Poglavitno pot z grebena je varovala straža s strojnico. Ostali, ki niso imeli dolžnosti, so počivali. Štab in kuhinja sta delala v hiši. Komaj smo pozajtrkovali, se je oglasila nad nami strojnica. Napadli so nas iznenada z grebena SS-ovci, obveščeni o našem prihodu. Presenetili so nas tako, da ni bilo časa organizirati obrambo. Tekli smo iz stavb preko čistine pod točo rafalov v gozd na vzhodni strani, kakor je kdo mogel in znal. Tu smo se v jarku

hitro razvrstili in udarili po Nemcih, ki so prodrli do stavb. Poskušali smo jih tam obkoliti, a so brž pobegnili po klancu navzdol v hosto. Ujeli smo le enega SS-ovca, mladeniča iz Hamburga. Malo za zgube, ki smo jih utrpeli. V svojem prvem boju s sovražnikom je padel tržaški Slovenec, ki je iz Kapfenberga pobegnil z nami. Nemška strojnica je dobesedno pokosila namestnika komandanta 3. bataljona Pavla Plohla-Dušana. Komisar naše čete Tonček Kerenčič-Hotimir je bil ranjen tako hudo, da se je rajši ustrelil, kot bi padel Nemcem v roke ali nam ostal v breme. Moj prijatelj Květoslav Obdržálek je bil že ujet, pa mu je uspelo uteči bežečim SS-ovcem.

Čeprav smo Nemce pregnali, nismo šli počivat. Zasedli smo greben med Etno vasjo in Soboto, kjer se je popoldne razvila nova bitka. Ker se eden od pomočnikov mitraljezca naše čete ni obnesel, sem bil imenovan za drugega pomočnika. Nemce smo tokrat odbili brez izgub in zažgali postajo žičnice za prevoz magnezita.

Ponoči smo krenili nazaj. Šli smo visoko po grebenih, globoko pod nami so svetile luči v Dravogradu. Vračali smo se težko: dva dni in dve noči že nismo spali, izgubili smo nekaj tovarišev in nosili ranjence. Enega s prestreljenim trebuhom smo nosili izmenoma tri dni, dokler ni umrl, ker mu nismo mogli nuditi strokovne zdravniške pomoči. Nismo imeli časa niti za preskrbo s hrano. Ponoči smo hodili, podnevi se ogibali naseljem stalno v pripravljenosti, ker so nas Nemci zasledovali. Položaj se nam je zboljšal šele, ko smo prišli v znane kraje srednjega Kozjaka in se združili z drugim delom Lackovega odreda, ki je vtem opravil uspešne podvige v Selnici, v Šentjanžu na Dravskem polju in drugod.

Od konca septembra do srede novembra je bil Lackov odred na Kozjaku skoro nenehno v ofenzivi. Napadal je manjša nemška oporišča, opravljal diverzantske podvige na železnicah, sprejemal novince in jih vodil čez Dravo ter razvijal politično delo med prebivalstvom. Kadar ni bilo večjih podvigov in ni grozila očitnejša nevarnost, je živel polno notranje življenje. Odhajale in prihajale so straže in izvidnice, skrbeli smo za pridobivanje živeža. Enkrat ali dvakrat dnevno smo imeli vojaške ure, namenjene teoriji in praktičnim vajam. Skoro vsak dan smo imeli politično uro s predavanji in z razpravami o političnih temah. Udeleževal sem se sestankov SKOJ, kamor so sprejeli tudi nas Čehe. Praviloma smo tudi peli: slovenske ljudske ter partizanske in revolucionarne pesmi, ki so nam krajšale proste ure. Ena od priljubljenih partizanskih pesmi na Kozjaku je bila »V hostah teh smo doma partizani zdaj«, ki smo jo peli po napevu že pred vojno priljubljene češke popevke »Pri naših kasarnah«. Bila je nam Čehom seveda še zlasti pri srcu.

Sploh je bilo partizansko življenje na Kozjaku trdo, a veselo. Čutili smo se gospodarje in smo tudi bili gospodarji jugoslovansko-avstrijskega obmejnega območja od Maribora do Dravograda. Šibkejši vojaški in policijski oddelki se niso upali iz doline v hribe. Nekajkrat so bežale pred slabšimi partizanskimi enotami tudi izvidnice nad sto mož. Ponosno je tedaj zvenela na Kozjaku različica znane partizanske pesmi »Janez, kranjski Janez, kam odhajaš danes«, ki se je končala z verzoma »In na vrh Kozjaka, in na vrh Kozjaka — in na vrh Kozjaka Murat Švabe čaka.« Nemško vodstvo seveda ni gledalo na razvoj in podvige Lackovega odreda na sami meji rajha prekrižanih rok. Zbiralo je sile, da uniči odred, ki je v sorazmerno kratkem času zrastel na več kot 600 borcev in bork.

Prvič so Nemci napadli odred 4. novembra. Naš bataljon se je tedaj zadrževal na kmetiji pod Kolarjevim vrhom na področju Zgornjega Boča v bližini Sv. Duha na Ostrem vrhu. Še danes se spominjam lepega razgleda od tod na Dravsko dolino in Maribor. Brž po zajtrku smo bili obveščeni, da se od Selnice ob Dravi bliža številna nemška kolona. Komandant našega bataljona Peter Čelofiga-Mitja (Džovi

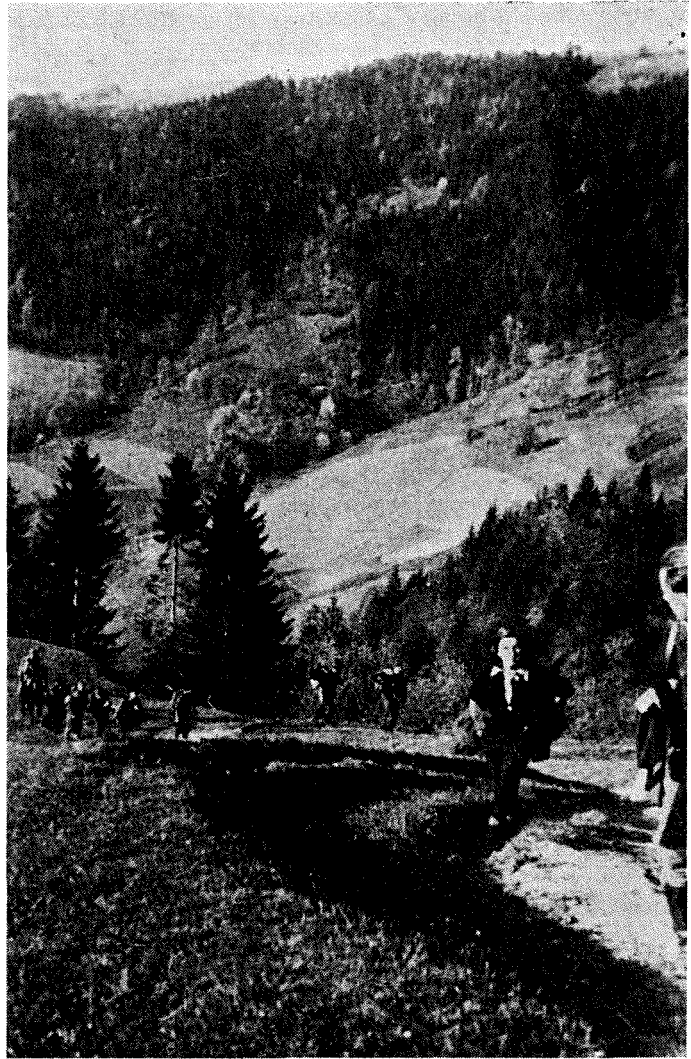
je bil zdaj že komandant bataljona v Šercerjevi brigadi) je poslal na greben v zasedo 1. četo, da Nemce napade; 2. četa je ostala v pripravljenosti. Kmalu smo začeli strahovito streljanje. Puške, brzostrelke in strojnice so regljale brez prestanka. Kmalu smo začuli iz gozda klice na pomoč. Pohiteli smo pomagat tovarišem. Nismo še dospeli na položaje 1. čete, že smo zašli v sovražnikov ogenj. Hitro smo se razvili v strelce in posegli v spopad. Toda sovražnik je bil močnejši, kot smo sodili. Napadal nas je močan oddelek Nemcev in Vlasovcev s policijskimi psi vred, drugi dve koloni pa sta udarili hkrati po štabu odreda in 1. bataljonu, ki sta bila blizu nas pri Kolarjevi domačiji. Vendar nas niso uspeli obkoliti in razbiti. Z nenehnim bojem smo se izmaknili napadu in se popoldne umaknili na varno.

Sovražnik je imel precej izgub, pa tudi mi smo izgubili več tovarišev. Nekaj jih je bilo ranjenih, devet so jih Nemci menda ujeli. Med njimi je bil tudi komisar odreda Bruno (Mali), ki je podlegel nasilju in se poslej uдинjal nemški propagandi. Hudo ranjen je bil naš spremljevalec iz Gradca Budja, ki so ga Nemci pozneje v bolnišnici na Kapli, ko je že skoro ozdravel, ujeli in ustrelili. Nekaj tovarišev je padlo. Mene je posebej zadela vest, da se s spopada na Boču ni vrnil moj najbližji tovariš in prijatelj Květoslav Obdržálek. Do zadnjega trenutka sva bila skupaj. Jaz sem bil pomočnik enega, on drugega mitraljezca v četi. Šel je z nami, ko so nas poklicali, na pomoč 1. četi. Ko smo prišli v ogenj in se brž razporedili v strelce, sem skočil s svojim mitraljezom na eno stran kolovoza, on s svojim na drugo. Od tedaj ga nisem več videl, pa tudi njegov mitraljezec ni vedel, kaj se je zgodilo z njim. Ali so ga ujeli in ustrelili ali je padel. Po vojni se ni vrnil domov. S težkim srcem sem sporočil njegovi materi, kako sva se na Kozjaku zadnjič videla.

Nemci so začeli s pripravami na ofenzivo, ki je bila del splošne ofenzive zoper slovensko partizansko gibanje in narodnoosvobodilno vojsko na Štajerskem, sredi novembra z zbiranjem vojaštva v Dravski dolini in na avstrijski strani. Vodstvo odreda je bilo s tem vsaj delno seznanjeno. Kljub temu ali morda zato, da bi sovražnika zmedlo, je 18. novembra, na dan pred začetkom nemške ofenzive, izvedlo napad na močno orožniško in vojaško postojanko v avstrijski vasi Gornji Osek (Oberhaag) med Arvežem (Arnfels) in Ivnikom (Eibiswald).

Pred akcijo se je odred zbral na višinah krog sv. Pankraca nad vasjo Remšnik. Ko se je znočilo, se je spustil v dolino. Ponoči se je približal vasi. V napad je bil poslan 2. bataljon, 1. bataljon in 1. četa 3. bataljona sta v zasedi varovala dostop k vasi, 2. četa 3. bataljona je čakala v rezervi. 2. bataljon je prodril v vas brez težav. Ni pa sovražnika presenetil. Straža pred orožniško postajo je opazila njegov prihod in posadka ga je sprejela z močnim obrambnim ognjem; zato je bila naša četa brž poklicana na pomoč. Prodrli smo do stavbe, kjer se je posadka utrdila, nismo pa mogli prodreti vanjo. Vhod je bil branjen od znotraj z mitralješkim ognjem, skoz okna pa so policisti metali, skriti za zidovi, ročne granate, ki so ranile precej naših borcev. Po daljšem obleganju smo morali prenehati. Vrnili smo se brez uspeha in s številnimi ranjenci. Delen uspeh sta dosegli le naši zasedi, ki sta razbili nemško kolono, hitečo na pomoč posadki v Gornjem Oseku.

Komaj smo se vrnili na Kozjak, že se je začela nemška ofenziva. Dopoldne 19. novembra so nas napadli na področju Zgornje Kaple. Ker smo bili pravočasno obveščeni in pripravljeni, smo napad uspešno odbili in se premaknili na Javnik blizu Drave. Od tam je bila zvečer poslana močna patrolja naše čete do Drave, da bi zavarovala prevoz številnih novincev iz Lackovega odreda na Pohorje. Preden je uspela izpolniti nalogo, so jo Nemci v dolini Drave napadli in z novinci vred razpršili.

Lackov odred na pohodu nekje na Kobanskem

Ko smo zaslišali od Drave streljanje, je bila ukazana pripravljenost in krog polnoči je odred krenil proti avstrijski meji na področje Zgornje Kaple. Na gosto je mel prvi sneg in bilo je precej mrzlo. Da bi zmedli sled za seboj, smo nekaj časa brodili po potoku. Preden smo prišli na nov položaj, smo bili mokri od glave do pet. Nismo se še posušili, ko so že prišli Nemci. Tokrat z avstrijske strani. Ustavili so se na sosednji kmetiji. Preden so nas opazili, smo se pomaknili pri belem dnevu ob gozdu krog njih nazaj k Dravi in nato na zahod v okolico Remšnika. Toda tokrat nobeno manevriranje ni pomagalo. Nad nas je bilo poslanih nad 2000 mož, ki so, razdeljeni na skupine, česali Kozjak, da se jim ni dalo ogniti. Eni skupini smo se umaknili, že smo zadeli na drugo. Na jugu nas je omejevala Drava, na severu avstrijsko ozemlje z utrjenimi naselji. Tako je prišlo 21. novembra

pri Remšniku do boja, v katerem je bil glavni del Lackovega odreda obkoljen in spričo nemške premoči začasno razkropljen.

Štab se je umaknil na avstrijsko stran Kozjaka, en del, povečini novih borcev, je zbežal domov, manjše in večje skupine 1. in 3. bataljona pa so se prebijale na lastno pest. 2. bataljon se je ognil podobni usodi le zato, ker je te dni deloval samostojno na zahodnem Kozjaku, kamor ofenziva ni segla. Moj mitraljezec, jaz in drugi pomočnik smo bili odrezani od čete. Z njima sem se skrival dva dni v neki pečini v Brezniškem grabnu blizu domačije drugega pomočnika mitraljezca. Hodil je domov po hrano; ko so Nemci ujeli svaka in preiskali njegov dom, smo se premestili na Javnik, kjer se je mudil odred pred začetkom ofenzive. Skrivali smo se tri dni v bunkerju, ki si ga je naredil sin kmeta, dezertar iz nemške vojske, blizu Robnikove domačije. Ko je največja nevarnost minila, sva krenila z mitraljezcem proti Sv. Duhu. Na poti sva srečala bataljonskega kurirja Milana Vivodo-Silva. Pri Sv. Duhu smo zvedeli, da se je večja skupina zbrala pri Sv. Križu. V nji so bili tudi številni borci naše čete in 3. bataljona s komandirjem 1. čete Vladom Kselmanom-Markom. Tja je prišel tudi komisar odreda Dušan Zavادلav-Reja. Del borcev te skupine je šel z njim v patroljo v Slovenske gorice, da poiščejo ubežnike, ki so se umaknili domov, drugi del, vmes sem bil tudi jaz, se je vrnil na področje Kaple, kjer se je kmalu zbralo jedro odreda. Precej borcev in večina novincev, ki so prišli v odred pred začetkom ofenzive, pa je manjkalo. Nekateri so padli, drugi so bili ujeti, mnogi so se skrili doma. Med pogrešanimi je bil komandant Peter Čelofiga-Mitja, ki je bil v boju ranjen, ujet in pozneje od Nemcev ubit. Med pogrešanimi je bil tudi moj rojak in tovariš Jaroslav Šafařík; kot sem zvedel po vojni, je padel v nemško zasedo s patroljo, poslano k Dravi, ki so jo Nemci na začetku ofenzive razbili. In preden je uspel s tovariši najti zvezo z odredom, so ga Nemci ujeli. Na srečo ga niso ubili. Iz mariborskega zapore so ga poslali v koncentracijsko taborišče Dachau. Tam je dočakal osvoboditev in se srečno vrnil domov.

Po veliki ofenzivi sem ostal med slovenskimi partizani od Čehov sam. Nisem slutil, da se bom od Kozjaka tudi jaz kmalu poslovil.

Lackov odred so zadele sicer občutne izgube, a ni bil uničen. 2. bataljon je preстал ofenzivo brez večjih izgub. Jedro 1. in 3. bataljona se je kmalu spet zbralo. Začelo se je novo obdobje odreda. Razen ofenzive, ki ga je prisilila v obrambo, je pospešil to sklep štaba IV. operativne cone z dne 13. novembra, da se del odreda zamenja oziroma okrepi z enim bataljonom Tomšičeve brigade.

Po prihodu 2. bataljona Tomšičeve brigade na Kozjak v začetku decembra se je Lackov odred reorganiziral. Del po ofenzivi preživelih je ostal na Kozjaku. Z borci Tomšičeve brigade je sestavljal obnoven Lackov odred, ki je imel dva bataljona. Vodil je na Kozjaku težke, a uspešne boje vse do osvoboditve. Drugi del z mano vred je bil določen v Tomšičevo brigado, da bi dopolnil njen stalež. Zadnji dnevi mojega bivanja v Lackovem odredu na Kozjaku so potekali brez večjih bojov in v pripravi na odhod.

Tokrat nisem bil prizadet, da ne ostanem na Kozjaku. Bil sem radoveden na brigado s tako slavnimi podvigi. Vendar sem odhajal z mešanimi občutki. Težko sem se ločil od tovarišev, ki sem z njimi preživel nemalo težkih trenutkov in lepih dni. Žal mi je bilo, da so na Kozjaku ostali moj bivši komandir čete Franc Zidarič-Miloš, ter njegova brata Ljubo in Vlado in partizanka Sonja. Z menoj pa so šli čez Dravo Franjo Hojnik-Milan, Vlado Gselman-Marko, Vera in Tonček Ivančič in drugi. Nisem šel torej sam. Nerađ sem zapuščal Kozjak, ker sem ga že dodobra spoznal in mi je prirastel k srcu. Vendar sem se že toliko vživel v vojaško življenje, da sem razumel nujnost takih ukrepov. In brez znaka nejevolje sem se podredil povelju.

S tovariši iz odreda, ki so ostali na Kozjaku, smo se poslovili z mitingom na Zgornji Kapli. Na pohod smo krenili tik pred božičem. Na pot smo dobili suho hrano: hleb belega kruha in kos svinjske pečenke. To so nam spekli kuharji in domačinke iz moke in menda 12 prašičev, ki smo jih zasegli iz graščine v Zgornji Kungoti. Vodil nas je sam komandant odreda Anton Plešnik-Murat, ki je bil povišan v poročnika in imenovan za komandanta Tomšičeve brigade.

K Dravi smo se spuščali ob potoku Čremenica. Po naključju smo hodili v izvidnici na čelu kolone z nekim dravskim čolnarjem. Tla je že pokrivala snežna odeja, stiskal je mraz, mesec je lepo osvetljeval kozjaške klance. Na Dravi pri Ožbaltu nas je čakala partizanska »mornarica« — čolni s čolnarji, da nas prepelje na drugo stran. Prevoz se je začel, brž ko je bila zavarovana cesta Maribor—Dravograd, ki se tod skoro dotika levega brega Drave. V čolne je šlo 8 do 10 mož. Brž ko se je čoln napolnil, so čolnarji zaveslali z vso silo proti toku sredine reke, nakar so čoln obrnili in ga v deročem toku krmarili k drugemu bregu, kjer so mehko pristajali. Vse je potekalo docela mirno in po pripravljenem redu. V tišino so se oglašali le pritajen šepet, čofot vesel in drsenje pristajajočih čolnov. Kmalu po polnoči smo bili vsi na desnem bregu Drave. Nemudoma smo krenili čez železnico Maribor—Dravograd in Rdeči breg na Pohorje. Po kratkem počitku v Lovrencu na Pohorju smo proti jutru dospeli k samotni kmetiji pod glavnim grebenom, najbrž na področju Josipdola.

Tu smo počivali ves naslednji dan in vso noč, da si nabereмо sil za pohod prek zahodnega Pohorja, ki se vzpenja tod nad 1500 m. Kmalu se je pokazalo, da nam je bil počitek več kot potreben.

K vrhovom, ki so se v zori belili visoko nad nami, smo se pognali zjutraj pred božičnim večerom. Mraz je pritiskal, gazili smo visok sneg, a nad nami je svetilo sonce. Više ko smo se vzpenjali, globlje se je vdiral sneg. Kmalu so se vodiči, ki so nam gazili pot, pogrezali do pasu. Morali so se vse češče menjavati. Konj komandanta Murata se je pogrezal v zamete in so ga morali ustreliti. Z rastočo nadmorsko višino smo postajali vse bolj utrujeni. Tudi ko smo že dosegli greben, se težave niso zmanjšale. Vzpenjati smo se sicer nehali, toda nebo se je pooblačilo in zajel nas je silen snežni metež. Bril je oster veter ter, zaradi oblakov snega pa često nisi videl tri korake pred sabo. Da se ne bi pretrgala zveza med nami, smo šli v koloni tik drug za drugim, držeč se s premrlimi rokami. Če bi počivali, bi bilo še slabše. Poldne je že davno minilo, poti v belem metežu pa ni bilo konca ne kraja. Brez hrane in počitka smo se pomikali kot v blodnem krogu ob Veliki Kopi. Nekateri borci so padali od utrujenosti. Dva mlada Muratova kurirja so morali nositi. Toda ustaviti se ali zaostati je pomenilo smrt. O mraku je metež začel nehavati. Prišli smo na razpotje, od koder vodi pot navzdol. Pozno zvečer smo se nastanili na treh samotnih kmetijah visoko nad Mislinjsko dolino blizu Slovenj Gradca.

Tu smo preživel božične praznike. Na sveti večer smo opravljali redne dolžnosti in si pripravljali hrano. Dali so nam jo radi tamkajšnji kmetje, ki so bili prav tako gostoljubni in nam naklonjeni kakor na Kozjaku. Morda toliko bolj zato, ker je bil naš komandant od tod in je tu dalj časa organiziral partizansko gibanje. Od 6. do 9. ure zvečer sem stražil. Straže so bile razvrščene tako, da je bil vsak borec del večera prost. Vse naokrog je ležalo debelo snega, nad nami so se vzpenjale bele kope, onstran Mislinje pa so se svetlikala v mesečini pobočja Uršlje, Graške gore, Smrekovca in Mozirske planine, za njimi pa Pece, Karavank in Savinjskih planin. Vladal je mir, le od daleč so se oglašali v presledkih mitraljezi in minometi. Očitno ena od

brigad XIV. divizije, kamor smo bili namenjeni, še »sveto noč« ni imela miru pred sovražniki. Po zamenjavi straže me je čakala »slavnostna« večerja. Od navadne partizanske hrane se je razlikovala le po tem, da ni manjkalo kruha, suhega sadja, jabolk in jabolčnika. Po težkem pohodu je seveda vladalo slavnostno razpoloženje. Sedeli smo v sobi, nad mizo je viselo okrašeno božično drevesce, oglašala se je harmonika, peli smo partizanske, ljudske in božične pesmi. Seve nismo pozabili ranjencev, ki so šli z nami. Spominjam se, da me je bolničarka Vida spodbudila, naj jim zapojem tudi nekaj čeških božičnih »koled«. Doživel sem takrat božični večer prvič daleč od doma, a bil je med najlepšimi v mojem življenju.

Na Štefanovo sem bil poslan še z enim tovarišem v patroljo proti dolini. Spotoma sva prišla k samotni hiši z gospodarjem, ki naju je brž pogostil, ko je ugotovil, da sem Čeh; dolgo se je spominjal Prage, kjer je služil vojsko med prvo svetovno vojno. Bilo je to ljubeznivo srečanje!

Koj po božičnih praznikih smo krenili proti zahodu. Zvečer smo se spustili v dolino, a ponoči prekoračili cesto in progo Dravograd—Celje blizu postaje Turiška vas. Vse do konca leta smo se pomikali zahodno od Slovenj Gradca po pobočjih Uršlje in Graške gore. Od starega leta smo se poslovili in pričakali novo z veselim mitingom pri nekem kmetu pod Uršljo goro. Po novem letu smo se premaknili na področje vasi Plešivec pod Graško goro. Tu smo priredili 6. januarja 1945 velik in slavnostni miting v šoli v Škalskih Cirkovcih, skupaj z OF in SKOJ. Okrašena je bila z gesli, s slovenskimi zastavicami in s peterokrako zvezdo. Borci iz naše enote so recitirali, peli, igrali pa tudi politični govor ni manjkal. Tudi tu sem spočetka stražil, pozneje pa se udeležil tovariške zabave, ki je trajala pozno v noč. Ko smo se vrnili na Plešivec, je bil že dan.

Po prihodu na Plešivec me je čakalo presenečenje. Z dnevnim poveljem sem bil povišan v desetarja. Čeprav je ta čin najmanjši med najmanjšimi, sem ga bil vesel: ne zavoljo vojaških stremljenj, ampak zato, ker sem videl, da so me cenili enako kot moje slovenske tovariše, da me niso imeli za tujca.

Čez nekaj dni, 11. januarja, smo se združili na Ravnah nad Šoštanjem s Tomšičevo brigado. Borci iz Lackovega odreda nismo ostali skupaj, razdelili so nas v posamezne bataljone in čete. Mene so uvrstili v 1. četo 1. bataljona, ki ji je poveljeval zastavnik Stane Ržen. Naš pohod v Tomšičevo brigado se je s tem srečno končal. Nismo imeli nobene žrtve, doživljali smo nezlomljivost in moč partizanskega gibanja povsod, kamor smo prišli, čeprav smo že po prehodu čet na Pohorje ugotovili, da so precej drugačne razmere, kot so bile na Kozjaku.

V Tomšičevi brigadi

Tomšičeva brigada se takrat, ko smo bili vanjo uvrščeni, ni vidno razločevala od Lackovega odreda v času njegovega največjega razmaha, ne po številu ne po prvem vtisu. A kmalu smo občutili močan razloček med življenjem v partizanskem odredu in v narodnoosvobodilni vojski ter spoznali, kako trde so bile razmere, v katerih so se bojevale slovenske brigade na Štajerskem.

V primeri z Lackovim odredom je bila Tomšičeva brigada očitno bolj oborožena. Razen pušk, brzostrelk, lahkih strojnic in ročnih granat je imela tudi nekaj težkih strojnic, minometov in protitankovskih pušk. Kmalu po našem prihodu smo minomete (nemške dvanajstke), ker ni bilo zanje municije, spravili v skrivališče. Po izurjenosti je bilo moštvo podobno borcem Lackovega odreda. Toda bilo je bolj izkušeno in raznovrstnejše, saj so sestavljali brigado razen prostovoljcev tudi mobilizirani borci raznih starosti. Povečini so bili borci Štajerci. Nekaj je bilo tujcev.

V naši četi je bil razen mene še sovjetski državljani kozaškega rodu iz okolice Astrahana. Poveljniki so bili povečini že častniki, izbrani iz partizanov, ki so se v bojih izkazali in se izšolali v partizanskih častniških šolah. Med njimi je bilo več Dolenjcev in Notranjcev. Tudi komandant 1. bataljona poročnik Požar in komandir 1. čete Stane sta se bojevala v brigadi že na Dolenjskem, Notranjskem in na Primorskem, skusila sta pohod XIV. divizije na Štajersko in se udeležila vseh njenih bojov leta 1944. Čeprav je brigada imela po udarcih novembrske nemške ofenzive in zaradi odhoda enega bataljona v Lackov odred na Kozjak takrat sorazmerno malo mož, je bila odpornejša, bolj bojevitna, udarnejša od Lackovega odreda. Zanj so bili enakega pomena kot prostovoljna disciplina in tovariški odnosi tudi vojaško nastopanje ter disciplinirano vedenje in izpolnjevanje vojaških ukazov.

O tem smo se prepričali brž po prihodu. Ne spominjam se točno, ali je to bilo še na Zavodnjah ali pozneje v Šent Andražu, ko je brigada pripravljala miting za prebivalstvo. Neki komisar in mitraljezec, ki sta bila zadolžena vabiti goste, sta spotoma menda izsiljevala od kmetov jed in pijačo in se napila. Oboje: nasilje nad prebivalstvom in pijančevanje pa je bilo strogo prepovedano. Da bi se podobno ne ponavljalo, da se utrdi disciplina v brigadi, sta bila oba postavljena pred brigadno sodišče in obsojena na najtežjo kazen — na smrt z ustrelitvijo. Kazen je bila izvršena v somraku, pred postrojenim bataljonom. Menim, da nihče od navzočih ni pozabil na ta žalostni dogodek. Bila je to stroga, a edina kazen te vrste, ki sem jo doživel med slovenskimi partizani.

Prvi dnevi v brigadi so minili sorazmerno mirno. Po težkih bojih konec leta 1944 brigada ni napadala; Nemci pa morda niso vedeli, kod se mudi ali pa zaradi visokega snega niso silili v hribe. Preživljali smo trdo zimo. Spočetka smo se kretali na področju vasi Ravne, Zavodnje in zdravilišča Topolščica nad Šoštanjem, stražili, hodili v patrolje po terenu in skrbeli za hrano, podobno kot v Lackovem odredu po bataljonih.

Nekoč sem bil poslan z dvema tovarišema na neko graščino blizu Šoštanja za varovat prihod naše čete z nalogo, da odnese živež. Ker se nam ni dalo peš, si je naš poveljnik izposodil pri nekem kmetu v Topolščici sani in konja. Zdrveli smo proti Šoštanju in le za las je manjkalo, da se nismo znašli v mestu, kjer je bila nemška posadka. No, zadnji hip smo se vrnili na pravo cesto in prišli brez težav za visok žični plot krog graščine. V spremstvu upravnika Slovenca smo pregledali hleve, shrambe in zaloge, ki so bile v vzornem redu in kljub že dolgi vojni polne živine, moke in drugega živeža. Tovariša sta ostala pri upravniku, jaz pa sem se moral vrniti po četo. Bil sem v tem kraju prvič in še nikdar nisem vozil s konjem. No, sedel sem na sani in se odpeljal v noč nazaj na Zavodnje. Bilo me je strah. Na vso moč sem razmišljal, kaj naj storim, če bom napaden, pa nisem našel rešitve. Na srečo mi ni bila potrebna, saj sem na klancu že kmalu zadel na predhodnico čete, ki sem jo nato popeljal k zalogram v graščino. Na Zavodnje smo se vrnili proti jutru. Pripeljali smo nekaj govedi in veliko živeža.

Tudi tekoče zaposlitve v brigadi so terjale vse naše moči. Zima 1944—1945 je bila na Štajerskem huda. Po hribih je ležal visok sneg. Da ne bi predolgo prezebali, so se straže pogosto menjavale. Spali smo na skednjih in se neredko prebujali pobeljeni s snegom, ki ga je nanosilo skoz špranje vrat in lesenih sten. Na izvidnicah po okolici in za dolgih nočnih pohodov smo gazili globoko v snegu in imeli kljub občutnemu mrazu po nekaj urah v čevljih »ribnik«. In ko si prišel na vrsto za stražo, ko si moral stati do dve uri na mestu v hudem mrazu, so se pojavile neprijetne ozeblina, ki so nas spremljale vso zimo. Večina moštva za tako hudo zimo ni bila oblečena. Do konca februarja sem hodil brez plašča in dolgo je trajalo, da sem

dobil rokavice. Edino, kar me je varovalo pred mrazom in grdim vremenom, sta bila navaden koc in šotorsko krilo, ki sem ju zavijal krog glave, ramen in beder.

Naši četi je bila zaupana v tem času posebna naloga, da polovi tako imenovani 6. bataljon, to je oborožene dezertarje in skrivače NOV, ki so po poročilih, ki smo jih dobili, niso bojevali, živeli pri kmetih in niso marali nazaj. Našli smo ga pri Šentilju južno od Velenja, vendar ga nismo spravili v brigado.

Orožje ni dolgo mirovalo. Že 24. januarja se je Tomšičeva znova spoprijela z Nemci. In sicer pri vasi Graška gora, ki mi je ostala vse do danes v živem spominu, saj sem tu prvič videl posledice fašističnega nasilja po bojih s partizani — razvaline do tal požganih hiš. Na tem prizorišču ponovnih bojov Tomšičeve brigade in XIV. divizije NOV sploh so Nemci že dopoldne napadli območje 1. bataljona, ki se je moral umakniti, da bi ne bil obkoljen. Toda brigada kot celota je ohranila svoje položaje s pomočjo drugih enot XIV. divizije. Moj vod ni bil poslan v boj in je iz rezerve zasledoval bitko, med katero so Nemci zažgali neko poslopje. Proti večeru se je sovražnik umaknil, brigada pa se je premaknila v snežnem metežu, v dolgem nočnem pohodu čez dolino Pake na meni novo področje, na pobočja Paškega Kozjaka. Od tod se je po nekaj dneh premaknila v okolico Šent Andraža, južno od Velenja.

Tu se je končal čas sorazmernega miru in se je začela vrsta težkih bojov in spopadov. Bili so povečini drugačni kot boji Lackovega odreda na Kozjaku. Brigade na Štajerskem so se zdaj morale večidel braniti. To sta narekovala celotni položaj in sovražnikova vojaška moč. Vojna se je sicer že nagibala h kraju, toda z Balkana umikajoča se hitlerjevska vojska je skušala za vsako ceno obdržati v svojih rokah prometne zveze in odstopnice, ki so vodile delno tudi prek ozemlja, koder so operirale brigade XIV. divizije NOV. Nemško poveljstvo je poslalo zato proti partizanskemu gibanju na Štajerskem precejšnje sile. Sestavljali so jih policijski oddelki, določeni za vzdrževanje »reda«, heimverovci (prostovoljni in prisiljeni), vlasovci in zaledne vojaške enote. Sovražnikova moč in njegovo gibanje sta terjala drugo taktiko, kot je bila taktika partizanskih oddelkov in partizanskih brigad v prejšnjem letu. Drobne akcije in iznenadne napade je brigada povezovala s pozicijskimi boji in s strateškimi premiki, često v sodelovanju z drugimi brigadami XIV. divizije NOV na Štajerskem; to je omogočalo, da je ostajala pobuda kljub defenzivnemu bojevanju povečini v rokah narodnoosvobodilne vojske. Ta način bojevanja je terjal od poveljniškega kadra in borcev seve velikih naporov. Zato so bili premiki in boji v Tomšičevi brigadi veliko težji, napornejši kakor v Lackovem odredu.

Na sektor občine Šent Andraž je brigada prispela 1. februarja ob štirih zjutraj. Že ob prihodu v Zgornjo Ponikvo, kjer naj bi se odpočili, je 1. bataljon zadel na nemško zasedo. Vnela se je bitka, ki je trajala ves dan, ker je sovražnik dobival okrepitve in je napadal brigado od vseh strani. Čeprav smo napade uspešno odbili, smo morali kreniti drugam, ker nam je grozila obkolitev. Štab se je zato odločil, da se brigada premakne nazaj na Paški Kozjak. A ker je vse poti nadziral sovražnik, smo si morali prehod izbojevati.

To nalogo je dobil 1. bataljon oziroma naša četa kot predhodnica. Gazila je na čelu kolone sneg v dokaj svetli noči v polni bojni pripravljenosti. Pri neki samotni hiši blizu ceste Celje—Velenje prek katere je vodila naša pot — smo se ustavili. Poveljniki so bili sklicani na kratek posvet, mi pa smo si oblekli bela ogrinjala, sešita iz rjuh, ki so nam služila pozimi za patrolje in straže. Ko se je posvet končal, smo krenili v gozd in se razvili v strelce z orožjem, pripravljenim na strel. Previdno smo napredovali proti cesti, zasedeni po sovražniku. To napredovanje ponoči proti sovražnikovi zasedi ni bilo ravno prijetno, zakaj njegovo moč in položaje smo si

predstavljali le približno. Jaz pa sem bil navajen, da smo sovražnika napadali iz zased, ne pa njegove skrite položaje. Toda naša negotovost in napetost sta trajali, kakor vselej, le do prvih strellov; ti so nas opozorili, kje je zaseda, ki je varovala pot prek ceste. Ko smo jo opazili, smo se razdelili na dve skupini. S čelnim napadom smo potisnili nasprotnika s položaja in tako odprli prehod čez cesto, ki smo ga zavarovali z obeh strani. Brigada je varno krenila dalje in dospela na nove položaje drugo jutro.

Na Paškem Kozjaku je ostala nekaj dni. Toda že 7. februarja je odšla spet na sektor Šent Andraž pri Velenju. Sovražnik, ki je očitno vedel za naš premik, nas je proti svoji navadi napadel koj naslednjo noč. In to iz svojih postojank Polzela, Šmartno ob Paki in Šentilj. Ena od sovražnikovih kolon se je napotila proti našemu bataljonu, toda pognali smo jo v beg prej, preden je dospela k našim položajem. Mi pa smo ostali na položajih ne glede na sneg in zimo ves naslednji dan, ker so sovražne enote znova napadle brigado. Toda spet smo jih odbili.

Ti boji sicer niso terjali človeških žrtev, a zmanjkovalo nam je streliva. V čestih in dolgotrajnih spopadih so naglo plahnele zaloge in se znižale do skrajnosti. Spominjam se, da smo municijo štedili, pa smo streljali že zadnje naboje. Da bi imele strojnice vsaj najnujnejše število nabojev, smo jih zbirali od strelcev. Štab divizije je zato pripravil na Paškem Kozjaku prostor za spuščanje streliva in orožja, ki naj bi ju dovažala po dogovoru glavnega štaba NOV in POS z zavezniki njihova letala.

Tudi mi smo se zato premaknili na Paški Kozjak. Naš bataljon je bil nastanjen blizu štaba brigade v župnišču pri cerkvi Šent Jošta in je varoval položaj brigade v smeri proti Basališču, kjer je bdela na skalnem grebenu naša stalna zaseda. Od tod se vidi velik del slovenske Štajerske. Na severu se razprostira onstran doline gornjega toka Pake mogočna gmota Pohorja. Na jugu leži kakor na dlani Velenje z rudnikom rjavega premoga, ki so ga zdaj bombardirala partizanska letala z letališča na Visu. Onstran Pake na zahodu pa so mi ostali v nepozabnem spominu obrisi Plešivca, Razbora, Smrekovca, Mozirske planine in v jasnih dneh štiti Savinjskih planin in Karavank v ozadju. Letala so priletela ponoči, zato spuščanja nismo videli. Toda že zgodaj zjutraj in ves dan nato smo zbirali v globokem snegu raztrosena padala, zavoje in zaboje z municijo in jih prenašali na določeno mesto. Ob tem nas je spremljal orkester sovražnikovih strojnic in minometov, ki so obstreljevali sprednje položaje divizije. Toda podvig je v glavnem uspel. Dobili smo tolikšno zalogo streliva, da smo bili lahko za določen čas brez skrbi.

Po tej uspešni preskrbi smo se premestili na samoto pri Bevški vasi in nato v Bevče na južnem podnožju Paškega Kozjaka. Del naše čete pa je bil poslan v vas Šalek, da bi nadziral promet na cesti Velenje—Dravograd.

Vse dopoldne smo ležali s strojnico prav ob cesti pod razvalinami šaleškega gradu, toda zgodilo se ni nič posebnega. Popoldne smo dobili okrepitev in zavzeli položaj nad cesto pri grajskih razvalinah, od koder smo iz stolpa gledali šaleško dolino kakor na dlani. Pozno popoldne je krenila iz Velenja močna kolona sovražnikov, ki se je pomikala proti nam po obeh straneh ceste. Domenili smo se, da jo bomo pustili čim bliže. Preden je prišla na strel, se je ustavila; njeno čelo je budno opazovalo naš položaj. Napeto smo pričakovali, kaj bo sledilo. Nismo čakali dolgo. Iz kolone se je zablistalo in izstrellek protitankovskega topa je zadel stolp, ki nam je služil za opazovalnico. Na naslednji strel nismo čakali. Poskakali smo naglo skoz odprtino in plegli v zasedo. Naše strojnice so spustile nekaj rafalov, toda preden se je sovražnik odločil napredovati, smo bili odpklicani.

Ko smo prišli v Bevče, so se pripravljali že na pohod. Komaj smo snedli večerjo, smo krenili severozahodno v dolino Pake, koder teče cesta iz Celja v Dravograd.

Zavedali smo se, da se srečamo s sovražnikom, če je kolona krenila dalje, že ob prehodu doline, ki deli Paški Kozjak od Graške gore, kamor smo se namenili. Nismo se motili. Komaj smo se približali Paki, je sovražnik začel streljati. Šli smo zato bolj severno, toda tudi tu prehod ni bil prost. Prebijati smo se morali s silo. Ukaz, da omogoči brigadi prehod čez Pako na cesto Velenje—Slovenj Gradec, je dobila 2. četa našega bataljona, njena predhodnica. Napadla je sovražnika, ki je zasedel most, po koritu Pake in ga potisnila tako daleč, da smo lahko varno prodrli na cesto. Na čelo kolone je bila poslana naša četa, jaz pa sem bil skupaj z nekim tovarišem iz čete določen v izvidnico.

Šla sva po cesti proti severu kakih dvajset metrov pred okrepljeno predhodnico, kateri je sledila v razdalji trideset do petdeset metrov glavnina. Bilo nama je vse prej kot prijetno, saj sva lahko vsak hip zadela na sovražno zasedo. Toda ukaz je ukaz. Pripravila sva se na strel in previdno korakala dalje. Cesta je bila proti pričakovanju prosta. Po približno dveh kilometrih sva prišla do poslopja, od koder se dviga pešpot na levo v breg proti Smodivniku. Ukazano nam je bilo kreniti navkreber. Padel nam je kamen s srca; zakaj prepričani smo bili, da smo se izmaknili sovražniku, ki se ponoči ni rad spuščal daleč od glavnih cest. Kolona za nami, doslej molčeča in pazljiva, je oživila. Toda komaj sva prišla v gozd, se je oglasil iz bližine nemški poziv: »Geslo!« (Kennwort!). Nagonska sva padla v jarek hudournika in že je švignil čez najini glavi roj svetlečih se izstrelkov iz strojnice. Poveljnik bataljona je ukazal, da se čelo kolone umakne na pot, ki vodi krog nevarnega mesta proti Cirkovcam, in nas zaščitil z ognjem strojnice v predhodnici. Pod njeno zaščito sva se izplazila brez težav iz gozda in nadaljevala s kolono pohod do jutra, ko smo dosegli zastavljeni cilj — cerkev Sv. Helene pod Graško goro.

Toda komaj smo postavili straže, razposlali izvidnice in pozajtrkovali, nam je bila ukazana pripravljenost; razvrstili smo se na položaje na robu višine nad dolino, ki se odpira proti Slovenjemu Gradcu. In že nas je napadla sovražna kolona. Združene sile 1. bataljona so jo odbile. Vtem se je razvnela bitka tudi drugod. Na jugu se je spoprijel z napadalci 3. bataljon. Na vzhodu je branil položaje bataljon Vojske državne varnosti. Na našem odseku je dobil sovražnik okrepitev in je napadal ob podpori minometov znova in znova. Napadi in naši protinapadi so se ponavljali skoro do mraka, ko so se sovražni oddelki brez uspeha umaknili. Obdržali smo položaje, a ne brez žrtev. Padel je intendant, nekaj tovarišev je bilo ranjenih od minskih drobcev. Med njimi tudi namestnik komandirja 3. čete Vlado Gselman-Marko, ki je prišel v brigado iz Lackovega odreda. Čeprav se je sovražnik umaknil, smo ostali na položajih do večera. Kuharji so začeli pripravljati večerjo, toda preden smo se lahko najedli, smo morali po ukazu takoj na pohod. Pripravljeno hrano so pred našimi očmi izlili po tleh in še pred temo smo krenili na nove položaje.

Sele drugo jutro smo se zavedli, čemu taka naglica. Naš cilj je bilo namreč območje krog vasi Lokovica južno od Šoštanja. Spet smo morali čez cesto in železnico Celje—Dravograd. Tokrat smo šli preko v Družmirju, prav blizu Šoštanja. Predhodnica je tu sicer zadela na sovražno patroljo, a jo je po kratkem boju potisnila iz vasi. Čez cesto smo sicer zdirjali, a brez težav. Na novi položaj smo dospeli med deveto in deseto dopoldne. Se pravi, da smo bili na nogah po celodnevem pohodu s Paškega Kozjaka na Sv. Heleno in po celodnevem boju skoro 15 ur.

V Lokovici se je nastanila naša četa v majhni hiši na samem. Počivali smo po napornem pohodu. Toda že kmalu dopoldne smo bili obveščeni, da se bliža našemu bataljonu, ki je varoval dostop od Šoštanja, kolona sovražnikov. Komandir naše čete je poslal kot navažno, bojno patroljo z nalogo, da napade sovražnika zaradi varovanja ostalih. Pojačal je tudi straže. Ostali borci so bili pripravljeni na boj. Sedeli

smo v sobi in čakali, kdaj bo začelo pokati. V morečem razpoloženju ko se je dan že nagnil k večeru, je pritekel mlad stražar, ki je bil stražil ob gozdu, in prestrašen oznanil, da se skoz gozd bližajo Nemci v strelcih. Takoj je bil razglašen alarm.

Kakor je kdo vedel in znal, je zgrabil nahrbtnik in orožje in pohitel k vratom, da pride čimprej ven, zakaj hiša je stala na čistini. Vtem je počilo in četni komisar se je zgrudil na tla. Nastal je preplah, saj smo vsi mislili, da streljajo Nemci. Toda zunaj je vladal mir, o Nemcih pa ni bilo duha ne sluha. Vrnili smo se v hišo in ugotovili, da je padla komisarju italijanska brzostrelka pri snemanju z obešalnika na tla, kjer se je sprožila; naboj ga je zadel skoz brado v glavo, da je bil takoj mrtev. Partizan, ki se je splašil, je povzročil smrt političnega komisarja. Fanta, ki je samovoljno zapustil stražarsko mesto, je rešila kazni le mladost. Ni bil star 18 let.

Čeprav bojna izvidnica, ki se je vtem vrnila, nikogar ni srečala, je bataljon le ostal na preži na robu gozda za hišo, pripravljen na strel, približno do desetih zvečer, ko je zavzel položaj proti nam oddelek bele garde. Nismo ga videli, čuli smo le slovenski govor. Beli niso jurišali, le naše položaje so obstreljevali s strojnicami in nam trgali živce z minometi. Od izstrela mine, ki smo ga slišali, je minilo vselej nekaj trenutkov negotovosti, dokler nismo vedeli, kam je padla. Položaj smo ohranili brez izgub. Toda, ker je sovražnik dobival okrepitev, smo po tretji uri zjutraj nastopili pohod na nove položaje v Zgornji Ponikvi. Zbiti in neprespani smo se bolj opotekali kakor šli v zgodnje jutro, dremali med hojo ter se spotikali, padali po snegu in spet nadaljevali pot.

Naslednji dan je minil na srečo mirno. Po več ubijajočih dneh in nočeh smo se lahko odpočili. Počitek je zmotil le dogodek, ki nas ni vznemiril, ampak le popestril dan. Ne vem več, ali je prišla tričlanska orožniška patrulja v okolico Sv. Jedrti, kjer se je zadrževala naša četa, dopoldne ali popoldne. Opazili smo jo na poti iz Gotovelj na Ponikvo. Za nas očitno ni vedela. Zato smo jo skušali obkoluti in ujeti. Komandir naše čete — v nemški orožniški uniformi — je krenil proti njej, da bi zbudil pozornost, drugi pa bi ji odrezali pot nazaj. A namera nam ni uspela. Orožniki so bili previdni. Začeli so se umikati, preden so prišli na odstrel. Med obstreljevanjem, ki je sledilo, je bil eden ubit, ostala dva sta se uspela umakniti proti Zalcu.

Ponoči smo se premaknili spet na južna pobočja Paškega Kozjaka. Naslednji dan so nas Nemci spet napadli. Ves dan smo ležali na tleh in odbijali napade. Proti večeru je Nemcem uspelo najti slabo mesto v naši obrambi pa so nas skušali obkoluti. Zato se je naš bataljon umaknil na severno stran Paškega Kozjaka, kjer se je naša četa nastanila pri kmetu Kričju v vasi Kozjak.

Tu smo dopoldne začuli hudo streljanje z južne strani Kozjaka in tudi od Šentflorijana pod nami iz doline Pake. Ker smo bili dolžni braniti Kozjak s te strani, sem bil popoldne poslan s tovarišem, po rodu iz Solčave, ugotavljat položaj, zlasti seveda, ali Nemci ne gredo gor. Toda že kmalu sva srečala skupino Šercerjeve brigade, ki naju je opomnila, naj bova previdna, ker jim Nemci sledijo. Vtem so zavzeli položaj pri cerkvi Sv. Mohorja nad Šentflorijanom; in ko sva prišla na dostrel, so sprožili proti nama ogenj. Sama seveda nisva mogla sprejeti boja, pa tudi pot nazaj so nama zaprli. Odločila sva se pobegniti na desno v jarek, koder naj bi se varno vrnila. Toda komaj sva pobegnili s poti, že sva se znašla na čistini; bežala sva pod dežjem krogel, ki so žvižgale krog naju in se zarivale nevarno blizu v sneg. Moj tovariš — tekel je pred mano — je kleknil in negibno obležal. Sam sem uspel še priteči do prvega drevesa in leči za deblo.

Naša četa je vtem sprejela boj in s strojnicami zasipala sovražnikove položaje, da se je kmalu umaknil nazaj v dolino. Rešil sem se, a tovariš je padel. Sovražna

krogla ga je zadela s strani naravnost v srce. Pokopali smo ga blizu kmetije in krenili na pohod, ki je bil, ne da bi to slutili, nenavadno dolg in se je končal po nekaj dneh in nočeh na bregu Save.

Šele nedavno sem zvedel, da je Tito ukazal, da se XIV. divizija in druge večje enote na Štajerskem zaradi težjega položaja in poročil o nadaljnji koncentraciji sovražnikovih sil premestijo čez Savo in se na Dolenjskem združijo z ostalimi enotami slovenske narodnoosvobodilne vojske. To so vedela le poveljstva divizije in brigad, borci zaradi konspiracije niso ničesar slutili.

Pohod k Savi se je začel 22. februarja, ko je naša brigada zapustila Paški Kozjak in odšla v okolico Šent Andraža; to ni bilo nič posebnega, saj se je tod zadrževala že nekajkrat. Toda naslednji večer smo krenili v neznano smer. Pred polnočjo smo prišli pri Paški vasi čez cesto, železnico Šoštanj—Celje in Pako. Ko smo se približali Savinji, smo zaslutili, da gremo drugam. Toda kam — je ostalo še skrivnost. Možnosti je bilo več. Morda ostanemo krog Savinjske doline, morda pojdemo v Zasavje ali celo na Gorenjsko. Prek Savinje smo prišli krog polnoči med Letušem in Mozirjem po zasilni brvi, ki so jo napravile enote pred nami iz podvozij kmečkih voz in iz desk. Ko sem se na drugi strani srečal pod vznožjem Dobrovelj, kjer so se enote postrojile za nadaljnji pohod, z bivšim komisarjem 3. bataljona Lackovega odreda na Kozjaku Borisem Požarjem, ki je bil zdaj komisar bataljona XIII. brigade, sem se zavedel, da se premešča vsa XIV. divizija.

Naslednji dan se je mudil naš bataljon na Čreti, na grebenu med Gornjo in Spodnjo Savinjsko dolino. Naša četa je varovala brigado na zahodni strani proti Šent Joštu in Menini planini. Nastanila se je v cerkvi, ki je znotraj kazala, da je bila čisto zatočišče brigad, a morda tudi sovražnikov. V dolini se je že oglašala pomlad, a tu je še vladala zima. Povsod je ležal sneg, zmrzovalo je in bril je veter. Cerkve ni bila zakurjena, toda varovala nas je vsaj pred vetrom. Naslednjo noč smo krenili dalje. Spuščali smo se počasi v dolino. Na pobočju pri vasi Tešova nad Vranskim je 3. bataljon, ki je šel na čelo brigade, zadel na sovražnikovo kolono in se zapletel z njo v boj. Ostali del brigade je nadaljeval pohod. Naša četa je prešla na čelo, jaz sem bil spet določen v izvidnico. Pot nam je osvetljeval goreč senik, ki se je vnel od svetlečega naboja, spremljalo nas je regljanje brzostrelk in strojnic bataljona v spopadu. Zelo previdno, a brez zapletov smo prišli prek ceste Vransko—Kamnik, nakar smo zbudili nekega kmeta, da nas je vodil dalje. Le nerad je pristal, bal se je in ob vsakem strelu za nami napol glasno zatarnal. Poveljnik bataljona, ki je prišel na čelo kolone, ga je miril z besedami in s palico, na katero se je opiral. Srečno smo prešli tudi cesto Vransko—Ljubljana in zjutraj prispeli v vas Dobrljevo pod Čemšeniško planino. Tudi tu smo prebili samo en dan.

Naslednjo noč smo prispeli v vas Ravne pod Sveto planino, ki na jug strmo pada k Savi. Tu se je začelo govoriti, da pojde brigada prek Save na Dolenjsko.

Kot trdi komisar XIV. divizije Matevž Hace, se poveljstvo divizije in brigad ni strinjalo z odhodom s Štajerske; utemeljevalo je to med drugim tudi s trditvijo, da borci ne marajo na Dolenjsko. Toda, kolikor se spominjam, se je precejšen del borcev strinjal, čeprav smo se vsi zavedali tveganosti in težav prehoda čez Savo. Za štajerske partizane, ki so živeli in se bojevali brez počitka in miru, je bilo osvobojeno ozemlje v južni Sloveniji malce obljubljena dežela. Vedeli smo, da se tudi tam bijejo težki boji, vendar smo menili, da je za črto, ki loči osvobojeno ozemlje od okupiranega, mirno zaledje, kjer si bomo po bojih lahko kdaj odpočili in mirno zadihali. Mislili smo tudi, da bomo skupaj z drugimi enotami na Dolenjskem laže pričakali zaključno obdobje druge svetovne vojne, ki ob bližajoči se fronti ni obetalo nič dobrega.

Te predstave so bile najmanj enostranske, v resnici pa docela napačne, kakor sem se kmalu sam prepričal. Dolenjska ni bila le osvobojeno ozemlje, ampak tudi pokrajina, ki jo je delno čvrsto držal sovražnik in preprežena z domačimi izdajalci; tam se je bil boj v nič manj težkih razmerah kakor na Štajerskem.

XIV. divizija je skušala prek Save, če se prav spominjam, v noči od 28. februarja na 1. marec blizu železniške postaje enakega imena. Še pred polnočjo smo dospeli na gozdno pobočje pri vasi Tirna, na strmino nad reko. Globoko pod nami so že delale enote, ki so pripravljale in ščitile prehod. Druge so se zbirale nad nami. Sedeli smo tiho ob ozki poti drug poleg drugega in čakali na povelje, da se spustimo k reki. Tveganje nenavadnega podviga nas je mikalo in hkrati vznemirjalo. Sava ni bila ne Drava ne Paka ne Savinja, ki so bile že za nami. Pritajeni nemir v nas se je vzburl, ko so iz doline, napolnjene s šumom deročega toka, zaropotale strojnice ob treskanju min. Udarjale so občasno, nepravilno, vmes pa se je pozneje oglašalo nerazumljivo klicanje in kričanje, ki si ga nismo znali razložiti. Povelje, ki smo ga nestrpno čakali, je padlo šele po polnoči, toda ne za sestop k reki, ampak za vrnitev.

Bilo nam je jasno, da prehod ni uspel. Zakaj, smo zvedeli šele pozneje. Prek Save bi morali po pontonskem mostu iz gumijastih čolnov, katere so nam odvrgli Angleži tik pred prihodom k reki na Ravnah. Toda Nemci so ugotovili navzočnost enot, ki so pripravljale most; iz bunkerjev za varstvo železniške proge so skušali s streljanjem na slepo preprečiti podvig. To jim ni uspelo. Podvig je preprečila deroča reka, ki je potegnila s sabo predhodnico, ko je brodila, da prenese na desni breg vrv, pritrjeno na levem, na katero bi morali privezati čolne. V brigadi je krožila govorica, da je pri tem dvanaest borcev utonilo.

Naš položaj ni bil zaviden. Kakor po vsakem neuspelem podvigu je morala tudi tokrat padla. Naš namen in položaj sta bila razkrita; to pa je terjalo hiter premik drugam.

Višino nad Savo smo zapustili že ob svitu. Krajina, koder smo hodili, je bila obkoljena z vencem nemških posadk, zato je bila potrebna največja previdnost. Naša četa je bila določena za čelo kolone, jaz v predhodnico. To je bilo vse prej kot prijetno, zakaj hodili smo podnevi in večidel po odprtem terenu. Ponoči sem se čutil pri opravljanju podobnih nalog vselej bolj varnega. Na temo in gozd sem se navadil, saj sta bila naravna zaščita partizanov. Toda podnevi, v odprtem terenu si lahka tarča sovražnikovih strelcev, ki zanje niti ne veš, kje se krijejo. A imeli smo srečo. Po neznanem terenu nas je vodil možak v železniški uniformi. Bil je zbran, miren in previden. To me je mirilo. Morali smo v dolino Medije in čez cesto Zagorje—Trojane. Dosegli smo jo opoldne; ne dolina ne cesta nista bili zastraženi in kolona, ki jo je ščitila na obeh straneh naša četa, se je pomikala čez cesto brez nevšečnosti dalje. V domnevi, da je nevarnost minila, se je kolona razvlekla, razdelila na manjše skupine in hodila brezskrbno proti Čemšeniku. Toda ko je predhodnica, takrat menda 3. četa 1. bataljona, prišla v Dobrljevo, je zadela na sovražnika. Po dveh urah boja ga je pregnala iz vasi: mi pa smo se nastanili na Čemšeniku.

Tu smo prebili mirno noč in miren dan. Toda sovražnik je v tem zbiral krog nas svoje sile, očitno z namenom, da brigado občutno zadene. To mu je skoro uspelo.

V noči na 3. marec se je brigada dvignila s Čemšenika in brez težav prišla prek ceste Trojane—Zagorje. V svitu smo prihajali v vas Dolgo Brdo na višini med potokoma Medija in Kandršica. Ne vem kako, morda od utrujenosti, morda iz neprevidnosti se je zgodilo, kar se nam je dogajalo le izjemno. Predhodnica je prišla v vas, zasedeno po Nemcih, ki so jo iznenada napadli. Skušala jih je pregnati, toda po precejšnjih izgubah se je morala kljub vsem naporom umakniti. Brigada se je morala vrniti in se premakniti drugam.

Že za dne smo se spustili v dolino in krenili v ozko sotesko, zaprto na koncu s strmim grebenom, imenovanim Reber. Pod njim se pot cepi. Čelo kolone, ki je neslo ranjence, je krenilo v desno v smeri Kolmata. Ko je prišlo v sedlo k vasi Strma njiva, ga je iz gozda napadla nemška zaseda. Predhodnica z ranjenci je še prišla mimo, glavni del kolone pa se je moral vrniti v sotesko k razpotju, kamor so prihajali nadaljnji oddelki brigade. Iz pasti smo skušali priti po poti na levo, strmo proti Borju. Toda ta je vodila na čistino, ki jo je sovražnik seve obstreljeval. Vrnili smo se vnovič na križišče, kjer so bili oddelki brigade že na tesnem in so se mešali med sabo, bežeči pod dežjem krogel sovražnikovih strojnic, usmerjenih v sotesko. Nekateri borci so bili ranjeni, med njimi Poljak, ki je prišel za nami iz Lackovega odreda. Malo kasneje je bil ujet. Tu smo zvedeli, da je bil v soteski hudo ranjen tudi komandant brigade Murat, ki je zaprosil, da ga ustrelijo. V tem težkem položaju je padel ukaz vzpeti se po strmini na greben. Del naše čete se je z nekaterimi borci iz drugih čet 1. bataljona kmalu priplazil na vrh. Z nami je bil tudi komandant našega bataljona poročnik Požar. Na Rebri nas je razmestil v strelsko vrsto in jo zavaroval na obeh straneh.

Položaj je bil skrajno resen. Večina brigade tudi večina naše čete s komandirjem Stanetom je ostala spodaj; mi smo bili sicer zgoraj in smo jih s te strani zaščitili, a bili smo brez zveze z njimi. Kaj se je dogajalo spodaj, smo lahko le slutili. Streljalo se je vsekrižem. Čuli smo ponovno zdaj »hura«, zdaj »na juriš«. Pa smo sodili, da skuša sovražnik naše razbiti, naši pa se prebiti iz obroča. Mi smo jim krili hrbet. V boj nismo mogli poseči. Od spredaj so nas obstreljevali, za nami pa je bila huda skalnata strmina. Pod njo je tekel potok, ob njem pa vodila cesta, po kateri so vozile kolone nemških vojaških tovornjakov ter oklopnikov z moštvom in s topovi. Mislim sem, da je to cesta Trojane—Zagorje, toda šele po letih sem dognal, da smo ležali nad glavno cesto Maribor—Ljubljana, ki vodi čez Trojane. Čakali smo, kdaj namerijo Nemci topove na nas. No, to se ni zgodilo. Spodaj se je boj pomiril šele popoldne. Na grebenu pa smo ostali obkoljeni. Če smo se le zganili, so zaropotale proti nam strojnice. In tako smo ležali v skalah na grebenu, obupavali in upali. Edina izbira je bilo povelje: če nas napadejo, se bomo branili do konca, oziroma skušali bomo vzdržati na položaju do večera.

Vzdržali smo. Ko se je stemnilo, smo se zbrali in se previdno spustili z grebena med nemškimi zasedami, ki so izdajale svoj položaj s spuščanjem raket v enakih presledkih; uspeli smo priti čez cesto Trojane—Zagorje. Proti jutru smo se združili z drugim delom 1. bataljona in z delom štaba brigade na Sveti planini (zdaj Partizanski vrh) nad Zagorjem. Tu so potrdili, da je poveljnik Tomšičeve brigade Anton Plešnik-Murat padel. Drugi del brigade se je umaknil proti zahodu in se zadrževal v gozdu pri vasi Tlačnica. Z radijsko postajo sta se skupini našli in se čez nekaj dni spet združili pri Češnjicah nad Tuhinjsko dolino. Od tod smo krenili čez sedlo Kozjak na cesti Vransko—Kamnik na sektor Rakitovec. Naša četa je bila s 1. bataljonom nastanjena v zaselku Laseno.

6. marca sem po ukazu komandirja štaba ležal vse dopoldne na vrhu nad Šmartnim v Tuhinjski dolini in z daljnogledom opazoval, če se ne bližajo Nemci. Popoldne so prileteli veliki štirimotorci. Krožili so nad nami, se parkrat spustili nizko in spuščali padala z municijo ter velike zavoje z opremo. Vsak spust smo sprejeli z navdušenim vzklikanjem. Med orožjem so bili mali, lahko prenosni 60 mm ameriški minometi, ki so izboljšali našo oborožitev. Razveselili smo se tudi perila in uniform, ki so jih dobili najpotrebnejši. Tudi jaz. Dobil sem novo angleško uniformo in volnen sviter. Tudi novih čevljev sem si želel, saj so mi stari doslužili, pa jih ni bilo dovolj za vse.

Ko smo se tako oborožili in oblekli, se je brigada premaknila spet čez cesto Ljubljana—Maribor in se nato mudila v prostoru med Limbarsko goro, Golčajem in Sveto goro, a zlasti pri Moravčah, Pečah, Kandršah in na Vrhu. Večjih bojev tod ni bilo, bili pa smo v stalni pripravljenosti, saj so se po bližnji glavni cesti često pomikale močne motorizirane enote Nemcev pa tudi protipartizanske enote so nas stalno vznemirjale. Vroče dni je preživela takrat Šlandrova brigada, ki je bila tri dni in tri noči obkoljena in pod topniškim ognjem na Menini planini, preden se je prebila iz obroča. V prostoru Limbarska gora—Sveta gora smo se mudili zavoljo novega poskusa priti čez Savo. Tomšičeva brigada je skušala čez reko v noči od 18. na 19. marec blizu Senožetij, koder je tekla ena od redkih partizanskih zvez med Štajersko in Dolenjsko.

V dolino smo se spustili med deseto in enajsto uro. K Savi je odšel čez cesto le izvidniški in zaščitni oddelek pod vodstvom komandirja naše čete in komandanta 1. bataljona. Navzoč je bil tudi komandant 2. čete Miha. Bil sem določen v izvidniško trojko, ki je bila zadolžena prenesti na drugo stran reke debelo vrv, jo tam pritrditi in tako zagotoviti prehod ostalih. V trojki sta bila z mano zastavnik iz Šerčerjeve brigade, ki ga dotlej nisem poznal, in desetar Ivan Goltnik z Bevč pri Velenju. Zagazili smo v vodo brez strahu, saj nam je bilo rečeno, da sega tu največ do pasu. V reko nas je vodil neki domačin. Pred nami je odmotaval vrv, pritrjeno na levem bregu. Toda komaj smo stopili v reko nekaj korakov od brega, nam je voda segla do pasu. Bila je ledena, da mi je jemalo dih, in narasla, saj se je sneg na pobočjih gorenjskih planin že talil, ter deroča, da sem se le s težavo upiral toku. Nisem še bil v sredini, ko mi je segla že do prsi. Naenkrat sem čutil, da me vrv vleče s tokom. Da me ne bi spodneslo in bi ne izgubil zveze s tovariši pred sabo, sem vrv spustil in šel za njimi k sredini reke. Voda je postajala vse globlja in sredi toka mi je segala že do ust. Da bi se obdržal nad vodo, sem si moral pomagati z rokama. Tako sem na pol šel, na pol plaval na drugo stran. Ko sem čutil spet trdna tla pod nogami in sem se skušal vzravnati, ni šlo. Imel sem na sebi napojeno obleko, nahrbtnik poln vode pa je bil tako težak, da ga nisem mogel dvigniti. Moral sem poklekniti v vodo in ga izprazniti čez glavo. Šele nato sem lahko stopil na breg. Tu, kakor da ni bilo žive duše. Vendar sem kmalu našel Ivana in zastavnika, skrita v grmovju. Domačina z vrvjo ni bilo nikjer, tudi kasneje ni prišel za nami. Očitno se je vrnil, brž ko je čutil globljo vodo, kot je pričakoval. Bilo nam je jasno, da brigada tokrat Save ne prebrede. In ker je bilo na drugi strani vse tiho, sta nam preostali dve možnosti: z vrnitvijo skoz reko naraslo reko tvegati življenje ali se začasno ločiti od brigade in jo poiskati na Dolenjskem, kamor se je namenila. Ker ni bilo gotovo, da nas še čaka, smo se odločili za drugo pot, ki ni bila, kot se je pokazalo, nič manj tvegana.

Tako sem se naenkrat čisto nepričakovano ločil od brigade, kjer sem doživel trdo šolo partizanskega življenja in boja. Tomšičeva brigada tudi pozneje ni prišla prek Save, čeprav je še enkrat poskusila; ostala je z drugimi brigadami XIV. divizije na Štajerskem, kjer je bila težke, toda uspešne boje z umikajočo se nemško vojsko vse do osvoboditve. Jaz pa sem ta čas preživljal zadnje dni svojega bivanja med slovenskimi partizani v Dolenjskem odredu.

V Dolenjskem odredu

Ko smo se odločili na Dolenjsko, vsaj jaz in Ivan še slutila nisva, da obstaja Dolenjski odred. Svojo nadaljnjo pot sva si predstavljala bolj preprosto. Naveževa stik s kako brigado ali odredom, ki jih na desnem bregu Save gotovo ne manjka, in ko pride Tomšičeva, se vrneva v njene vrste. Toda dejanska pot je bila drugačna, precēj bolj zamotana in trša.

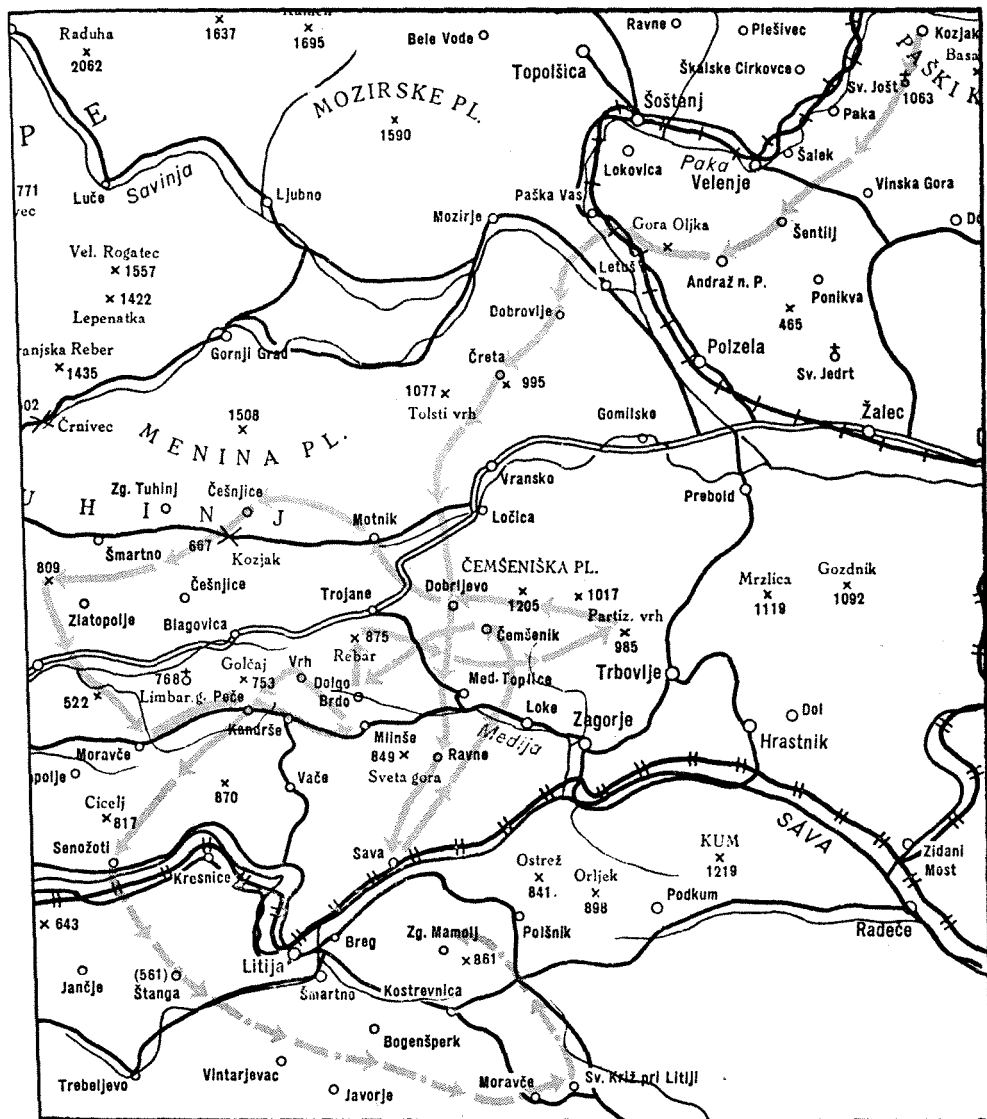
Nekaj časa smo sedeli ob reki, čakali in se tresli od mraza. Pomlad se je res že bližala, toda noči so bile hladne, mi pa smo bili z vsem, kar smo imeli na sebi in v nahrbtniku, mokri. Ko se z druge strani nihče ni oglasil ali dal kak znak in je prihrumel po progi nad nami vlak iz Zidanega mosta proti Ljubljani, nismo več čakali; prelezli smo železniški nasip in pohiteli v gozd na bližnjem bregu. Da bi se hitro oddaljili od nevarnega mesta in se vsaj malo pogreli, smo plezali čez drn in strn naravnost na grič, zakaj le tako smo se v temi in v neznanem kraju nekako orientirali.

Že precēj čez polnoč smo prišli iz gozda in zadeli pot, ki nas je pripeljala k osamljenim hišam. Pri prvi smo potrkali na okno. Odprlo se je šele čez čas in gospodar nas ni vprašal ravno prijazno, kaj iščemo tako pozno v noči. Povedali smo mu, da smo partizani in ga zaprosili, če se lahko pri njem posušimo in najemo. In pove nam naj, kje smo. Rekel nam je, da smo na Mali Štangi in nam dal skoz okno hleb kruha in kos masla; a prosil nas je, naj v hišo ne stopimo, ker hodijo tod tudi ponoči nemške patrulje iz Kresnic. Bal se je, da mu Nemci ne zažgó hiše. Rad nam je pokazal pot, a šli smo po njej le malo, ker se v temi nismo znašli. Da si odpočijemo in zagrejemo, smo nekoliko niže od poti legli v gozdu v jarek tesno drug ob drugega ter se pokrili z mokrimi plašči in koci. Bili smo tako izčrpani, da smo po razburljivi noči brž zaspali.

Ko se je danilo, smo vstali in krenili dalje. Že podnevi smo prišli na Veliko Štango. Nismo tvegali skoz vas: skrili smo se v gozdu, da smo se na soncu ogreli in posušili. Šele zvečer smo zapustili skrivališče. Skoz vas smo šli naglo, korakali dalje in ponoči spali spet v gozdu. Tako smo potovali še dalje. Ponoči se v neznanem kraju nismo spoznali, podnevi se nismo upali hoditi po javnih poteh, da ne bi zadeli na sovražno patruljo oziroma bili naznanjeni. Opazili smo, da se ljudje obnašajo zadržano. Nekateri so se bali, drugi nam niso verjeli, boječ se provokacije, mnogi pa niso skrivali, da jim ni do partizanov. Kolikor se je le dalo, smo se zato ogibali stikov s prebivalci in se omejevali le na nabavo hrane, na vprašanja o poteh in iskanje stikov s partizansko enoto ali z aktivisti OF na terenu. Na vprašanje glede poti so nam ljudje še nekako odgovarjali, tudi hrano so nam navadno dali, toda nikakor nismo mogli najti stika s terenci ali s partizanskim oddelkom. Tako nam je preostalo, da se zanesemo na lastne sile in pridemo tja, kjer bi utegnili dobiti vesti o partizanskem gibanju. Jaz sem bil v neznanem kraju docela zgubljen in odvisen od tovarišev. Nista me pustila na cedilu. Zastavnik je imel znanko pri Sv. Križu pri Litiji (zdaj Gabrovka) iz časa, ko se je bil tam mudil z brigado. Pa smo se odločili kreniti tja.

Kod smo hodili, ne morem več ugotoviti. Spominjam se le, da smo šli skoz vas Črni potok in potem čez nemško-italijansko mejo iz let 1941—1943, ki je bila tod nekaj metrov globoko minirana ter zagrajena z betonskimi ježi in z bodečo žico. Le na prometnih poteh so bili prehodi odprti, a stražile so jih nemške leteče patrulje. Toda opoldne četrtega dne smo v bližini vasi Javorje le prišli čez brez težav, seve na podlagi opozoril, ki smo jih o gibanju nemške patrulje zvedeli v bližnji hiši. Ko smo prišli čez, smo se že videli na Dolenjskem. Peti ali šesti dan, odkar smo prebrodili Savo, smo tako končno le prišli prek vinorodnih Moravč pozno popoldne k Sv. Križu. Toliko časa smo iskali cilj na sorazmerno kratki poti od Save pri Kresnicah do Gabrovke.

Naš zastavnik je tu našel svojo znanko. Ta nas je pospremila v neko hišo na Brezjem, kjer smo se najedli in v miru naspali. Naslednji dan smo odšli v gozd za vasjo, kjer smo se skrivali, dokler jim ni uspelo dobiti zvezo z aktivisti OF na terenu. Hrano nam je nosilo podnevi dekle iz vasi, na večerjo in kratek pogovor pa

Na zemljevidu je s puščicami zarisana bojna pot, ki jo je prehodil pisec tega sestavka s slovenskimi partizani

smo hodili v vas. Previdnost je bila potrebna, saj je bila okolica okužena z belo gardo in se je bil tu pojavil tudi oddelek plave garde. Ko so čez nekaj dni prišli terenci, ki so se držali v vasi Črni potok, koder smo šli skoz pred tednom, smo zvedeli, da pojdeva Ivan in jaz v Dolenjski odred, ki se je zadrževal na desnem bregu Save, zastavnik iz Šercerjeve brigade pa pojde dalje na Dolenjsko. To me ni preveč navdušilo. Bil bi rad videl zibelko in središče narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem, kamor ni bilo več tako daleč. Toda moral sem seve poslušati. Kaj bi sicer? No, pozneje,

v Dolenjskem odredu mi ni bilo žal; prišel sem v dobro sredino in v zelo dober kolektiv.

K Savi nas je vodil majhen, morda 14-leten fant. Varno smo prešli bližnjo mejo in prišli še isti dan po gozdnih poteh, menda do zaselka Jablaniški Lazi, kjer je Ivan poiskal mlado kurirko. Ta naju je proti večeru odvedla v dolino, kjer sta blizu jablanškega mlina taborila 1. bataljon in štab Dolenjskega odreda. Z njima smo se ponoči premaknili na Zgornji Mamolj pri Litiji, kjer smo tudi pozneje najčese bivali.

Komandant odreda je bil tovariš Petek-Kralj, in duša odreda komisar Arko. Spočetka nam niso zaupali. Šele ko so se prek oddajnika prepričali o naju pri Tomšičevi brigadi, kjer so menili, da sva utonila, so naju uvrstili v 1. četo 1. bataljona. Njen komandir je bil Dominik Grošel, komisar pa Kren. Po sestavi in delovanju me je Dolenjski odred zelo spominjal na Lackov odred na Kozjaku prve dni mojega bivanja tam. Njegova naloga je bila vzdrževati zvezo čez Savo med Štajersko in Dolenjsko, opravljati obveščevalno službo na desnem bregu Save in vplivati politično na prebivalstvo, ki je bilo izpostavljeno hudemu pritisku nemške vojaške uprave in bele garde. Odred so sestavljali štab in trije bataljoni. Štab s 1. bataljonom se je zadrževal večidel na območju izseljenih vasi Zgornji in Spodnji Mamolj pri Litiji, drugi bataljon je taboril zahodno od Litije na Jančah, tretji pa se je držal vzhodno od nas na področju Kuma nasproti Trbovljam. Dolenjski odred je tako nadziral desni breg Save od Ljubljane do Zidanega mosta.

Ker je deloval na področju, koder ni manjkalo bele garde, in v soseščini močne nemške posadke v Litiji in ga je od štajerske ločila Sava, od Dolenjske pa veriga sovražnikovih oporišč, se je Dolenjski odred le malo bojeval in je deloval na pol ilegalno. To pojasnjuje tudi, zakaj z odredom nismo prišli prej v stik, čeprav smo prišli prek Save blizu baze 2. bataljona. Odred je taboril le v gozdu. Za to je bil dobro opremljen. Moštvo je bilo povečini na novo oblečeno in je imelo razen plaščev in odej na voljo tudi šotorska krila in šotore. Povrh so bili pomladni meseci 1945 so razmeroma suhi in topli, pa se je dalo kar dobro zdržati zunaj tudi ponoči.

Kmalu sem se z novim okoljem ujemal, kakor bi bil že dolgo njegov član. Morda dokazuje to najboljše dejstvo, da sem bil že aprila povišan v politdelegata 1. čete, Ivan pa v vodnika. Hkrati so me izvolili na predlog politkomisarja odreda Arka za sekretarja SKOJ 1. bataljona. Slovenski sem se navadil že toliko, da sem znal po pismenem gradivu sestavljati govore in z njimi tudi nastopati. V enem od svojih prvih govorov sem obravnaval naloge mladine v osvobojeni Jugoslaviji. Ker Dolenjski odred ni vodil velikih bojev in je bival, čeprav na raznih mestih, v glavnem le na enem področju, se je posvečal bistveno več notranjemu življenju, kakor se je to dalo v Tomšičevi brigadi. Straže, izvidnice, oskrbovanje, to je terjalo le del časa borcev, pa smo imeli, podobno kakor v Lackovem odredu, skoro redno vojaške ure, politično vzgojo in sestanke SKOJ ter drugih pripadnikov odreda. Kljub konspiraciji smo mnogo prepevali. Vojna se je nagibala h kraju in ljudi se je lotevalo domotožje, hrepenenje po miru in svobodi, po svojcih in prijateljih doma. In zato so poleg bojnih partizanskih pesmi zvenele v zasavskih gozdovih čisto tudi narodne in umetne pesmi s temi motivi.

Kljub očitnemu prizadevanju odreda, da se ne izpostavlja nepotrebnim spopadam, se le ni ognil srečanju s sovražnikom, to je v glavnem z belogardisti, ki so bili tod postavljeni zoper partizane. Prvič smo jih zaznali pri oskrbovalni akciji v Črnem potoku. Toda do neposrednega spopada ni prišlo, ker so se beli zadovoljili s streljanjem od daleč. Drugič pa sem spoznal belo gardo prav od blizu, ko nas je napadla neko jutro v taborišču na Zgornjem Mamolju.

Bil sem to noč bataljonski dežurni. Ob svitanju sem šel izmenjat stražarja nad taboriščem, ki smo ga imeli v gozdu v grapi. Vodil sem s seboj tudi mitralješko trojko, ki naj bi varovala podnevi naš položaj poleg stražarja. Po poti nad taboriščem sem šel še ob živahnem pomenku obveščevalcev, ki so odhajali na teren. Toda preden sem izmenjal stražo, nas je tik pred nami presenetil rafal iz brzostrelke. Obveščevalci so zadeli na sovražnika. Niso se še vrnili, ko smo bili napadeni že mi. Napadel nas je oddelek belogardistov, ki se je ponoči ustavil na gozdnatem griču nad našim taboriščem in čakal svita, da nas napade. Presenečenje bi imelo za odred gotovo občutne posledice, a po naključju ni uspelo. Ker sem imel s sabo strojnico, je bil prvi naval odbit; beli nas niso uspeli presenetiti v spanju. V taborišču je bil vtem ukazán alarm, komisar odreda pa nam je pripeljal okrepitev. Z njeno pomočjo in pod njegovim vodstvom smo branili dostop k taborišču tako dolgo, dokler se odred ni premaknil na varno. Napad se je spremenil v daljši boj s položajem. Potekal je tako blizu, da smo razložili slovenski govor in povelja. Ker so tudi beli slišali nas, ni manjkalo z obeh strani zafrkavanja, zbadljivih pripomb in sočnih kletvic, ki so spremljale naše in njihovo streljanje. Če ne bi šlo za življenje, bi bilo kakor pri kaki vroči tekmi dveh zagrizenih fantovskih klap. V boju smo izgubili stražarja, ki sem ga šel izmenjat, belogardistom pa je padel namestnik poveljnika. Ko se je naš odred premaknil, smo se umaknili tudi mi in se mu pridružili na rebri nad Savo. Po velikem ovinku smo se še ta dan vrnili na stare položaje na Zgornjem Mamolju.

Z belo gardo smo imeli nemalo dela tudi posredno. Ustrahovala je prebivalstvo, ki je bilo naklonjeno partizanom. V Lazah pri Litiji so beli ubili borcu iz naše čete očeta zgolj zato, ker je bil sin partizan.

Konec marca ali v začetku aprila je pripeljala patrolja od Save tri zavezniške letalce: Angleža in dva Američana, ki so bili sestreljeni v severni Sloveniji ali celo v južni Avstriji, pa jih je partizanska kurirska služba spremljala na Dolenjsko, da se od tam vrnejo v svojo bazo v Italijo. Preden so odšli, je prišel k nam čez Savo še neki visoki funkcionar XIV. divizije, ki je bil namenjen prav tako na Dolenjsko. Skupaj z zavezniškimi letalci naj bi ga tja spremljala skupina iz našega odreda pod vodstvom komisarja Arka. Tudi mene so izbrali v to skupino; veselil sem se, da bom vendarle videl osvobojeno ozemlje na Dolenjskem.

Na pot smo krenili kakor ponavadi zvečer. Ponoči smo uspeli nekje na odprtem mestu čez nemško-italijansko mejo, zjutraj pa smo dospeli k samotni kmetiji nad Moravčami, ki sem jo spoznal že na poti od Save k Sv. Križu. Tu smo čakali ves dan. Ves ta čas so odhajali in prihajali kurirji, obveščevalci in patrolje, ki so ugotavljali in preverjali položaj pred nami. Bil je očitno neugoden, saj smo se zvečer vrnili, odkoder smo prišli. Čez nekaj dni je bilo sestavljeno novo spremstvo. Tokrat me niso izbrali. Tako je bila dokončno pokopana moja želja, da doživim osvobojeno ozemlje na Dolenjskem. Novo spremstvo je odšlo z varovanci tja k Savi in je srečno dospelo.

Tako sem kratko, a čudovito pomlad zgodovinskega leta 1945 preživel v Dolenjskem odredu. Kakor da se je tudi narava pripravljala proslaviti konec druge svetovne vojne in osvoboditev podjarmljenih narodov! Povečini listnati gozdovi na prisojnih bregovih so se odevali v svetlo zelenje, ob njih pa so cvetele niže na Čebelniku proti Gradišču in nad Jablanico, kamor smo često prihajali, marelice, breskve, češnje in jabolane. Res nismo spali na mehkem in toplem, ampak v gozdu na prepelem listju ali smrečju, toda od vsepovsod smo čutili, da bo fašizem gotovo poražen, da dokončna zmaga ni daleč.

Že v Tomšičevi brigadi pa tudi v Dolenjskem odredu smo se često spraševali, kako se konča vojna za nas, ko nas zajame umikajoča se nemška fronta. To je postalo pereče konec aprila in prve dni maja; toda vesti z glavnih bojišč, ki smo jih živo spremljali, in položaj na prostoru, kjer smo delovali, so kazali, da nas frontni val verjetno ne bo zajel. Glavne hitlerjevske sile so bile vezane na Dunaj in Berlin, jugoslovanska armada pa je napredovala v dveh tokovih: ob Jadranskem morju k Trstu ter južno od madžarske meje k Mariboru in na Koroško. Mi smo ostali znotraj teh klešč. Sovražnikova moč v zaledju je razpadala. O tem so pričale vesti o pobegu oddelkov plave in bele garde v Avstrijo, pričalo je množično zanimanje za vstop v partizanske enote in tudi prizadevanja nekaterih pripadnikov nemške vojske za sodelovanje s partizani. Bil sem celo priča pogajanju o kapitulaciji mnogo številnejše nemške posadke v Litiji.

Po naključju je bilo to 1. maja. Zjutraj po stroju, ki je bil bolj slovesen kot navadno, me je komisar odreda poklical in mi ukazal, da ga spremljam. Kam gremo in čemu, ni povedal. Da gre za nekaj pomembnega, sem sodil po tem, da so šli z nami komandant odreda, štabni oficir obveščevalne službe in del čete kot oboroženo spremstvo. Spustili smo se po gozdu k Savi in krenili za belega dne po cesti proti Litiji. Čisto nenavadno za partizane! A še bolj čudno je bilo, da je zaščita obstala in smo šli dalje le poveljstvo in jaz. Blizu vasi Breg pri Litiji smo odšli v gozd in tam čakali. Iz pogovora med komandantom in komisarjem sem razbral, da bom pri pogajanjih z zastopniki nemške posadke v Litiji tolmač. V določenem času so se pripeljali po cesti iz Litije s kolesi nemški stotnik ter poveljnik litijske posadke, v spremstvu pobočnika in mlade Slovenke, ki je delala v Litiji za nas in izposlovala pogajanja. Naš komandant in komisar sta mu predlagala, da se litijska posadka vda in preda mesto brez boja. Nemški poveljnik pa je izjavil, da je voljan zapustiti Litijo in prestopiti k nam, toda z vsem moštvom in z vsem orožjem. Na to poveljstvo odreda seveda ni moglo pristati; že zato, ker bi se 100 do 120 lahko oboroženih partizanov znašlo ob 500 težko oboroženih vojakih protiletalskega topništva, pa tudi načelno je lahko sprejelo le brezpogojno kapitulacijo. Mi, čeprav na tem sektorju slabši smo bili na strani zmagovalcev oni, tu sicer močnejši, poraženci. In kakor smo se sešli, tako smo se tudi razšli. Nemška posadka je ostala v Litiji, mi pa smo se kljub neuspehim pogajanjem o predaji, pripravljali na njeno osvoboditev.

Z lastnimi silami Litije nismo mogli osvoboditi, a drugih bojnih enot nam niso poslali na pomoč. Berlin je že padel, mi pa smo čakali v gozdu. Tu sem 5. maja zvedel, da je izbruhnila v Pragi ljudska vstaja. 6. maja smo se premaknili na samoto na klancu med Jablanico in Šmartnim. 7. zvečer pa smo prišli iz gozda v Šmartno. Sprejeli so nas kakor v pravljici. Zvonovi farne cerkve so zvonili, vas je bila slavnostno razsvetljena, ljudje v špalirju na obeh straneh ulice so nas zasipali s cvetjem, s cigaretami, z jedačo in pijačo. V to slavje pa so treskale na slepo po okolici nemške mine iz Litije. Kakor da bi tudi Nemci proslavljali naš prihod; toda opominjali so, da je blizu še močna posadka, da se za nas vojna ni končala in moramo biti še pripravljeni.

Previdnost ni bila odveč in za dolgo proslavo še ni bil čas. Naslednji dan sta prišla v Šmartno še druga dva bataljona Dolenjskega odreda in bataljon z Dolenjskega, določen za komando mesta Litije. Pripravljali smo se na osvoboditev Litije. Toda zvečer so nas Nemci začeli obstreljevati z minometi in s protitankovskimi strojnimi kakor za stavo. Namesto pohoda v Litijo smo morali zavzeti bojne položaje nad Šmartnim, čeprav nikomur od nas ni bilo več do boja. Saj je bila vojna že skoro končana. Silno streljanje pa je trajalo do polnoči. Zakaj, si nismo znali razlagati. Jasno nam je postalo šele zjutraj, ko smo v stroju zvedeli iz dnevnega povelja,

Dr. František Jordán na ljubljanski železniški postaji tik pred odhodom v domovino

da so Nemci Litijo do zore izpraznili in da je svobodna. Tako smo doživeli trenutek osvoboditve ravno na zgodovinski dan 9. maja.

V Litijo smo odkorakali dopoldne. Šli smo v koloni do roba mesta. Tu smo se formirali v enote in odkorakali na trg, kjer so nas slavnostno sprejeli. Popoldne je bil miting, ki se ga je udeležilo poleg partizanov mnogo prebivalcev. Z mitingom so se proslave končale. Začela se je redna služba, že v miru. Postavljali smo straže, varovali pomembnejše stavbe in naprave, zlasti most čez Savo, saj v okolici še ni bilo docela varno. Enkrat smo zavzeli celo bojni položaj, ker smo bili obveščeni, da gre proti mestu skupina četnikov na umiku v Avstrijo. Uprizorili smo tudi bolj manifestativen kot bojni pohod po dolini. Šli smo ponoči mimo Kresnic do Laz in od tam po železniškem mostu do Dola. Tu smo naslednji dan počivali, ponoči pa odšli po levem bregu nazaj v Litijo.

V Litiji nismo ostali več dolgo. Premestili so nas na progo Laze—Šentvid pri Ljubljani stražit vagone. Na binkoštni ponedeljek je bil Dolenjski odred poklican v Ljubljano. Tu je bil čez nekaj dni razpuščen, njegovi pripadniki pa razvrščeni v razne enote Jugoslovanske ljudske armade. Mene so dodelili v 2. četo 2. bataljona 1. brigade Službe državne narodne obrambe kot politdelegata. Stanovali smo v Volfovi ulici in stražili vodovodne naprave na vzhodnem robu mesta. Dvakrat smo se udeležili večjih akcij: stražili smo preiskavo škofije, drugič pa odsek današnje Titove ulice blizu nebotičnika ob prihodu Tita v Ljubljano. Sicer smo vadili novince, ki so nastopili vojaško službo.

Vojna se je končala, začelo se je življenje v miru. Postavljalo se mi je vprašanje, kaj zdaj. V Jugoslaviji mi je ugajalo. Vživel sem se v partizansko sredino, vendar sem čutil, da nisem doma. Malo sem tehtal, naj ostanem ali naj se vrnem. Toda vojska me ni mikala, hotel sem študirati. Od doma nisem imel vesti, doma niso vedeli o meni ničesar. V Jugoslaviji je bilo dovolj bojnikov za novo državo, doma pa so bile potrebne vse sile za graditev ljudskodemokratske češkoslovaške. Zato sem se odzval na prvi poziv češkoslovaškega konzulata v Ljubljani in se prijavil o prvi priložnosti za vrnitev v domovino. Poziv k vrnitvi je prišel tako nenadoma, da sem komaj utegnil zaviti malenkosti, ki sem jih imel, se odjaviti pri bataljonskem štabu, si urediti potne formalnosti in se posloviti od tovarišev v četi. Iz Ljubljane sem se odpeljal 2. junija. Rad bi se bil ustavil v Mariboru, na Kozjaku, v Slovenskih goricah, pa se nisem mogel. Moje bivanje med slovenskimi partizani se je končalo. Bilo je sicer kratko, toda nenavadno napeto in v več smereh odločilno za vse moje življenje. Terjalo je napor vseh telesnih in duševnih sil, bilo je trda šola življenja in boja; izoblikovalo je moj občanski in politični profil, v osnovi usmerjen že z dogodki krog Münchna 1938 in s fašistično okupacijo, ter položilo temelj za trajno zanimanje za Slovenijo in živ odnos do Jugoslavije sploh.

Prev. J. Liška

Alfred Grobler-Mire

Trideset vdov obtožuje

Naš spomin res ne more obdržati vsega. Ni pa mogoče pozabiti najhujših polpreteklih časov, ki hkrati pomenijo pogumne dni bojov našega naroda proti fašizmu. Poskrbeti moramo, da teh dni ne bodo pozabili naši zanamci. Vendarle pa bi radi tisti, ki so v tem najtežjem času za naš narod igrali sramotno vlogo narodnih izdajalcev, iztrgali te strani zgodovine, da bi se na njihovo bratomorno dejanje pozabilo.

Pozabili smo že dosti preveč. Tistim, ki se še do danes niso sprijaznili s svojim porazom, je naša pozabljenost močno všeč in pri tem skrbno zalivajo še živeče kali belogardizma.

S tem pisanjem želim opisati strahote zloglasne italijanske poletne ofenzive leta 1942, ko je 75 000 italijanske soldateske divjalo po Ljubljanski pokrajini in hrumelo tudi skozi območje Žilc. Čeprav želim podrobno opisati dogodke, vem, da bo ta opis preslaboten in preskromen ob nesrečnih usodah mnogih ljudi, ki so postali v očeh fašistov zločinci samo zato, ker so bili zavedni Slovenci. Nihče več ne more opisati mnoga brezimna junaštva in ponos Notranjca, ki je rajši umrl, kot bi živel v sramoti. Z gozdovi pogrnjena zemlja naše Notranjske je molčala in brezslušno krvavela, a izkrvavela ni.

Žilce, kraj med Rakitniško in Bloško planoto, se je imenoval svoj čas Sv. Vid. V predelu okrog njega ležijo vasice in zaselki: Cohovo, Korošče, Lešnjaki, Osredok, Ravne, Zala, Jeršiče, Zahrib, Tavžlje in Rudolfovo. V tistem času je v 121 hišah živelo okrog 600 ljudi. Kraji ležijo na izredno pomembnem območju. Prav zaradi tega so tamkajšnji prebivalci morali nositi na svojih plečih posledice ofenziv, napadov in hajk, ki so se tam kar vrstile. Vsi večji partizanski pohodi in sovražnikovi protiudari so šli mimo ali skozi Žilce. Že samo vsi trije napadi naših brigad na Štampetov most ali pohod II. grupe odredov na Štajersko, nam to potrjuje.

Znano je, da se je spomladi 1942 nezadržno širilo osvobojeno ozemlje, tudi po naši Notranjski, ki se je na ta dogodek pripravljala že ves čas po ustanovitvi OF. Območje Žilc, o katerem govorimo, ni bilo izvzeto, v določenem smislu je celo prednjačilo. Fantje in možje so odhajali k partizanom in krepili udarno moč našega naroda. Ljudstvo je vzelo oblast v svoje roke ter jo izvajalo prek svojega odbora OF, kar je bilo za dotedanje oblastnike nekaj nezaslišanega. Prejšnji ilegalni odbor se je na množičnem sestanku, ki ga je vodil Janez Hribar, uzakonil in na tem ozemlju vzel oblast v svoje roke. Odpravil je ostanke stare protiljudske oblasti in zasedel občinske prostore.

Poglavitna skrb tega odbora je bila pomoč naši vojski in preskrba prebivalstva s hrano. S prevzemom oblasti je namreč sama od sebe odpadla italijanska organizacija preskrbe. Skrbeti je bilo treba za zaščito pred vdori okupatorja, zato so cesto na več mestih prekopal. Ustanovili Narodno zaščito, ki je opravljala opazovalno službo in obveščala o eventualni nevarnosti. V NZ so bili vključeni vsi za orožje sposobni moški in svoje delo kar skrbno opravljali. Ta zaščita je bila organizirana posebej za Ravne, posebej za Osredok in posebej za predel Žilc. Žilčani in deloma tudi moški iz drugih vasi so stražili na najbolj razgledni točki, na Pir-

manovom vrhu in blizu hribčka Žužemberg. Vso zaščito so vodili Adolf Elhofer, Andrej Tekavec ter Tone Rot.

Jaz sem tiste čase vodil NZ v sosednjih Cajnarjih, ki je podaljševala verigo opazovalnih točk od Žilc proti Cerknici in Velikim Blokam. Tu je Italijanom še uspelo obdržati postojanko.

Na osvobojenem ozemlju je bil tudi že določen dan za volitve v organe ljudske oblasti, v NOO, toda kot bi bil okupator vedel, je na ta dan prihrumel nad te kraje z bombniki, takoj za tem pa se je že začela velika poletna ofenziva.

Osvobodilna fronta je zajela večino prebivalstva. Bila je politično tako močna, da so žalostno propadli poskusi bele garde, da bi se organizirala. Glavna pobudnika bele garde sta bila župnik Karel Žužek in kaplan Franc Pezdir z nekaj pomagači. Organizacija OF pa je bila budna, ljudje so njune nakane spregledali in ju razkrinkali.

Tiste čase sem bil šolski upravitelj v Cajnarjih, ki so spadali v župnijo Žilce. Spominjam se, kako me je nekega dne obiskal kaplan Pezdir in me snubil za svojo organizacijo, govoreč take neumnosti o OF, da sva opravila kar na kratko. Odslej me je pustil pri miru. Poslej sem bil zanj brezupen primer, kot so bili zanj brezupni primeri vseh pet učiteljev treh šol njegove fare, to je v Žilcah, Cajnarjih in Gornjih Otavah. Še prav posebej je v Žilcah izstopal upokojeni šolski upravitelj Otmar Novak, ki je kot primorski rojak dobro vedel, kaj pomeni fašizem. Zato je napravil vse, kar je mogel za OF. Trgovina njegove žene Kristine pa je bila glavni oskrbovalec naše vojske daleč naokrog z vsem, kar trgovina lahko nudi. Tega bi se Roman Golob, glavni intendant III. grupe odredov še spominjal, čeprav je Kristina svoj čas oskrbovala že Ljuba Šerčerja in skrbela za bolnike po več tednov. Otmar Novak je bil osebnost, ki je povsod svojo besedo zastavljal v prid OF. Njegova hiša je bila zbirališče vseh, ki so imeli v Žilcah kaj opraviti za OF, pa naj bo to preprost partizan, Janez Hribar ali Tone Vidmar.

Slovenska reakcija je začela prestiti svojo mrežo v teh krajih že v letu 1941. Ni se samo zbirala in kovala načrte, temveč je bilo njeno delo že izdajstvo v Osredku, ko je med oktobrsko italijansko ofenzivo po zaslugi Pezdirjevih in Žužkovih ova-duhov padlo 6 partizanov, ena partizanka pa je bila ujeta. Žužku in Pezdirju je uspelo zbrati le desetino pristašev, ki so v času osvobojenega ozemlja, prijeli za orožje, da bi zavrli razvoj ljudskega gibanja. Tedaj je celo kaplan Pezdir nosil puško, kar je zbudilo med prebivalstvom vsesplošno zgražanje. Naša budnost je opravila z njimi mimogrede, da so jadrno ušli v varstvo Italijanov na Velike Bloke. Štirje najhujši od teh pa so stopili v zloglasni belogardistični štajerski bataljon, ki je na Dolenjskem lovil in pobijal partizane. Pred tem pobegom so partizani napravili preiskavo pri Žužku in Pezdirju. Zaplenjen je bil dragocen arhiv bele garde. Med drugim tudi pismo kaplana Pezdirja, naslovljeno na ljubljanskega škofa, ki izraža polno zaupanje v belo gardo in dvom v moč italijanske vojske. Po preiskavi je patrolo napadla bela garda, utrjena v hiši Makovcevih na Rudolfovem.

Prebivalci Žilc, med njimi Kristina Novak, se spominjajo, da je Tone Vidmar, komandant bataljona, po tem dogodku pokazal Žilčanom spisek moških v župniji, na katerem so bili člani OF zaznamovani z barvastim svinčnikom. Na začetku se-znana je bil Otmar Novak.

S pobegom oboroženih belogardistov je Pezdir dokazal politično nemoč in poraz svojega protiljudskega in izdajalskega dela. V ilegalo je moral pred lastnim narodom. Naslednji korak, ki ga je napravil, je bilo odkrito narodno izdajstvo in hlapčevanje okupatorju. Beli gardi je ostalo še denunciantstvo. Njegov čas je za kratek čas nastopil med italijansko ofenzivo.

Dne 14. julija, to je 2 dni pred ofenzivo, je patrola partizanov prestregla župnika Karla Žužka, ko je šel proti Cerknici in ga preiskala. Našla je pri njem spisek moških, na katerem so bili nekateri zaznamovani z rdečim svinčnikom, nekateri pa z modrim. Ofenziva je pokazala, da je rdeča barva pomenila smrt, modra pa inter-nacijo. Na njem sem bil napisan tudi jaz. Zaradi tega spiska in še drugih protiljud-skih dejanj, je Žužek prejel zaslužen kazni. Spisek bomo ponovno srečali na mizi italijanskega sodišča.

Iz navedenega je razumljivo, da ofenzive ne moremo obravnavati ločeno od zlo-činskega dela bele garde, ki je navezala svojo usodo na okupatorja.

16. julija 1942, na dan uradno določenega začetka ofenzive, je skupina fašističnih bataljonov M že prodrla v bližino Žilc. Prišli so z Velikih Blok. Bombardiranje iz zraka je bilo opravljeno že nekaj dni prej. Predvsem so imeli na piki prostore bivše občine, v katerih je imel svoj sedež odbor OF. Značilnosti ofenzive so bile drugačne za Žilce in najbližje okoliške vasi, kot so bile za druge kraje.

Moški iz Žilc in Čohovega so že nekaj časa hodili prenočevat v gozd pri Kotlu v Gorenjo goščo, da jih ne bi presenetili Italijani, kot so jih že nekoč v maju. Zjutraj pa so jih prišli klicat otroci, da je vse varno. Podnevi so se vračali domov k vsakdanjemu delu, člani NZ pa so stražili. Če je kazalo, da prihajajo Italijani, so spet odšli in odpeljali s seboj živino. Pri Kotlu so Tone Tekavec iz Korošč, Janez Knap, Jože Arko, Ivan Pirman, Alojz Milavec in Jože Bavdek-Tišlarjev zgradili za vsak primer barako z zalogo hrane in nekaj oblačili. Deske zanjo je dal France Zalar iz Cajnarjev. Škoda, da ni bila postavljena bolj daleč od Žilc.

NZ je tistega dne o prodiranju Italijanov pravočasno obvestila prebivalce in partizane. Prvi so streljali na prihajajoče Italijane prav trije člani NZ in jih s tem začasno ustavili pri Pirmanovem vrhu. Z Italijani se je spopadla tudi kolesarska četa 1. bataljona Krimskega odreda, ki jo je vodil domačin France Korošec iz Reparjev. Le-ta je preprečevala prodiranje fašistov s položajev okrog Žilc, pri čemer sta pri vasi Jeršice padla dva Italijana. Naši borci so se sicer pred premočnim sovražnikom umaknili šele, ko jim je grozila obkolitev. Umaknili so se najprej v svoje taborišče pri vasi Korošče in nato proti Ljubljanskemu vrhu. Ker se jim je mudilo, je komandir čete France Korošec naročil Tonetu Klančarju, da naj pospravi po taborišču in poskrije, kar je vrednega. Res je ta pospravil in poskril predvsem kolesa, mnogo petroleja, pisalni stroj in drugo, a na žalost ni utegnil več pokazati ženi, kam je vse poskril, kot je nameraval.

Ko se je četa proti poldnevu umaknila, se Italijani še vedno niso upali naprej, čakali so na svojih položajih od drugega dne.

Prebivalci Žilc, Zale in Čohovega so se umaknili v skrivališča, ki jih je nudil gozd. Zatekli so se v grape, jame in luknje, ki jih je bilo precej v Kotlu, dolini Zali vse do Iške. Pri Jožkovi žagi v Zali je bilo v duplini pod veliko skalo 36 ljudi. Med njimi so bili Novakovi, Strukljevi, Pirmanovi, Jože Arko, Bavdkov Jože-Tišlerjev, Zadnikar iz Čohovega, Milavčevi, Kocijančičevi, Knapovi, Karel Rot in še drugi. Mlajši moški so hodili v izvidnico.

Izjema so bili prebivalci vasi Rudolfovo, ki so dale prve in tudi največ belogardistov in se niso umikali pred Italijani. Izjema med njimi je bil Tone Zalar.

Ljudje so upali, da bodo Italijani tudi to pot kmalu pripravili šila in kopita, kot se je to dogajalo že večkrat prej. V gozd so bile namreč bežale tudi matere z otroki. Vse sicer ne, a bilo jih je kar precej. Ker pa otrok zaveka ravno ob nepravem času, so jih ljudje poslali v gozdove proti Koroščem.

Begunci so bili na pol zmešani; posebno matere niso vedele, kaj storiti. Toda ker ni kazalo, da bodo fašisti odšli, so se matere vračale z otroki na svoje domove. Tudi starejši ljudje niso mogli prenašati daljšega skrivanja in so se vračali domov. Kasneje so šli tudi nekateri moški. Zelo redek pa je bil tisti, ki se vsaj prvi dan ni bil umaknil. Nekateri aktivisti so vrnitev še odlašali, trije pa so vztrajali.

Zdaj so se Italijani opogumili in se začeli bližati Žilcam iz Jazbin. Skrivaj so se približevali iz gozda in začeli streljati. Zaradi tega streljanja so se tisti vaščani iz Žilc in bližnjega Čohovega zatekli v župnišče, ki je bilo močna, kamenita stavba.

Streljanje je bilo čedalje hujše in strelji so že zadevali okna v župnišču. Ljudje v njem so polegali po tleh in čakali. Kaj kmalu zabobnijo udarci po vratih, ki se mešajo s pokanjem bomb okrog stavbe. Neka ženska je obesila na omelo belo krpo, odklenila vrata in pomolila vse skupaj ven. Najbližji Italijan je zgrabil omelo in z njim udrihal po ženski. Vojaki nato vdrejo v stavbo in preiščejo vsakega. Pri tem so topli s puškinimi kopiti, koder je padlo. Zatem so pahnili vsakega z brco ali udarcem puške skozi vrata s tako silo, da je priletel v lipo pred župniščem in se tam sesedel. Zaradi špalirja, ki so ga napravili vojaki, je moral vsak v cerkev. Pri tem so se še vedno znašali nad ljudmi, kolikor so mogli in kolikor so znali. Medtem so preiskali Žilce, Čohovo in Zalo ter staknili vsakega, ki je bil še doma. Tudi te so prignali v cerkev. Ko so tako opravili z vsemi, ki so jih dobili, so zaklenili cerkvena vrata in postavili straže.

Proti večeru so zaprte ženske spustili iz cerkve domov, moške z mladimi fanti pa so zaprli v šolo.

Ko so stikali za ljudmi, so preiskali vsako hišo in pri tem kradli, kar jim je prišlo pod roke ali kar je bilo kaj vredno. Tudi živino, kar ni bilo skrite v gozdovih, so odgnali. Posebno prašiči so izginjali v vampih podivjane vojske.

Ker še niso dobili vseh, posebno tistih, ki so jih najbolj iskali, so ustrahovali njihove žene ali matere češ, da jim bodo požgali, če se ti ne vrnejo domov. Tako so se moški počasi vračali. V začetku jim niso napravili nič hudega, ponujali so jim celo cigarete. Deloma so svoje opravili tudi letaki, ki so jih stresala letala. Na njih

je pisalo, da je zajamčeno življenje vsakemu, ki bo doma, kogar pa bodo dobili zunaj ali v gozdu, bo ubit. Takrat pač še niso vedeli, da fašistu ne gre verjeti.

Najbolj vztrajni so se še skrivali, Italijani pa so čakali. Knapovi in Novakovi so se skrivali skupaj 4 dni, nakar sta Otmar Novak z ženo Kristino le odšla domov. Otmar ni mogel vzdržati več zaradi mokrega vremena in revmatizma, ki ga je zvičal. Knapova družina je ostala v skrivališču še en teden, oče Knap pa je vztrajal še naprej in tako ostal živ. Skrivališče so imeli na tako skritem mestu, da ga Cveto Novak po vojni ni mogel več najti.

Cveto Novak, Janez Kocijančič, France Rovani in še eden so se bili umaknili čez Kravovo peč in prišli k partizanom. Vsi štirje so kasneje padli v roke Italijanom in bili internirani. Takrat je bilo dano navodilo, naj se partizani v manjših enotah prebijajo nazaj na prejšnje položaje.

Italijani so čakali še tri dni Ivana Pirmana, Jožeta Brenceta in Jožeta Arka, preden so se le-ti vrnili domov. Ko so se pojavili še ti trije, so odgnali vse skupaj s tistimi, ki so jih pustili za vabo drugim še doma, v šolo. V župnišče pa so zaprli s nekaj dni posebej Kristino Novak in Francko Rudolf-Janezkovo iz Šivč. Ko so Novakovo izpustili, je stanovala z nečakom Encom pri Bavdkovih-Babčinih, kjer je bil pri svoji teti tudi Jože Bavdek-Tišlarjev, sicer doma iz Čohovega, ki je tudi gradil stavbo v Iški, namenjeno za partizansko bolnišnico. Ker so bili tedaj, ko so prišli v hišo Italijani, vsi tako ali drugače bolni, je Kristina dejala Italijanom, da so tu sami težki tuberkulozni bolniki; zato so pustili Jožeta pri miru in je tudi vojno preživel.

Skriti so potemtakem iz teh vasi ostali le še oče Janez Knap, brata France in Tone Žnidaršič ter Karel Rot. Razen zadnjega so vsi ti preživeli vojno.

Ko so dočakali zadnje tri, se je pričel zaključek drame, ki se je dogajala v šoli. Najbolje je, da o tem pripoveduje Jože Zalar-Griški, eden izmed redkih preživelih.

»Menda smo preživeli v šoli dva ali tri dni in tudi toliko noči. V podstrešni sobi, katere okna so gledala proti vasi Jeršiče, nas je bilo okrog 20. Bili pa so še v dveh drugih prostorih pod streho. Če jih je bilo kaj v učilnicah spodaj, ne vem. Bili smo močno zastraženi. Dva stražarja sta stala tudi v sobi pri vratih in preprečevala vsako medsebojno sporazumevanje. Naslednji dan so pripeljali v sobo še upokojenega šolskega upravitelja Novaka.

V kuhinji je bilo nekakšno sodišče, kamor so vsakega večkrat klicali. Mene so klicali trikrat, skoraj vsako uro enkrat. Imeli so dobrega tolmača, a je bil poleg tudi daleč naokrog znani partizan, ki so ga Italijani ujeli februarja 1942 in jim je potem zvesto služil. Bil je v italijanski uniformi in se je do takrat tudi že naučil njihovega jezika. Od mene so predvsem hoteli zvedeti kaj več o odboru OF in o ljudeh v vasi Ravne. V kateri hiši se pišejo Štritof, ali je tam št. 7? Kdo iz Raven je pri partizanih? Ali je med njimi tudi neka partizanka iz te vasi, ki jo moram poznati. Jaz sem se izgovarjal, da tu dolgo nisem živel, da sem bil v službi kot pletilc na Bledu in da ne poznam več tukajšnjih razmer. »Pa vendar moraš poznati Francko Hribljan, saj sta hodila skupaj v šolo!« Ko sem zanikal, da jo poznam, me je eden udaril po glavi in me vprašal, če sedaj vem, katera je to. Med temi zasliševanji so vsakega ocenili. Na koncu je padla odločitev. Pred seboj so imeli spisek na velikem kosu papirja. Bil je poln raznih rubrik in zelo širok. Iz tega spiska so čitali imena in me spraševali, kaj vem o njih. Med temi zaslišanji so tudi pretepali. Tako mi je dejal Edvard Ponikvar, ko se je vrnil iz kuhinje, da ni ničesar povedal. Na obrazu pa se mu je poznalo, da so ga pretepali. Takoj je interveniral stražar in nama preprečil nadaljnji razgovor. Pri zadnjem zaslišanju so mi sneli uro in zahtevali osebno izkaznico. Čezno je oficir napisal z rdečim pisalom in z veliko pisavo, morto, kar sem razumel. Izkaznico je položil na kup, kjer so vse imele enak napis.

Čez čas nas kakih deset pokličejo iz sobe in spravijo v drugo podstrešno sobico, ki je svoj čas služila za shrambo. Kmalu zatem zaslišimo na mostovžu kričanje moških in klice: Jože, Jože! Vkljub stražarju odprem vrata, da bi videli, kaj se dogaja. Klical me je Tone Mahnič-Frtiški, ki je hotel predvsem sina Tončka, ki je bil med nami, da bi ga še enkrat videl. Zunaj je bilo precej moških in kot je kazalo, nikakor niso hoteli nekaj napraviti. Poleg je bil kurat v vojaški obleki in s šolo okrog vratu ter nekaj zahteval. Ne vem, ali niso hoteli poklekniti ali moliti. Posebno se je upiral Edvard Ponikvar. Vojaki so nas porinili nazaj, kljub temu smo slišali, da so jih odpeljali za vrtovi pod Ruparjevo gostilno. Čez kakšne četrte ure smo zaslišali močne strele.

Med temi, kolikor nas je še ostalo, so odbrali najmlajše in najstarejše ter jih izpustili domov. Za mene je bilo odrešilno to, da je zame posredoval italijanski

financar Romolo Zechini, s katerim sva se bila skupaj s Cvetom Novakom spoznala v Cerknici. Izvlekel me je iz te sobe in dosegel, da so me določili za internacijo. Pred šolo sem še videl skupino fašistov z okrvavljenimi nosili, verigami in lopatami ter krampi. Kasneje sem zvedel, da so prav ti ustrelili Koroščeve tri brate iz Jeršičev.

S še štirimi drugimi sem bil odpeljan v Zimovo hišo v vrhnjo sobo. Šli smo za cnimi fašisti z morilskim orodjem in se počutili kot v nekakih blodnjah. Tu je bilo v sobi zaprtih že več drugih fantov.

Ponoči so se vrata nenadoma odprla in notri so dobesedno vrgli Toneta Tekavca-Klančarjevega iz Korošč. Bil je od mučenja tak, da ga nismo spoznali. Celo govoriti ni mogel in je komaj spravil iz sebe nekaj stavkov. Obraz je imel tako zmaličen, da me še sedaj strese mraz, če se spomnim nanj. Vso noč je presedel pri meni. Dejal je samo to, da če smo tudi mi na tem kot on, naj bomo tudi mi pripravljeni na najslabše. Več niti ni mogel, niti smel povedati. Pod okni smo še slišali nekakšno tolčenje in nabijanje po lesu. Skozi okno sem videl, da pripravljajo vojaki krste, kar pa nisem hotel pripovedovati drugim. Bal sem se, da jih pripravljajo za nas, v resnici pa so jih delali za svoje padle. Zjutraj so odpeljali Toneta Tekavca naprej proti Jeršičem. Tone je veliko napravil za OF in kolikor je prestal, bi zaslužil, da mu postavijo spomenik. Toda v naših krajih pa na te stvari pozabljajo.

Se istega dne so nas uklenili in odpeljali s tovornjakom proti Blokam. V vasi Glina so nas z drugimi Bločani zaprli v skedenj. Moja prva jed po tolikih dneh je bila tista, ki jo je prinesla Janezkova Tončka iz Koščakov. Bila je poročena tu nekje in je prinesla hrano možu in nam. Bilo je je poln jerbas in še velika skleda bržole.

Miru pa nismo imeli niti ponoči in so jih nekaj izmed nas peljali na morišče. Naslednji dan so nas odpeljali v bloške vojašnice, od tam pa v Ljubljano v Belgijsko kasarno. Zaprt in mučen sem bil še tri dni v policijskih prostorih. Ker sem zanikal vse, kar so me vprašali ali pokazali, celo za lastno fotografijo sem trdil, da je ne poznam, me je pretepal neki Kobijev iz Maribora. Kmalu nato so me z drugimi odpeljali na Rab.«

Jožetovo pripovedovanje je zgoščeno, a le daje jasno sliko, kako na kratko je samo z napisano besedo »morto« na osebno izkaznico ugasnilo življenje 18 vaščanov. Med njimi je bil najstarejši Otmar Novak, star 60 let. Med najstarejšimi sta bila še Janez Mahnič, kovač, ki je partizanom popravljajl orožje, Jože Brence, Franc Bečaj — krojač in organist in Anton Hiti.

Tedaj so do teh vasi prišli še vojaki divizije Granatieri, ki so prečesali področje med Rakitno, Ustjem in Zilcami. Pri tem so odkrili tudi barako — skrivališče pri Kotlu in jo razbili. Razbitje te barake pri Kotlu se jim je zdelo tako veliko in zmagovito dejanje, da so ga omenili v svojem operativnem vojnem poročilu z dne 23. julija 1942. General Robotti je zapisal, da so zavzeli Kotel in razgnali skupino upornikov.

Jaz sem se v začetku ofenzive umaknil s Francetom Bečajem, Tonetom Koroščem iz Reparjev in Janezom Bezuljakom, učiteljem iz Sv. Trojice (sedaj Šivče) v gozd za cerkvico Sv. Jurija. V zvoniku te cerkvice smo imeli opazovalnico za vasi Cajnarije in Reparje. Stražila so celo dekleta, kasnejše skojevke. V prvih dneh so se namreč umaknili v gozd skoraj vsi prebivalci. Umaknila se je celo skoraj 80 let stara Zalarjeva stara mama in vlekla s seboj plevnico. Nagon samoohranitve je vsem dal vedeti, kaj jim je storiti.

Ker v tem gozdu ni bilo skrivališč kot v Iški ali Zali, smo si napravili tako skrivališče pod zemljo in ga zamaskirali. Fantje smo se dogovorili, da ne bo nihče ostal doma, pa naj piše v letakih kar hoče, ali pa naj bodo govorice še tako vznemirljive. Če smo se že enkrat odločili za narodnoosvobodilno gibanje, bomo v tem vztrajali. Na domove so šle zvečer samo ženske in otroci. Moral pa se je Janez Debeljak zaradi pljučnice, ki jo je staknil v slabem vremenu, vrniti na Šivče. Ta ga je tudi rešila, ker so ga Italijani dobili v postelji z veliko vročino, in ga pustili pri miru.

Z nekaterih točk smo lahko opazovali Italijane, ki so se za teden dni utrdili na zaporni črti, ki je tekla po grebenih od Zadele pri Pikovniku, mimo Koščakov do Korošč in Zilc in naprej. Bunkerji iz zemlje, kamenja in lesa so bili posejani na razdalji 50 m drug od drugega. Koristili jim ravno niso, ker so se partizani že umaknili. Mislili pa so, da bo divizija Grenatieri, ki je prodirala iz smeri Krim in Rakitna potisnila umikajoče se partizane na to črto.

Imeli smo deloma srečo, da smo se nahajali za zaporno črto oziroma, da nismo bili na strateško pomembnem območju, ki bi ga morali vojaški oddelki očistiti. Sicer pa smo sedaj, ko smo imeli narejeno skrivališče, mirneje gledali na razvoj dogodkov in nas tudi prečesavanje gozda ni več skrbelo.

Posebno opazovalnica na koti 860 med Koščaki in Koroščami nam je šla na živce. Čudili smo se, da nas od tam niso odkrili, ko smo kopali v precej redkem gozdu. Ta kota ima tako dominantno lego, da je bila za opazovanje res primerna. Klančarjeva mama se spominja, da so gozd za Sv. Jurijem stalno opazovali. Malo so odnehali šele, ko so odkrili taborišče v Zali.

Olajšanje je bilo popolno, ko smo spet dobili stik s partizani; prvi na katerega smo naleteli in ki nas je tudi iskal je bil France Rudolf iz Kremenca, ki je nato vodil naše delo. Začutili smo moč organizacije in tudi občutek izgubljenosti je izginil.

Napočil je 21. julij. Tega dne so odpeljali iz šole 18 moških in fantov v bližnji peškop in jih tam ustrelili. Vojnemu poročevalcu se ni niti zdelo vredno, da jih pošteno prešteje, saj je v vojnem poročilu omenjeno, da je bilo ubitih 15 upornikov.

Padle so šele prve žrtve! Kratko vojaško povelje in 12 žena je izgubilo svoje moške, otroci očete, 6 mater pa sinove. Vsi so bili iz Žilc in iz Čohovega, kjer je bilo vsega skupaj 30 hiš. Ko so jih popoldne gnali na morišče, so se na glas poslavljali in vpili: »Adijo, žena, mama, otroci, nikoli več vas ne bomo videli!« Tega žalostnega poslavljanja ni slišal nihče od domačih. Slišala ga je samo neka ženska, ki je bila tedaj v svojem kozolcu poleg šole. Pred streljanjem so jim zvezali roke na hrbtu in zavezali oči. To podrobnost je kasneje zvedela neka vdova od Italijana, ki je bil pri streljanju. Dva, med njima je bil Otmar Novak, upokojeni šolski upravitelj, nista hotela poljubiti duhovnikovega križca. Tudi spoved je odklonil. Kakšna komedija! Saj vendar vera uči: Ne ubijaj! pa vendar kristjan ubija kristjana v prisotnosti duhovnika. O Novakovem možatem obnašanju je prav ta vojni kurat pripovedoval sorodnikom Otmarjeve žene. Tudi neki vojak iz Spodnje Idrije je pripovedoval, da je Novak odločno rekel Italijanom: »Delal sem za narod; če imate zato kaj proti meni, me ustrelite!«

Otmarjevo delo v Žilcah je bilo nadaljevanje dela iz mladih let, ko je bil še napreden socialist v Idriji, odkoder je bil doma (roj. 16. 11. 1882). Izhajal je iz znane učiteljske družine. Njegov brat Jelko je bil Preporodovec, njegov drugi brat pa navdušen Sokol. Ze mlad se je sprijateljal s socialistom dr. Lončarjem ter se družil z zadrugarjem Tonetom Kristanom, Hreščakom in drugimi socialisti. Saj je bila tedaj tudi občina v njihovih rokah. Učil je na osnovni in tudi na obrtni šoli. Med vpoklicanimi v prvi svetovni vojni je bil politično sumljiv in poslan na rusko fronto. Leta 1926 so ga italijanske šolske oblasti še mladega upokojile, ker so se ga hoteli znebiti. Ko je zvedel, da ga bodo konfinirali, je leta 1929 z družino pobegnil v Jugoslavijo, kar so napravili tudi vsi njegovi bratje.

Le s težavo so mu dali službo v Žilcah, ker je bil tudi na banski upravi ovajen, da je komunist. Ker ni hodil v cerkev, je bil z župnikom tega kraja na bojnih nogah. Tudi šolski nadzorniki so ga imeli na piki. Ti so namreč hodili po informacije o njem k župniku. Zgodilo se je, da mu je le-ta celo očital, ker je preveč podarjal Aškercu in Prešerna. Očitno je torej bilo, na katero stran se bo odločil, ko bodo nastopili za slovenski narod najusodnejši trenutki.

Salve iz pušk smo razločno slišali. Pretreslo nas je ob sumu, da je ta trenutek izgubilo življenje v Žilcah več ljudi. Nekaj strelav se namreč ni znilo v en sam pok in sem po tem spoznal, da gre za salvo. Tako sva s Francetom Bečajem iz Hruškarjev še isti trenutek zvedela za smrt naših ljudi iz Žilc in Čohovega, ko tamkajšnji prebivalci sploh še niso vedeli, da so iz šole odpeljanih 18 moških ustrelili. Niso namreč vedeli, kaj je salva, kako se sliši in čemu služi.

Istega dne sva tudi opazovala veliko število malih vojaških tovornjakov, ki so vozili iz Župene mimo Koščakov do Žilc. O usmrčitvah sva poročala Francetu Rudolfu iz Kremenca, ki je bil že tiste dni poslan iz partizanske enote na teren kot obveščevalec in naju z Bečajem zadolžil, da zbirava še naprej vojaško pomembne vesti, on pa bo hodil ponje. Za pokol v Žilcah še dolgo ne bi zvedeli, ker je bilo tam vsako gibanje prepovedano.

V krajih okrog Cajnarjev pobijanja sicer ni bilo, a so skoraj vse fante in moške odpeljali v internacijo. Za sebe sem vedel, kaj bi me doletelo, če se ne bi umaknil okupatorjevim rokam.

Skoraj vse fante iz Bečajev in Štrukljeve vasi je kaplan Pezdir, spokornjene v internaciji, kasneje spravil domov in so nato za protiuslugo morali stopiti med belogardiste v Žilcah. Le tako mu je uspelo priti do vojske.

Istega dne, to je 21. julija, so blizu doma na njivi ustrelili mladega gospodarja Lojzeta Balanta iz Osredka, ki je moral najprej Italijanom kazati pot do starega partizanskega taborišča v Zali pod vasjo, kjer je še stala baraka iz leta 1941 in od tam moral nesti Italijanom zaboj municije, ki so ga tam odkrili. Neki vojak je

nato njegovi ženi prinesel prstan, ki ga je ubitemu snel in pojasnjeval, da se ji mož ne bo več vrnil. Drugi dan so ga našli ustreljenega v bližini in ga kar tam pokopali. Na farno pokopališče so ga smeli prepeljati šele čez 3 tedne.

Ko so nesrečni svojci umorjenih v Žilcah zvedeli za zločin in tragedijo svojih dragih, je nastalo toliko jadikovanja in jokanja. Niso pa še vedeli, kje so pokopani. Nekaj žena je ob tej nesrečni novici omedlelo, kar je razumljivo. Razumeli pa tega niso fašisti in kaplan Pezdir, ki se je pripeljal z njimi na vojaškem tovornjaku v svojo faro »duše past«. Sicer pa sta skupaj z župnikom tem žrtvam sama določila tako usodo.

Prvo požiganje so opravili že 19. julija na Koroščem, kjer so požgali gospodarska poslopja, razen pri eni hiši, kjer je bil hlev zidan skupaj s hišo.

Dne 22. julija so peljali v Zahoje, to je na majhen travnik v dolinici pod vasjo Rudolfovo tri Koroščeve fante iz Jeršič, Janeza Štritofa iz Raven in Franceta Rudolfa Janezkovega iz Žilc. Pri Koroščevih so našli nekaj malega vojaškega materiala, kar so v Zahojah plačali z življenjem. Rudolf se je že na morišču odločil, nenadoma skočil in pobegnil. Na nesrečo ga je pri tem zadela dumdunka v ramo. Bežal je proti Osredku, kjer se je oglasil pri očetu Balantu. Ta je bil že v prvi svetovni vojni med sanitejci in se je spoznal na zavijanje ran. Kolikor je mogel, je Rudolfa obvezal in še nahranil. Ranjenec je izgubil že toliko krvi, da je kar medlel. Šel je počasi skozi gozdove domov in se zavlekel v skedenj. Drugi dan so Italijani iz jeze in maščevanja nad pobeglim poiskali njegovo gospodarsko poslopje v Žilcah in ga požgali. France je tako zgorel z domom vred, ne da bi njegova žena tedaj to vedela. Od tega primera naprej, so Italijani vodili določene za smrt zvezane.

Pred divjajočo ofenzivo sta se umikala čez Iško tudi mladi učitelj Drago Kek, doma iz Ljubljane in France Lapuha, ki je zbežal pred Nemci iz Maribora in si na občini v Žilcah služil kruh. Oba sta vneto delala za OF. Z njima je bil tudi Henrik Zalar-Tomažev iz Lešnjakov, kateremu so očeta med ofenzivo ubili. Ti trije so pobrali ves arhiv na sedežu odbora, ga strpali v nahrbtnik in se umaknili. Skrivali so se nekaj dni v Iški pod Osredkom, nakar so šli proti Bukovcu. Ker so tu zapazili Italijane, so se vrnili v Iško ter šli nekaj časa po njenem desnem bregu. Kar zaslišijo nad seboj govorjenje. Drago in France sta trdila, da so partizani, Henrik pa v to ni bil prepričan in iz previdnosti ni hotel z njima, ko sta šla proti glasovom. Na srečo je nahrbtnik ostal pri Henriku. Italijani, ki so Dragota in Franceta videli, so ju prijeli. Henrik, ki je ostal skrit, je nato videl, kako so ju Italijani pretepli. Sama sta si morala izkopati jamo, nakar so ju ustrelili. To je bilo 19. 7. 1942. Henrik se je nato obrnil proti domu in stopil najprej v bližnjo vasico Zahrib. V pogovoru z Janezom Naredom je razložil, kaj se je dogodilo in da ima pod vasjo spravljen nahrbtnik z arhivom. Janez mu je dal vžigalice, nekaj hrane in mu naročil, da mora arhiv sežgati, kar je ta tudi storil. Henrik se je še nekaj dni potikal po gozdovih in se nazadnje javil v Robu, odkoder je bil poslan v internacijo. Podrobnosti o usodi Keka, Lapuha in Andreja sem zvedel od Janeza Nareda iz Zahriba.

Še posebej so se znesli nad Tonetom Tekavcem-Klančarjem iz Korošč. Od njega so hoteli na vsak način zvedeti, kje so partizanska taborišča in bolnišnica. Od izdajalcev so zvedeli, da jih je gradil. Vlačili so ga s seboj po rakiških gozdovih, da bi jim jih pokazal. Ker ni povedal ničesar, so ga strašno mučili in tudi polomili roke. Takega so nazadnje videli domači, ko so ga peljali skozi domačo vas. Ustrelili so ga 26. julija, privezanega na smreko nekje pri Bloški Polici. Oba njegova soseda pa sta umrla v internaciji.

Klančarjev Tone je bil eden izmed najbolj delovnih aktivistov v teh krajih. Če poudarim, da je bil kmet, mislim reči, koliko sposobnih in zavednih ljudi je imel slovenski narod na vasi. Pet njegovih otrok zanj ni bila ovira, da se ne bi vključil v narodnoosvobodilno gibanje. Bil je tudi sicer napreden gospodar in član kmečke zadruge v Otavah, med njenimi voditelji je bil tudi učitelj Metod Mervič.

Tone se je vključil v vrste OF takoj na začetku in zaradi svoje delavnosti postal član prvega OF odbora v teh krajih, to je za območje bivše občine Žilce, ustanovljenem konec poletja oziroma v začetku jeseni 1941. K njemu je zahajal predvsem Ignac Voljč-Fric ter sta skupaj obiskovala teren in postavljala organizacijo. Podnevi je delal na kmetiji, ponoči pa kot aktivist OF. Njegova žena se spominja, da je bil včasih od prekomernega dela tako utrujen in zaspan, da je nekoč, ko je šla mimo njega, ni niti videl. Med hojo je namreč spal. Pri ugotavljanju belogardistične dejavnosti v Žilcah je sodeloval predvsem z Andrejem Tekavcem iz Zale.

Člani katoliške akcije so ga silili, da se mora vključiti v to organizacijo in hoditi k spovedi, sicer bo, kot vsak, ki se ne bo vključil, kot je oznanjal Pezdir, pogubljen.

Maja 1942 so mu naročili, naj zgradi taborišče za partizane. Ker je bil dober tesar, mu je delo šlo hitro od rok. Napravil ga je 20 minut od vasi nad potokom Zala. Potrebne prevoze je opravil sosed Tone Rudolf, na čigar zemljišču je taborišče bilo. Zasedla ga je kolesarska četa 1. Šerčerjevega bataljona. Tone je postal glavna zunanja zveza za to taborišče in neštetočrat prehodil pot v taborišče in v kakršnemkoli vremenu, podnevi ali ponoči. Pomagal je tudi napraviti skrivališče pri Kotlu in stavbo v Iški med Osredkom in Bukovcem v Javorovem logu, ki je bila namenjena za bolnišnico. Bil je tudi nepogrešljiv član odbora OF, ki je bil formiran na osvobojenem ozemlju v Žilcah. Povsod se je poznalo njegovo delo.

Se štiri domačine so ubili tiste dni v bližini njihovih domov. Tako je bilo pobitih v času od 22. do 26. julija vsega skupaj 11 moških, med njimi 5 poročenih.

Andreja Tekavca-Johanovega iz Zale, ki je bil predsednik odbora OF, so pred ustrelitvijo za Pustim lesom zverinsko mučili. To so opravili v drvarnici, ki je sedaj last Janka Pirmana. Njegovo žalostno smrt je videla Ivanka Milavec, ki je takrat stanovala v bližini morišča. Tam so ga morilci tudi pokopali.

Vsi trije ubiti iz Zale, so morali takrat, ko so jih pobrali od doma, vzeti s seboj gozdarsko orodje, da bi kazalo, kot da so jih dobili v gozdu. Z izgubo Andreja Tekavca-Johanovega iz Zale je OF izgubila še en steber, ki je nosil težo organizacije v Žilcah. V OF ga je pripeljala njegova zavednost in pa razgledanost, ki jo je takoj začutil, kdor je imel opravka z njim.

Pobiti pa so bili v teh krajih še nekateri moški iz drugih krajev. Tako je bil ubit pri mlinu pod Ravnami France Pirman iz Pirmanov, v Osredku so zajeli Antona Mavca iz Kamnika pri Preserju, ki je pribežal sem s sorodnikom Baragovih pred pričenjajočo se ofenzivo. Ko so prišli Italijani tudi do sem, sta se oba skrila v Iški, čez nekaj dni pa sta prišla spet do Osredka. Tu so Italijani tega fanta ujeli, Baragov sorodnik pa je ušel. Ujetega so nato ustrelili 21. julija dober kilometer od poti proti Žilcam. Tu je ležal še cel mesec in so ga odkrili že razpadajočega. Šele tedaj so ga prepeljali na pokopališče. 28. julija je bil ubit Alojz Ponikvar iz Polšč, katerega so izročili Italijanom Tekavčevi, njegovi sorodniki iz Zahriba. Tudi ta je odklonil Pezdirjevo ponudbo, da bi ga izpovedal. V šoli ga je ustrelil eden domačih belogardistov. Ljudje iz teh krajev vedo, kdo je to storil. Med vasico Korošče in Žilcami so Italijani ustrelili Janeza Becaja, iz graščine Pajkovo, pri vasi Zala pa še Jožeta Bečaja, ki je tam začasno bival.

Zanimivo je, da so vodili na morišče vse moške ven iz vasi, čeprav so jih zajeli na domovih. Šli so se nekako igro. Ukaz je bil, da bodo ustreljeni tisti, ki jih bodo zalotili zunaj doma. Torej jih je bilo treba pred ustrelitvijo odpeljati iz vasi.

Na Bloke in od tam v internacijo so odpeljali okrog 20 ljudi. Od vseh odpeljanih se jih sedem ni vrnilo nikoli več, ker so v internaciji pomrli.

Zapisano je že, kako so Italijani kradli po hišah in pobijali živino. Ostala je le še tu in tam kakšna krava. Polja okrog Žilc so opustošili do kraja: krompir so še drobnega izkopali in pojedli, žito so pokosili za konje in mule, trava je bila potlačena s tovarnjaki in tanki. Potlačili so jo tudi vojaki, ki jih je bilo kot listja in trave. Vodnjake in studence s pitno vodo so do kraja ponesnažili, ker so se tudi kopali v njih. Ženske iz Žilc so tako morale nositi vodo od daleč, Italijani pa so jo vozili iz Cajnarjev.

Prepovedano je bilo vsako gibanje. Tako pripoveduje Balantova iz Osredka, da niso smeli cele tri tedne niti z njive na njivo. Ko so otroci iz Žilc šli na njivo po krompir, da bi imeli kaj za jesti, so nanje streljali. Tako niso hodili več na njive in ostali lačni. To divjanje bi lahko primerjali edino z obnašanjem Turkov v srednjem veku, pa še ta primerjava ne ustreza.

Podobno so doživljali tudi prebivalci v vaseh okrog Otav, ki so tudi spadale pod župnijo v Žilcah. Doživljali so iste strahote. Tam so samo iz vasi Gornje Otave, Koščaki in Gornje Kranjče 24. julija ustrelili na poljih, senožitih in gozdovih, kamor so jih Italijani pripeljali, dvajset moških. Te vasi so štele skupaj 23 domačij. Tu sta bila za razliko od Žilc ubita samo dva poročena in to oba učitelja: šolski upravitelj Metod Mervič, ki je svoj čas pobegnil fašistom s Primorskega ter Viktor Sinkovec, ki je pobegnil Nemcem s Štajerskega. S Francetom Popitom-Mežnarjevim so predstavljali poglavitno jedro tamkajšnje OF in bili zato ubiti. Padli so blizu vasi Stražišče, kjer je bila opazovalnica njihove NZ, kar pomeni, da tudi tu ni šlo brez izdajstva. Tudi tu je bila OF s svojim odborom tako močna, kot v Žilcah in tudi tu belogardistični zaselki med ofenzivo niso imeli žrtev. Pobito pa je bilo pet članov odbora OF z njegovim predsednikom Francetom Popitom vred. Samo šesti član se je rešil tako, da je klonil in se pridružil ostalim vaščanom, belogardistom v Beču.

Moč in razvoj OF v teh krajih sta mi bila dobro znana, ker sem posebno z Mervcem bil v tesnih stikih.

Ko je že vojska v Žilcah zapazila, da nimajo mnogi ljudje kaj jesti, so postavili nekakšno skupno kuhinjo. Tu so v kotlih za prašiče kuhali svinjsko repo, kolerabo ali peso v nekakšno redko nezabeljeno čorbo. Nekateri so si pomagali tudi s krompirjevimi olupki, ki so jih nabrali kjerkoli. Naši ljudje so trpeli hudo lakoto in se kot po nekakšnem čudežu preživeli do nove letine; družine belih pa so spet začele dobivati hrano od Italijanov, ki so ji rekli aprovizacija.

Tudi brez požiganja ni šlo. Največ je bilo požganega v vasi Zala, kjer je pogorelo 6 hiš z gospodarskimi poslopji vred. Zala pa je gorela že enkrat prej. Vsega je štela vas 11 hiš. V Ravnah je pogorela domačija Pajkove, v Lešnjakih Lešnjakova domačija, na Koroščem vsa gospodarska poslopja, v Žilcah pa eno samo gospodarsko poslopje. Žilc menda niso požgali, ker so predvidevali, da bodo potrebovali, poslopja za snujočo se postojanko bele garde in za Italijane. Imeli so sicer namen zažgati hišo, kjer so stanovali Novakovi, a so se premislili, ko so zvedeli, da hiša ni bila njihova last.

V vaseh vzhodno od Žilc, to je okrog Raven, Zahriba, Lešnjakov in Tavžljev je potekala ofenziva malo drugače. Tudi v Ravne in Zahrib so prišli Italijani že 16. julija 1942. Tu sicer oboroženi zaščitnik ni smel obvestiti vaščanov o prihodu sovražnika s strelom. Moški so se umaknili vsi, a so se počasi vračali, ker so Italijani ostali v vaseh kar tri dni. Najdlje so ostali v gozdovih Janez Rot, Andrej Rupar in Janez Nared. Vrnili so se, ko so Italijani že odšli. Tone Rot pa se je celo umaknil na Goro na posestvo svojega brata.

Teden dni po eksekuciji v Žilcah in ko je glavnina fašistov že odvihrala naprej, so prišli vojaki, ki so bili puščeni v Žilcah za posadko, v vasice, ki ležijo vzhodno od Žilc in pobrali 12 moških iz vasi Ravne, Lešnjakov, Tavžljev ter enega iz Zahriba ter Toneta Zalarja iz Rudolfovega — na starost se pri tem niso ozirali — in jih odpeljali na Velike Bloke. Tu so enega izpustili, dva poslali v internacijo, devet pa ustrelili. To se je zgodilo 30. julija za vojašnicami na Vel. Blokah. Pokopal jih je neki gluhonemi moški, ki potem ni vedel kaj več povedati o dogodkih. Spet je bilo med ženami iz okolice Žilc šest vdov.

Drugačen je bil spet potek ofenzive v Osredku. Vojaki divizije Granatieri so zasedli to vas 20. julija, to je prvi dan druge ofenzivne faze. Prejšnji dan je ta divizija prečevala Krim in prišla do Ustja nasproti Osredku na drugi strani Zale.

Po pripovedovanju Jožeta Strleta-Baragovega in njegove sestre Francke, so se dogodki vrstili takole: Italijani so najprej začeli tolči Osredok z artilerijo iz Ustja, iz Zakotka pa so zvižgale granate čez vas na Krvavo peč. Škode v vasi ni bilo. En zadetek je dobila samo cerkev na severni strani zvonika. Tudi letala so tisti dan bombardirala po gozdovih in tudi vas. Samo ena zažigalna bomba je zadela Špelinovo hišo in predrla streho. Nastali ogenj so uspeli hitro pogasiti. Oče nas je po izkušnjah iz prve svetovne vojne peljal v mrtvi kot za gričem, kjer smo čakali, dokler je trajala kanonada. Ko je to ponehalo, nam je oče dejal: »Sedaj pa zagotovo pridejo Italijani. Pojdimo v hišo, da nas ne dobijo zunaj.« Zares so se vojaki pojavili iz doline Zale in Rakitniške strani. Iz gozda so prihajali v kolonah po poteh in stezah, na planem pa so se razvijali v strelce.

Ena kolona se je ustavila v vasi, druge pa so šle naprej proti Bukovcu. Skoraj vsi vaščani so bili takrat doma. Kolikor je znano, se je tedaj skril edino Ludvik Hiti, po katerem so Italijani tudi spraševali. Vse moške, ki so jih dobili, so najprej legitimirali, nato pa zbrali in zaklenili na srednjem delu vasi v Pečnikovo hišo, kjer so postavili tudi komando. Med najmlajšimi moškimi sem bil jaz, star šele 15 let. Stare okrog 60 let so izpustili. Med nami je bil tudi Adolf Elhofer, ki je znal italijanski, zaradi česar so ga uporabljali kar za tolmača in mu zato celo malo več zaupali. Moške na spodnjem, to je Mikeč koncu so zaprli posebej, na prednjem koncu vasi pa v hiši kmeta Šivca. Zaprti smo bili prvi dan, čez noč in še nekaj drugega dne. Vse naokrog našega, to je Košič griča, so napravili bunkerje. Na nesrečo so v grmu pri naši sušilnici sadja odkrili plinsko masko polno nabojev, kamor jo je bil skril Jože. Zaradi teh nabojev bi bila kmalu Jože in naš oče ustreljena, kakor je grozil oficir. Ugotovili so namreč, čigav je svet, na katerem so naboje našli. Ker sta z očetom odločno tajila, da bi kaj vedela o tem, ju je oficir končno pustil pri miru. Drugi dan so nas kar pustili zaklenjene in kmalu odšli. V tem prvem navalu ni bil v Osredku ubit nihče razen Alojza Balanta. Ta jim je moral pred tem še pokazati staro zapuščeno partizansko taborišče iz leta 1941. Ko so se nato z njim vrnili, so ga ustrelili.

Ker Italijanov v vasi ni bilo ravno veliko, so napravili manj škode kot v Žilcah. Pojedli so sicer vse kokoši in kradli hrano, kjerkoli so prišli do nje. Prepovedali so nam vsako gibanje in smo tako bili kar doma.

*

Omenil sem že, da se je s prihodom Italijanov vrnil na njihovem tovornjaku kaplan Pezdir. S pravim fanatizmom je hotel svojo faro očistiti rdečih ovc. Najlaže je bilo to napraviti tako, da jih je pokazal okupatorju, ki je opravil pobijanje namesto njega, ali pa jih je odgnal v internacijo. Večina moških Osredčanov je bila že jeseni 1941 šest tednov zaprta na Miklošičevi cesti v Ljubljani. Ze tedaj so vedeli, kaj se pravi biti v italijanskih rokah. Tedaj so bili Italijani presenetili partizane v Osredku in jih šest ubili. Ovaduštva je bil kriv kaplan Pezdir in njegovi belogardisti.

Z Žilcami je Pezdir temeljito opravil. Tudi Ravne z okolico je očistil »hudičeve zalege«. Na vrsti je bil Osredok, kamor med ofenzivo ni segel, ker so tu delovale druge vojaške enote. Če ne bi ukrenil ničesar, bi bil Osredok ostal nedotaknjen. Vojaška patrrola je sicer ujela oba Toneta Hitija, glavna dva pa sta se skrivala.

Glavno Pezdirjevo orožje sta bili prižnica in spovednica. S prižnice je zlorabljalajoč vero vplival na nekatere naivne ženske. Prav zanesljivih privrženecv je imel v Osredku malo. Ti so bili v glavnem v vasicah Rudolfovo, Zahrib in Tavžlje, ki so šteje skupaj 24 hiš. Kaj vse je bilo izrečenega tiste čase s prižnice! Prekletel je OF in klical nanjo božje maščevanje, ker je komunistična. Na dan je bilo zopet privlečeno geslo »za vero in dom«. Ljudje pa so se še spominjali, da jih je uradna cerkev že enkrat gnala v klavnico prve svetovne vojne z besedami: Za vero, dom, cesarja. Ker cesar ni bil več uporaben, je bil sedaj izpuščen. Večina tem besedam ni več nasedala. Poznam stare in verne ženice, ki so se ob takem govorčenju le pomilovalno nasmehile. V svojih pridigah je prinašal na dan vsemogoče, samo o krščanskem usmiljenju, o ljubezni do bližnjega ter o ubijanju kot zločinu, ni bilo slišati. Tisti, ki podpira OF in partizane, se je zapisal hudiču itd. Ker take stvari ponavadi spremlja molitev, je tudi on vpeljal pobožnost prvih petkov v mesecu. Pomagalo mu je nekaj zapeljanih žensk, ki so kričale po vasi čez partizanske ljudi. Še danes vaščani, posebno eno izmed njih, prav dobro poznajo. Ta je Italijanom celo kazala partizanske hiše po Pustem lesu.

V Žilcah je ostalo še okrog 120 fašistov za porajajočo se postojanko in oporo nastajajoči oboroženi beli gardi. Šarili so po okolici ter predvsem iskali ljudi, ki jim jih je kazal Pezdir. V to obdobje sodi ustrelitev naših najvidnejših moških na Vel. Blokah. Iz Osredka, ki je bil največja vas za Žilcami, sta bila do tedaj ubita dva.

Najnevarnejša v Osredku sta se Pezdirju zdela Adolf Elhofer, tajnik OF odbora in Ludvik Hiti, član tega odbora. Ta dva sta bila med najbolj garjavimi. Ker sta se skrivala, ju ni mogel dobiti. Patrulja črnosrajčnikov je sicer ujela Toneta Hitija, ker pa sta bila z istim imenom in priimkom dva, so odpeljali kar oba. Prvega, to je Zimovega Toneta, so nato ubili na Blokah, Grobčanovega Toneta pa so poslali na Rab. Obema skrivajočima se je pridružil še Tone Rot iz Raven, ker se je bil vrnil z Gore, a Pezdir zanj ni vedel, da je tu. Tone je še danes živa priča dogodkov, ki so se takrat odvijali v Osredku.

Najprej si je Pezdir pomagal s spovednico. Lojzka Brzek, sestra Adolfove žene, še danes pove, kako ji Pezdir v spovednici ni dal odveze, ker mu ni povedala, kje se skriva njen svak Adolf. V spovednici ji je dejal: »Tvoja verska dolžnost je, da poveš, kje se skriva Adolf!« Lojzka je bila tedaj stara komaj 14 let.

Ker mu spovednica v tem primeru ni pomagala, je začel izvajati silovit pritisk na Osredčane. Govoril je, da Osredok še ni očiščen, kar pa se bo moralo zgoditi. Na domove in prebivalce z otroki vred bo prišlo maščevanje, če to ne bo napravljeno. Ko je nato prišlo okrog 1. avgusta nekaj žensk iz Osredka k maši v Žilce, je Pezdir dve poklical k sebi in jima naročil, da se morajo javiti v Žilce vsi moški, sicer bo Osredok pokorjen s silo. Obvezno se morata javiti Adolf in Ludvik. Tudi drugi moški morajo priti v Žilce. Če prideta z njimi tudi Adolf in Ludvik, bodo ostali spuščeni. Na partizane pa naj se nikar ne zanašajo, ker jih ni več.

Vest se je hitro razširila po vasi. Stiska je priklopala do vrha in ljudje niso vedeli, kaj naj storijo. Nazadnje je premagala materinska skrb za otroke in zaupanje v duhovnikovo besedo. Žene so mislile, da bo s tem pomagano tudi možem, ki odslej ne bodo več živeli v neznosnem strahu za življenje. Tudi moški so bili pripravljeni tvegati in reševati družine in domove. Takrat še niso vedeli tega, kar so spoznali čez teden dni in posledice česar morajo Osredčani prenašati še danes.

Adolf, ki je bil sicer doma z Rakeka in po poklicu šofer, se je nekako hitro odločil. Njegova žena Justina je tiste dni rodila. Ker porodnica ni dobila prave po-

moči, je otrok umrl, sama pa je zaradi infekcije dobila porodni prisad, hudo vročino in ji ni bilo več pomoči. V takem razpoloženju se je tudi Adolf odločil, da se javi. »Brez žene mi ni do življenja,« je dejal in se pustil pregovoriti od dveh žensk, ki sta prišli do Adolfa, Ludvika in Toneta. Adolf je vedel, da zanj ni rešitve, če se javi. Podlegel je v veliki osebni stiski.

Moški so se dogovorili, da pojdejo v Žilce. Šlo jih je sedemnajst. Pripravili so si nekakšno belo zastavo in se javili. Zanimivo pri tem je to, da sina tistih dveh žensk, ki sta prinesli v Osredek vest od Pezdirja, nista šla v Žilce. Iz tega se vsiljuje logičen sklep, da je Pezdir tedaj zavestno lagal, ko je obljubil, da bodo moški razen Elhoferja in Ludvika Hitija izpuščeni.

V Žilcah so bili najprej zaprti tri dni in jih podvrgli temeljitemu zasliševanju. Baragovega očeta so hoteli pripraviti do besede na ta način, da so mu ukazali, naj si pod šolskim vrtem koplje grob. Na koncu so popustili in pet najstarejših, ki so imeli okrog 60 let, spustili domov, ostalih 12 pa so odpeljali na Bloke, kjer so bili zaprti še približno teden dni in jih nato v četrtek 13. avgusta ustrelili na Radljeju v bližini Velikih Blok. Osem žena, še v cvetu življenja, je ostalo brez mož. Nekateri še nerojeni so ostali brez očeta, Justina pa je umrla naslednjega dne.

Francka Intihar, ki je bila tedaj, ko so ji ubili moža, stara še nepolnih 21 let, pripoveduje, da je bila odločitev, naj se moški javijo, težka in so klonili, ker takrat niso vedeli, kar so vedeli kasneje. Danes mi je za tisto odločitev strahotno žal. Ko so može odpeljali na Bloke, nam je Pezdir celo dejal, da so jih odpeljali v internacijo. Čez 14 dni pa smo žene zvedele, kaj je doletelo naše može.

Ker smo žene hotele imeti svoje može vsaj za dan mrtvih na domačem pokopališču, pripoveduje dalje Intiharjeva, se nas je pet ali šest odločilo, da gremo ponje. Radeljčani so nam grobove pokazali. Bili so že okrašeni z rožami, kar so storili vaščani. Grobov je bilo pet. Pokopanih pa je bilo dvanajst naših mož in še dva od drugod. Ko smo po delnem razkopavanju spoznale svoje može, se nas je lotil tak obup, da smo si v joku pulile lase, tulile in valjale po tleh, kar pa nam ni nič pomagalo. Odločile smo se in šle po dovoljenje za prekop. Ker v vojašnicah na Vel. Blokah nismo ničesar opravile, smo šle v Novo vas. Ko je tam tolmač povedal italijanskemu poveljniku, kaj želimo, je ta podivjal od jeze in začel na nas kričati. Spoznale smo, da z dovoljenjem ne bo nič. Tolmač nam je še namignil, naj se ne vrnemo domov mimo Blok. Kasneje smo zvedele, da je na mostu za Vel. Blokami čakala na nas ves preostali dan zaseda z dvema mitraljezoma. Verjamem, da bi nas potolkli, ker smo pač bile partizanske žene. Ko smo srečale še župnika Hrena in tudi njega prosile za dovoljenje, je od jeze kar poskočil. Prav nič čudnega ni, če se je Bločanom tako zameril, da so z njim opravili že po zlomu Italije.

Žena ubitega Jožeta Mačka ni mogla prenesti vsega gorja, ki se je zgrnilo nad njo. Ubiti mož, požgani dom, troje sirot in nazadnje še neozdravljivo polomljena in gnijoča noga v kolku, ki si jo je zlomila, ko je pri nabiranju sadja za otroke padla z drevesa, je bilo dovolj, da je čez čas šla v Iško, si tam prerezala žile in še skočila v vodo. Tak je bil konec nesrečne matere.

Posluževali so se še drugačnih trikov. Lado Knap se spominja, da so njegovo mamo zaradi sina Ivana, ki je bil v partizanih, klicali v župnišče, kjer je bil kaplan Pezdir s še tremi belogardističnimi veljaki in ji prisegali, da se Ivanu ne bo nič zgodilo, če se sam javi. Če pa tega ne bo napravil, bo odpeljana vsa družina v internacijo. Ivan je materi na to kratko odgovoril, da se raje sam ustrelji, kot da bi to napravil. Tudi Tone Rot iz Raven je približno tako odgovoril onima dvema ženskama iz Osredka, ki sta Adolfa in Ludvika nagovarjali, naj se javita.

Nad vasjo Osredek so se zgrnili črni oblaki še 31. oktobra 1943, ko ni bilo v njej nobene partizanske enote. Tedaj so prihrumela nemška letala in jo bombardirala z 200-kilogramskimi bombami. Zgorele so razen treh hiš vse, to je 19 z gospodarskimi poslopji vred. Rešiti tudi niso mogli 30 glav živine in v jeseni pospravljenih pridelkov. Pravijo, da je tudi temu bombardiranju botrovalo izdajstvo.

Ponovno so zakrvavele še nezaceljene rane 21. julija 1944. Tedaj je sovražnik ubil osemnajst fantov in mož. Prekopali so jih ravno mesec dni po ustrelitvi. Na pokopališču okrog starodavne cerkve pa je zmanjkalo prostora za vse kasnejše žrtve. Mrličev se je nabralo toliko, da jih niti cerkev ni mogla več sprejeti pod svoje okrilje. Zato so morali kar 38 kasneje padlih partizanov pokopati zunaj vasi pri bližnjem gozdu. Samo skupni grob je lahko sprejel prekopane in domov prepeljane žrtve iz Velikih Blok in Radljeja.

Potegnimo pod vsem tem še črto:

Pezdir je bil lahko zadovoljen z očiščeno faro. Ustvaril je župnijo, v kateri so ostali samo otroci, starčki in vdove. Navajam nekaj števil, ki vsebujejo samo med

ofenzivo storjena grozodejstva. Pobitih je bilo petdeset mož in fantov, med njimi oba učitelja. Tu ni všteti tistih sedem, ki se niso vrnili iz internacije. Če štejemo še oba učitelja iz Otav, ki pripadajo Žilcam, so bili ubiti štirje učitelji. Živ je ostal samo pisec teh vrst. Pobili so ves stari in novi odbor OF v Žilcah. Med njimi so bili Otmar Novak, Adolf Elhofer, Tone Tekavec iz Korošč, Andrej Tekavec iz Zale, Ivan Pirman, Alojz Milavec in Jože Arko iz Žilc ter bratranca Ludvik in Tone Hiti iz Osredka. Skoraj 9 odstotkov od vsega prebivalstva je bilo pobitih samo v tem času in to večinoma družinskih očetov in gospodarjev. Za njimi je ostalo trideset vdov. V vasi Korošče ni bilo nobenega moškega več, pač pa so ostale tri vdove in enajst otrok. Na Čohovem, kjer je bilo takrat sedem hiš, je bilo pobitih sedem moških, to je 64 odstotkov. V Žilcah je ostalo v 26 hišah živih samo deset starčkov in tista dva, ki sta bila tedaj v vojnem ujetništvu, osem partizanov in pet kasnejših belogardistov. Pa še od vseh teh je v Žilcah dočakalo konec vojne samo 15 moških, od teh večina starčkov. V Osredku je bilo ubitih 73 odstotkov gospodarjev.

Prav je, da ugotovimo, da je med nadaljevanjem vojne smrt v teh krajih še vedno neusmiljeno kosila. Vojna je kriva za smrt 24,7 odstotka prebivalstva, kar je četrtnina ali vsak četrti prebivalec in več kot eden na vsako hišo. Od moških so ostali živi ob koncu vojne samo starčki, otroci, enajst belogardistov oziroma domobrancev, dva vojna ujetnika in devet partizanov in štiriintridesetih, ki so ostali v NOV. Od teh devetih preostalih partizanov je pet od 60- do 100-odstotnih invalidov.

*

Vem, da nisem zmozel, da bi strahote te ofenzive opisal tako, da bi bralec lahko čutil, kar so čutili prebivalci Žilc v tistih strahotnih dneh, ko je šlo za rešitev slovenskega naroda. Zavedam se, da nisem mogel zajeti in prikazati toliko različnih, a v bistvu enakih usod. Same številke ne povedo vsega o tem, koliko je naš človek trpel in doživel, ko so padali strelji in je bil nečloveško mučen. Predvsem nisem pisal o tem, kako smo mi vsi ob teh dogodkih notranje zoreli in se spreminjali v drugačne ljudi, ko smo vse to gledali od blizu. Naenkrat smo se vsi jasno zavedli, kdo je naš resnični sovražnik ter postali bogatejši za spoznanja, za katera so v miru potrebna stoletja. Predvsem smo spoznali vsebino te vojne, komu je malo mar človeško življenje in mimogrede prelił potoke krvi, koliko gorja in hudobije je na svetu, ki je ne bi nikoli pričakoval od tistih, ki so učili o ljubezni do bližnjega. Zoreli smo tudi za revolucijo. Sovražniki idej Osvobodilne fronte so se razkrinkali kot morilska svojat. Sprčo belogardističnih zločinov so ljudje bili še ob tisto vero, kolikor so jo še imeli. Vsi sovražniki v svoji slepi maščevalnosti nad upornim slovenskim človekom niso mogli razumeti, da bo tako ravnanje z ljudmi navsezadnje škodovalo njim samim.

Cas teče dalje in zanamci ne bi smeli pozabiti na zločine, storjene nad slovenskim narodom in kdo jih je zakrivil. Delček te ofenzive, ki je hrumela okrog Žilc, lahko služi kot šolski primer, kaj fašizem je in česa je skupaj z reakcijo zmožen. Ne bi smeli pozabiti dejstva, da sta italijanski kot nemški fašizem obsodila naš narod na smrt in to ne oziraje se na hlapčevanje dotedanjih uradnih predstavnikov slovenskega naroda. Brez uma so bili tisti, ki tega tedaj niso sprevideli. To so bili časi, ko je bilo dostikrat lažje umreti kot ostati živ in kljubovati.

Moja dolžnost je bila, da italijansko divjanje okrog Žilc opišem, ker še ni bila opisana in bi bila tako pozabljena v veselje tistih, ki so tedaj zločine izvrševali ali pa jim pomagali. Res se rado dogaja, zlasti velja to za oddaljene kraje, da žive zagrenjeno v pozabi, a tega niso zaslužili za zvesto pomoč in za zavestno udejstvovanje ter žrtve, ki so jih doprinesli za ustvaritev tega, kar danes imamo. Kar sem zapisal, naj bo posvečeno tistim neznanim mučencem in preskromnim ljudem, ki lastnih žrtev ne obešajo na veliki zvon. Do vseh teh imamo vsi dolg. Pisal sem zato, da izkopljem iz nad tridesetletne anonimnosti vse te ljudi in da bo lahko zgodovina postavila te male vasice na mesto, kamor sodijo. Mnogi so celo že zavestno pozabili nanje. Prav posebno pa sem bil še dolžan prijeti za pero, ker sem večino časa narodnoosvobodilne borbe bil tam aktivist in so mi dogodki znani, med ofenzivo pa sem bil dobra dva kilometra zračne oddaljenosti od Žilc. Pišem tudi zato, ker so me prebivalci teh krajev v septembru 1943 izvolili za odposlanca Zbora slovenskega naroda in mi tako zaupali.

Ker so kraji, o katerih sem pisal, oddaljeni od večjih centrov ter poleg tega ležijo v poprečni nadmorski višini 850 m, jih res redkokdo pozna, kaj še da bi vedel, kolikšen je bil delež prebivalstva teh krajev za stvar OF in njene NOV. Prepričan sem, da je celo zelo malo ljudi v njihovi, to je cerkniški občini, ki bi več kot površno poznali usodo teh krajev in njihovega prebivalstva med zadnjo vojno.

Danes, ko lahko vsi ljudje, tudi nekdanji nasprotniki, svobodno mislijo in pretehtajo dogajanja med zadnjo vojno, lahko ugotovijo, kdo je bil vsega tega kriv. Nam je bilo to jasno že med vojno. Mi smo že takrat vedeli, da za vse to ne more biti kriva žrtev, marveč tisti, ki je ubijal, še prav posebej pa tisti, ki je določal žrtve, ki naj se jih pobije. Skozi vso pripoved se stalno vleče beseda spisek. In kdo jih je sestavljal? Kdo je pošiljal s sestavljanjem spisikov zavedne Slovence, ki niso hoteli služiti okupatorju, v smrt? Pa se vprašajmo še, zakaj pa v okolici Cajnarjev takih pokolov ni bilo? Tu ni bilo takrat človeka Pezdirjevega kova, ki bi sestavljaj spiske, fantje pa so bili večinoma v partizanih.

Narobe bi bilo, če ne bi omenil še nekaterih stvari. Tičejo se dolga družbe do teh žrtev, predvsem do vdov in družin. V vseh štirih letih vojne jih je postalo samo na naši strani štirideset. Od teh sta se ponovno poročili samo dve. Zakon določa, da jim pripada družinska invalidnina. Pripada pravim, ker to ni odvisno od volje posameznika. Precej jih je, ki je ne prejemajo, precej pa jih je že pomrlo. Problem teh vdov je predvsem v zadnjih petih letih morala reševati občinska skupščina s priznavalnimi, ki pa niso prava, marveč samo zasilna rešitev. Ena iz Osredka celo ne prejema ničesar, čeprav ji je bil ubit mož, dva sinova pa sta bila v internaciji. Skupnost socialnega zavarovanja se pač ni dala omečiti in jim družinske invalidnine ne prizna. To so primeri, ki dokazujejo, kako preprost človek težko uveljavi pravice, ki so mu z zakonom dane. Ni pa v vseh primerih bila kriva samo skupnost socialnega zavarovanja. Taka invalidnina je priznana še vdovam po možeh iz prve svetovne vojne. Žrtve okrog Žilc so padle za vso skupnost in ne samo za občino Cerknica ali celo za same revne Žilce.

Ali ne zadostuje, da sta že Pezdir in Žužek s svojimi spiski dokazovala, kdo je za NOB. Vsi, ki so tedaj padli kot žrtve, so bili člani NZ in kot taki organizirano delali. Odkod potem tak polet OF v teh krajih pred ofenzivo? Kdo je takrat pomagal partizanski vojski in tvoril njeno čvrsto zaledje, kdo je skrbel in prevažal ranjence iz vlaka internirancev, ki ga je napadla druga grupa odredov, kdo je prevažal blago, ki so ga naši železničarji dostavili v vagonih do vznožja Krima?

Neverjetno je, kako so mogle vdove z majhnimi otroki, sicer res ob pomoči družbe, pozidati požgane domove, preživljati starčke, otroke ter poleg tega še plačevati takšne in drugačne dajatve. Te vdove so nosile velikansko breme med samo vojno in še po vojni. Poglejmo vasico Zala. Od predvojnih 7 hiš stojijo danes samo še tri. Spomnimo se še, kako so ravno te vdove predstavljale po smrti svojih mož OF in da je zaledno delo slonelo na njih in otrocih. V nadaljevanju vojne so bile največja opora nam aktivistom, kot naši vojski. Težko mi je opozarjati na to, kako so naše žene okrog Žilc pokopavale 38 padlih borcev XVIII. divizije septembra 1944 po napadu na Štampetov most. Bilo jih je toliko, da jih niso mogli več pokopati na pokopališče. Ali ni prav Intihar Franciška-Krnceva iz Osredka leta 1944 vozila partizanski top iz Zale v Iško in od tam v Bukovec ali pa ranjenca, ki še danes živi. Ne bi kazalo pozabiti, kako so lačni Osredčani po bombardiranju vasi oktobra 1944 prosili okrog hrano in jo nato delili z našimi borci. Koliko kurirjev in borcev je prejelo v težkih razmerah pomoč od teh naših vdov? Bile so glavna opora našemu gibanju, ne da bi jim bilo treba ukazovati. Ti kraji so tako pasivni in revni, da smo jim nudili pomoč že med vojno.

Tone Rot, prvoborec iz Raven pravi: »Vsem našim vdovam, ki so v teh krajih, bi morali pomagati ali pa nobeni.« Hotel je reči, da ne bi smeli delati izjem. Samo na papirju napisana Spomenica je premalo.

Žene se še vedno spominjajo, kaj jim je pripovedoval o bodočnosti Ignac Voljč-Fric, ko je leta 1941 hodil po teh krajih ali pa kaj smo jim govorili aktivisti.

Žalostno je tudi to, da še danes po 31 letih po strahotnem ubijanju na skupnem grobu domov pripeljanih žrtev z Velikih Blok in Radljeka ni primernega spominkega zapisa, ki bi povedal, kdo počiva v grobu. Vdova iz Osredka mi je pripovedovala, da so vdove ob prekopu zmogle komaj za okvir za skupno gomilo. Za nagrobni kamen, pa čeprav skromen, denarja ni bilo in pristavila: »Če tega nagrobnika 30 let ni bilo, ga pa še sedaj ni treba.« Je pa spominsko obeležje postavila cerkniška ZB pri Radljeku, kjer so Osredčani bili pobiti.

Že prej sem zapisal, da pišem to kot bivši odposlanec Zbora slovenskega naroda, kot nekdanji tamkajšnji aktivist in član rajonskega odbora OF. In koliko poslancev in občinskih odbornikov so imeli ti kraji še po osvoboditvi?

Manko Golar

Ko pride noč

(Monigo 1942)

*Ko pride noč, ko žalostno se cvetje
s tišino žametne noči ogrne,
takrat se tisoč nad in upov
s šepetom mladih žit povrne.*

*In v sanjah zelene gorice naše,
poslušam šum in Mure valovanje
in poje gozd in gaj in loka,
potokov naših slišim šepetanje.*

*Zdaj ves prisluhnem besedam dobrim
bogate naše, sončne Prlekije,
ki v čašo mi napoj iz svojih neder
do vrha in čez rob naliže.*

*Doma sem, božam v oknu drobno cvetje
in gledam trave v polju zeleneče —
a ko v baraki sine prvo jutro,
ni cvetja več, ne trav, ne sreče.*

Svetlana Volarić

Ravensbrück

Nadaljevanje in konec

Esesovka ni opazila odej. Mudilo se ji je. Preštevala je naše vrste ter od časa do časa prenehala, da je lahko ukazala kaj blokovi. Ta se je nasmihala, kakor da ji je obljubljala prostost. To, kar ji je naročila, ni bilo niti malo veselo. Morale smo stati na mestu še tri cele ure. Torej sedem ur s tistim, kar smo že prestale. Obstale smo molče. Nikomur se ni ljubilo govoriti. Z zaprtimi vekami smo otrpnile v vrstah.

Pred očmi se mi je prikazala mati. Na mizi se je kadil kuhan krompir. Para se dviga in prijetno diši. Lahko ga ješ tako vročega in postane ti toplo. Včasih odpreš oči in ne veš, če ga v resnici ješ. Spet pripreš veke, da bi videl, če je skleda še zmerom polna... Vse skupaj se ti zazdi smešno, da se zasmiješ sam sebi tako, kakor se pač lahko smejejo ljudje v taborišču. Nenadoma zagledam Lučana. Stojim ob njem. Na Reki sva. Srečala sva se slučajno. Onemela sva od sreče, stojiva ter se gledava, potlej on pogleda na uro.

»Čez deset minut bo sedem,« se zdrzne. »Po sedmi uri ne sme biti nihče na ulici. Policijska ura je.«

Pod obleko okrog pasu imam letake in pisma. Njemu to ni znano. Smehljam se mu. On me ujame za roko in skupaj zbeživa. Ne ve, da nisem dobila zveze, kjer bi morala oddati letake. Spravi me k neki ženski. Sam pohiti domov. Čez dve minuti bo sedem. Kdo ve, je prišel pravi čas ali ne? Naslednji dan sva se spet našla. Še zmerom sem prenašala letake. Ni bilo zveze. Nemara so jo ujeli. Se pravi, da jih bom morala nesti nazaj na Krk. Bil je prvi dan novega leta.

»Voščim ti čim več srečel!« mi je rekel, gledajoč me s sivimi očmi.

»Tudi jaz.« Tebi pa želim vse, kar more želeti človeku tisti, ki ga ljubi. Želim, da se kmalu konča vojna in da ostaneš živ. Želim, da bi bilo tvoje življenje tako svetlo kot so tvoje oči... Toda tega mu nisem mogla reči. Spregovorila sem samo: »Tudi jaz.«

»To je moj prijatelj Atila,« mi je predstavil očrnelega mladeniča.

»Veseli me,« pravim. Smehljam se, čeravno me letaki bodejo v rebra pri vsakem koraku, poleg tega pa še hočejo šelesteti.

»Na ladjo moram. Čez petnajst minut odhaja.«

Pospremita me.

Na ladjo sem stopila s težkim srcem zaradi letakov in zaradi slovesa. Z obale so me gledale njegove oči. Tolikšna žalost se je utrinjala v njih, kot da bi se po-

slavljal od mene za zmerom. Mahoma so se mu oči ovlažile. Umaknil je pogled. Zaslutila sem, kaj je mislil: Kdaj me bo spet videl in če me bo sploh še kdaj... Tvoje prve mladeniške sanje; tvoja prva ljubezen... Ladja je odplula, on pa je stal ob obali ter jo spremljal s pogledom.

Minilo je celo leto, odkar si stal na obali, celo leto po zaporih in po taboriščih. Lačna sem in zebe me, ampak spomin nate me greje. Vem, še me čakaš. Vidim te na obali. Oči imaš polne žalosti, toda čakaš me. Ta zavest me drži pri življenju in mi ne dovoli, da bi omahnila. Zanesljivo vem, da ne bom klonila, kakor padajo nekatere okrog mene. Nočem umreti, nočem, nočem!

Spet je minil dan. Zmanjšali so nam obrok hrane. Lonček juhe je vse, kar dobimo. Izčrpane smo do poslednjih meja, a je komaj preteklo mesec dni. Mnoge izmed nas se sploh ne dvigajo. Sleherni dan čakamo, da jih bodo pobrali in odnesli. Nekatero dvigamo ter jih vlačimo na apele, kjer jih držimo pokonci. Tretjina nas je še ostala, druge niso mogle vzdržati. Postelja nas vse bolj privlači. Komaj se povzpneš na ležišče, že zaspiš. Pred vsakim apelom nas morajo buditi. Apele so zdaj nekoliko skrajšali. Zima je res neznosna.

V Primorju so zime tople. Sonce prijetno greje... Vračam se domov. Prihajam peš. Nihče me ne prepozna. Množica poznanih obrazov gre mimo mene. Hodijo drug za drugim. Toplo je, a meni je hudo, ker me ne poznajo. Glejte, tudi moja mati prihaja. Molče gre mimo mene. Rada bi stekla za njo, a me noge ne držijo. Padam. Grlo se mi stisne in namesto krika privre iz njega jok.

»Kaj ti je? Kaj se je zgodilo?«

Antica me je tresla, me vlačila. »Apel je, vstani. Moj bog, vstani vendar!« Poskušala sem jo razumeti.

»Apel? Kaj govoriš o tem? Kakšen apel? Saj sem vendar doma.«

»Kaj čenčaš o domu!« je Antica obupavala. »Vsi so že zunaj.«

»Čakaj. Samo malo me pusti, da se spočijem.«

»Mar misliš, da te bom zares pustila? Na revir te bodo odvedli...«

Jokala je, si brisala oči, obraz ji je drgetal od bolečine. Še vedno me je vlekla. »To je taborišče, razumeš, taborišče, me slišiš? Kdor ne pride na apel, je opravil. Me razumeš?«

S poslednjimi močmi sem vstala. Antica me je na pol nosila. Zvlekla me je ven ter me postavila v vrsto. Dekleta so me prestregla in me držala.

»Vrag te pocitraj,« mi je rekla Ana. »A odločila si se, da umreš zdaj, zdaj, ko je konec tako blizu?« Drgnila mi je hrbet in glavo. Okrog mene se je vse vrtelo. Zazdelo se mi je, da se bom zrušila na tla, vendar sem stala ter se prepričevala: »Ne, nočem pasti. Vzdržati moram. Mi smo železna generacija, železna. Razumeš?«

»Ti si mi pa resnično železna generacija!« me je Ana posmehljivo bodrila.

»Zakaj neki se ji rogaš?« se je ujezila Antica. Drgnila mi je roke, mi popravila lase ter me podpirala, čeravno je bila tudi sama omahljivih nog.

»Velik kruh,« mi je zašepetala. »Kakor miza, s tako rumeno skorjico, ki hrusta.«

»Topel, Antica. Ali je topel?«

»Je, je. Pravkar je bil potegnjjen iz peči, s skorjico, ki hrusta.«

»Kakor miza?«

»Še večji. Spekla ti bom takšnega, kakršnega si boš želela.«

»Joj, koliko kruha!«

Veselila sem se, kakor da bi bil kruh zares že pred menoj.

Dan je potekel. Ženske se niso več pogovarjale. V bloku je vladal molk. Ličanka z lepim imenom je umrla. Njen obraz je bil še mrtev zal. Usta pa so ji še v smrti izražala sovraštvo. Le kako bomo zdravile sovraštvo me, ki smo ostale?

Ličanka je držala med prsti skorjico kruha. Jemale so ji jo, ampak niso ji je mogle vzeti. Krčevito jo je tiščala med prsti in ni je hotela dati. Takšno so jo tudi odnesli: pošastno shujšano, dolgo in bledo.

Ravensbrück je imel dva krematorija. V enem izmed njiju je zgorelo to dekle v cvetu mladosti.

Že smo bile na kraju svojih moči. Me, ki smo še ostale, smo se obupno bojevale. Večkrat nismo več ločile resničnosti od sanj. Zgodilo se je celo, da smo iskale koga, ki ga ni bilo nikoli tu. Nihče se ni več ničemur čudil, nihče ni več nikogar o ničemer spraševal.

Ana je nekega jutra padla in ni se več dvignila. Bila je mrtva. Z njenim pepelom bodo posuli potke med bloki; po njenih kosteh bodo teptale tuje noge. In niti jokala ne bom. Pozabile smo, kako se pokaže bolečina, kakor smo pozabile, kako se je treba veseliti. Molče bomo šle, dokler ne popadamo na tla in dokler ne bodo tuje noge teptale tudi po našem prahu.

TRETJE POTOVANJE

Sredi dneva se je oglasil žvižg.

»Selekcija!« se je raznesel šepet.

Židinke so se skrivale, a so jih našli ter jih izvlekli izpod postelj, iz slamnjač, od vsepovsod. V njihovih očeh je plamenel strah. Majhna Židinja se je priplazila na moj pograd. Vsa drhteča se je privila k meni.

»Ne boj se. Morda pa to ni selekcija,« sem jo prepričevala. Privzdignila je krilo ter mi pokazala rane in kraste po nogah.

»Nikomur ne kaži tega,« sem ji svetovala.

»Vseeno bodo opazili,« je odvrnila bridko.

»Ne bodo, ne bodo. Če bo potrebno, hodi pred njimi hrabro. Nič se ne boj.«

Ko je prišla komisija, sestavljena iz esesovcev, so že vse ženske stale v vrstah po pet. Nato so morale iti mimo njih posamezno. Esesovci so jih ocenjevali kot živinski trgovci živino. S pogledi so jim otipavali glave, roke, noge. Ženske so se trudile, da jim noge ne bi drhtele od slabosti, kajti to bi pomenilo, da ne bodo izbrane, temveč da bodo morale ostati tu, kjer bodo poginile od gladu in od mraza. Odbrane so morale na levo, ostale pa na desno. Na levi in desni strani se je število enako večalo. Naposled je bilo zaključeno tudi to mučenje. Leve so spodili v blok, desne pa pred kopalnico. Ko smo šle mimo kuhinje, smo videle velike kotle, v katerih se je kuhala juha. Okrog kotlov so se motale debele kuharice, kot skeleti shujšane ženske pa so vlačile nekake kante. Tu smo spet dolgo stale.

Nazadnje so se odprla vrata, skozi katera so nas po taboriščnih običajih pognali s tepežem. Potegnili sem s sebe krpe ter šla v pralnico. Tu so nas čakali gosti razvrščeni tuši s toplo vodo. Vse nas je prevzel občutek olajšanja. Umile smo se in se oglele. Nekatere so se zrušile po tleh. Dvigale smo jih ter same padale. V sobo ob strani so spuščali le po tri. To je bila soba s tremi operacijskimi mizami. Prekrite so bile s ponjavami. Esesovke v belih plaščih so sprejemale dekleta, ki so prišla notri ter jih po pregledu oči polagale na mize. Na mizah so opravljali ginekološke preglede, nato je dobila vsaka injekcijo. Dekleta, na katerih tega pregleda niso mogli opraviti, so razdevičili ter jih spodili dalje. Le v kake namene jim je služil tak pregled? Kaj so imeli od tega, ko so uničili toliko deklet? Z zgroženimi očmi smo to početje gledale, esesovke pa so se smejale ter nas grobo suvale v sosednje prostore. Bila je že trda tema, ko smo dobile dolge črne plašče in črne bluže. Nekatere so dobile tudi čevlje, druge cokle. Pravkar sem zaslišala Antico, kako je hvalila moje čevlje: »Ravno prav so ti. Ne bodo te žuljili.«

»Vse bo še dobro. Živa si, in če se vrneš domov, se bo nemara že našel kdo, ki ne bo opazil...« je neka ženska tolažila mlado deklico.

»Vseeno. To ni tisto, kar sem ti hotela povedati. Nisem sama... Mnogo nas je takšnih... Ali... Strašno je.«

Razdelili so nam juho in kruh, a kljub vsej lakoti nismo mogle jesti. Roke so nam drhtele. Rečeno nam je bilo, da nam mora kruh zadoščati do določenega kraja.

»Na transport, hej!«

Železna vrata so se drugič odprla in nam omogočila odhod. Olajšano sem vzdihnila.

Naposled smo tudi to taborišče zapustile. Zapustile smo brezkončne apele, zidove, krvoločne blokove. Komaj smo se premikale, toda samo da smo zunaj teh zidov.

»Preklet bodi, Ravensbrück! Da ne bi nikoli več stopila na tvoja zločinska tla niti ena sama človeška noga.« Takšni so bili naši poslednji pozdravi. Vi pa, ki ostanete... Kaj naj vam rečemo? Na svidenje! Na svidenje v svobodi! To je najlepše, kar vam lahko zaželimo.

Sive zgradbe so bile zdaj ponoči kot črne pošasti. Hodile smo v svitu esesovskih svetilk. Spremljali so nas policijski psi. Noge, nevajene hoje, so nas bolele v kolenih in v kolkih. Sklepi so škripali. Nikdar ne bi mogla verjeti, da je človek tako odporen in da toliko vzdrži. Prišle smo do vagonov. Zrinili so nas vanje ter zapahnili vrata.

»Tako se potuje po Nemčiji, moje dame!« se je nekdo pošalil.

»Francka, kaj si z nami?«

»Seveda, kje bi pa naj bila?«

»Mislila sem, da si ostala.«

»O, ti si mi pa prava! Sem mar tako zanič?«

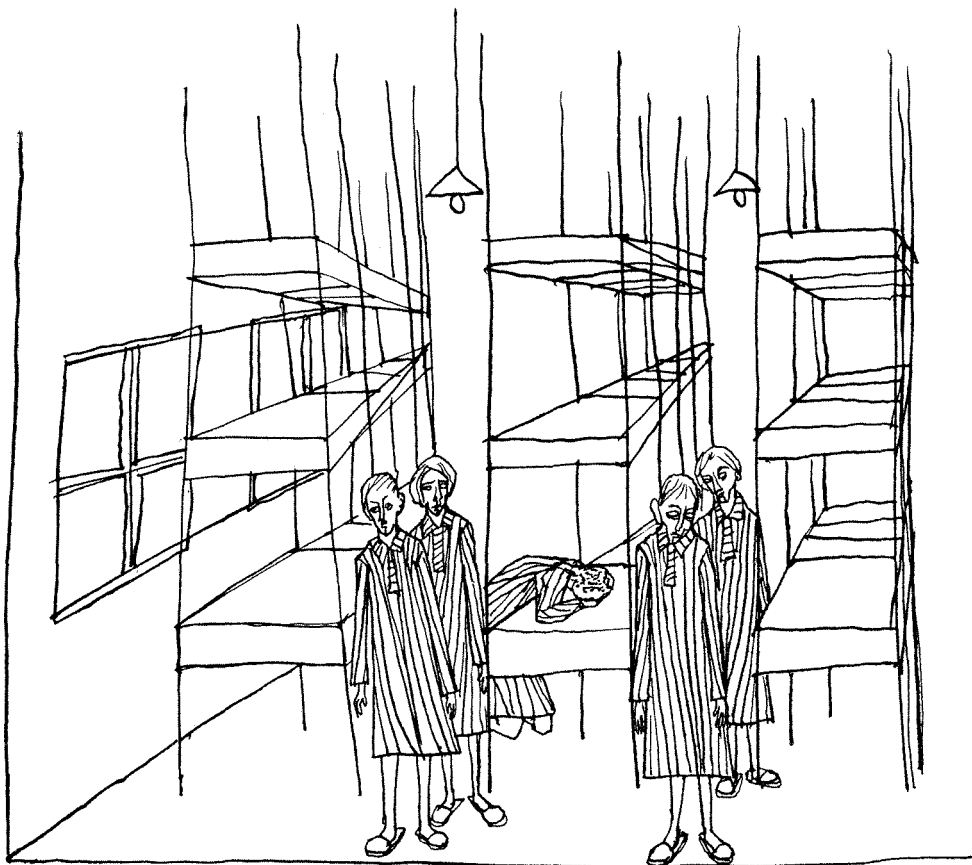
»Nisem mislila tako. Le nikjer te nisem videla, to je vse.«

Ležale smo na slami druga čez drugo in se dušile v prahu. Ko se je vlak ustavil, je bila še vedno noč. Izvlekla sem se izpod teles ter pokukala skozi zabito lino. Odprtina med deskami je bila tolikšna, da se je skozenjo dalo videti. Skozi deske so bile zvrtnane tudi luknjice. Bogve, kdo jih je zvrtil? Nekdo med milijoni potnikov teh živinskih vagonov. Je mar še živ? Verjetno ni, a vseeno...

Kraj, kamor smo prišle, je bil Berlin. Bombardirali so ga. Ko so Berlinčani trepetali po zakloniščih, smo stale me na železniških tirih na dosegu bomb in spale. Če bi bila Ana še živa, bi dejala, da je na tem svetu vse relativno.

Preden so me aretirali, je prihajal v našo hišo Nemec Winkler. Domači izdajalci so nam večkrat poslali v hišo Nemce, da bi nam premetali dom. Poslali so tudi Winklerja. Prišel je in sedel. Vprašal je, če igra pri nas kdo šah. Vprašanje nas je iznenadilo, zato smo moža začudeno gledali. Prinesla sem šahovnico in figure in začela sva igrati. Prvo partijo je dobil on, drugo jaz, tretjo on in tako naprej po vrsti. Od tistega dne je prihajal sleherni večer na partijo. Naenkrat je pa začel igrati zelo slabo. Pogosto je snemal naočnike — bil je močno kratkoviden — jih brisal, si jih dajal nazaj, jih spet snemal in brisal. Tako je napravil mnogokrat. Končno je rekel, da ne more igrati. Sedel je ter molčal. Potlej je povedal, da je bil Berlin bombardiran in da od žene ne sprejema več pošte. Imel je ženo in dveletnega otroka. Zdaj, ko smo stali na berlinski postaji, sem se spomnila njegove žene in triletnega otroka. Želela sem, da ju bomba ne bi ubila in bila sem prepričana, da ju res ne bo.

Telesa na slami so me spet sprejela medse. Malo pred jutrom smo nadaljevali potovanje. Kolesa so pela nekam tolažečo melodijo. Zdelo se mi je, da razumem, kaj pojejo: Pojde — pojde — pojde — pojde... Že je blizu, že je blizu... svoboda.

»Preklet bodi, Ravensbrück!« Ilustrirala Cita Potokar

WITTENBERG

V taborišča je bilo treba prihajati ponoči, ponoči je bilo treba vstopiti v barake, vse je bilo treba opravljati ponoči, samo ubijali so podnevi in ponoči.

Tudi v Wittenberg smo prišle ponoči. Nismo videle, po kateri poti smo hodile, niti, kam smo prišle. Tudi tu nas je čakal že znani obred. Razvrščene v peterorede smo čakale pred barako, kaj se bo zgodilo. Bila je podobna tisočem drugih: ne večja ne manjša, ne lepša ne grša. Pravzaprav je nismo niti gledale. Vso našo pozornost je pritegnila poglavarka bloka. Reflektor, uprt v barako, ji je osvetljeval obraz. To je bil obraz kriminalke. Oblika oči, ušes, lobanje in brade nas je spominjala na podobe kriminalcev in zločincev, ki smo jih imele priložnost videti v Auschwitzu. Njen obraz me je vznemirjal. Stala je nasproti peteroredom ter nas opazovala. Njeno opazovanje pa je bilo vse preveč pozorno, da bi človek lahko šel mimo njega. S palico je potrkala po škornjih ter se nekam neopredeljeno smehljala vsem in nikomur. Kaj vse so nam njene zelene oči pripovedovale! Bila smo sama mlada dekleta. Najstarejša je imela petindvajset let, ostale smo imele manj kot dvajset. Taborišča so nas naučila, da smo vedele brati človeške obraze. Če se

je skrivalo za njimi kaj zlega, smo se vedele pripraviti na obrambo. Dojela sem, da pripada ta ženska odpadnikom. To so ljudje, ki sovražijo prav vse: tiste »nad njimi« in tiste »pod njimi«, sebi enake pa prezirajo. V zločinah so prekašali svoje gospodarje esesovce, vendar jih ti niso hoteli sprejeti medse, zadelo pa jih je sovražstvo taboriščnikov, ki jim niso oprostili, zato so ostajali nekje v sredini, pravzaprav nikjer. Ožigosani od nas in prezrti od esesovcev so bili pravi prekletniki, ki tudi v prihodnosti niso imeli kaj pričakovati. Zares so čakali osvobodjenja, a so se ga hkrati tudi bali. Morebiti so na tistem v svojih dušah celo želeli, da ne bi nikoli prišlo. Predajali so se zločinom in se sadistično maščevali za svojo osamljenost. Korak za korakom so postali poklicni sadisti in ubijalci. Mnogi izmed njih niso dočakali osvoboditve, zakaj jetniki so z njimi obračunali sami.

»Strah me je,« je zašepetala Antica.

»Danes se ti ni treba bati,« sem jo poskušala pomiriti. »Danes ne bo nikogar tepla. Danes samo opazuje, izbira žrtve. Že naprej se veseli, zato se tako smehlja. Ne boj se, saj smo si vendar pridobile nekaj izkušenj, kako se je treba zavarovati.«

Nisem se motila. Ko se nas je nagledala in ko je našla med nami svojo bodočo žrtev, je bilo njeno delo za danes opravljeno. Odvedla nas je v blok, nam določila prostor na trinadstropnih ležiščih ter ugasnila luč.

»Mé nič ne vidimo,« se je oglasila Dragica. »Pustite nam vsaj toliko svetlobe, da bomo lahko prišle pod koce.«

»Kdo je rekel to?« je vprašala ter prižgala luč.

Dragica je stopila korak naprej. Naglo smo jo potegnile medse in vsa naša vrsta se je premaknila.

»Torej ve?!« Pazljivo si je ogledala naše obraze. »Cela vaša vrsta naj odstopi mesto tistim iz kota. Naučila vas bom, da boste spoštovale odločitve.«

»Ampak luč naj kljub vsemu gori,« je vztrajala Dragica.

Blokova je pristopila k njej. Zazrla se ji je v obraz, nato pa se umaknila v svojo sobico.

»Dragica, Dragica!« sem ji rekla očitajoče. »Naložila si si nepotrebno skrb, preden je bil čas. Varuj se. Zdaj moraš imeti oči spredaj in zadaj. Nikamor ne hodi sama.«

Dragica je bila kljub vsemu naivna. Premalo je poznala taborišča. Antica in jaz sva se spogledali. Zavedali sva se, da bova morali odslej bedeti nad njo.

Blok sta sestavljala dva dela. V prvem smo bile me, v drugem pa Rusinje. Delil nas je zid. Načelnica obeh blokov je bila poljska Nemka. Ime ji je bilo Klavdija. Govorila je enako dobro nemški in poljski. Rusinje so nam razodele, da je prišla v taborišče pred osmimi leti zaradi umora. Ubila je dva svoja moža, ni pa bila obsojena na smrt, ker sta bila Poljaka. V lepe roke smo prišle, smo mislile pri sebi. V bloku je bilo čisto. Tedaj seveda še nisem vedela, da ta snaga velja vsako čistilko življenje. V enem kotu je bila miza z dvema klopicama. Obhajala te je prijetna zavest, da lahko greš k mizi in sedeš. Za nas, ki nismo videle mize, odkar smo odšle od doma, je bilo to razkošje, zakaj sedeti za mizo je bilo nezdržljivo s taboriščnim življenjem.

»Miza!« je vzkliknila Antica, kakor da bi zagledala pred seboj najmanj ves tisti kruh, ki mi ga je nameravala speči.

»Da,« sem jo odvrnila, »a motiš se, če misliš, da te bodo pustili sedeti.«

»Vem,« je odvrnila na kratko.

Komaj smo legle, že se je razlegel po prostoru neznan glas:

»Aufstehen! (Vstanite!)«

Pogledale smo proti vratom, od koder je prihajal glas. Tam je stala prava velikanka, visoka najmanj dva metra. Mahala je s palico ter tolkla z njo po pogradu.

Nerade smo se spuščale z ležišč. Velikanka nas je merila s pogledom, potlej pa je začela govoriti. Nihče ni ničesar razumel, a ona je zanosno pripovedovala, vzdikala, poslušala sama sebe in občudovala svoje prazno govorjenje. Poznalo se ji je, da je kaznjenska, toda zavedala se je, da nam je nadrejena, zato nam je namerala vlti v kosti strah. Pripovedovala nam je o krematorijih, o kaznih in o stvarih, ki so nam bile znane že davno in ki se jih nismo več bale.

»Kolegica,« sem se obrnila k njej, »prišle smo iz Auschwitza. Je mar lahko še kaj, česar ne poznamo?«

»A-a-h... tako!« se je ljubeznivo nasmehnila. »Potlej pa je vse v redu.«

Naslednje jutro, ko smo stale na apelu, sem si ogledala taborišče. Tudi to je bilo zgrajeno kakor vsa druga, ni pa imelo zidu, kakršen je bil v Ravensbrücku. Tu je bila samo žična ograja. Med žico so se videla polja, dalje na obzorju pa gozdovi. Zazdelo se mi je, da mora tam nekje ob gozdu teči reka. Ker pa nisem vedela, kje taborišče sploh je, nisem mogla dognati, katera reka bi to utegnila biti. V tem taborišču smo se počutile kot da bi bile zdaj rešene. Nemara zaradi tega, ker smo lahko gledale v daljavo ali pa zato, ker so bili obroki hrane večji in ker so pravili, da je to delovno taborišče. Tu so nam dali tudi nove številke, ki jih je bilo treba prišiti na rokav.

Blokova, ki nas je ob prihodu tako vznemirila, je nekam izginila. Na njeno mesto je prišla Nemka. Ime ji je bilo Marijana. Bila je lepa, nervozna in neumna. Zaradi raztresenosti je vsako stvar pozabila. Sama ni vedela, kaj od nje zahtevajo in kaj hoče. Včasih je pretepala jetnice s palico, včasih se je smejala, potlej se je histerično drla in teptala z nogami na mestu, kjer je stala. Neuravnovešen, bolan tip.

Zanimalo nas je, kako dolgo nas nameravajo zadrževati v karanteni in kam nas bodo po karanteni poslali na delo. O tem nam ni mogel nihče ničesar povedati, opazile pa smo, da so nam začeli zmanjševati obroke kruha in juhe in bilo nam je jasno, da jih bodo zmanjševali, dokler jih ne bodo znižali na minimum. Nekega dne je izostala juha, naslednji dan kruh. Začele smo stradati. Ženske so vse pogo-steje odhajale na smetišče, kjer so iskale skorjice in odpadke povrtnin. Treba se je bilo spustiti v jamo, naglo najti krompirjeve olupke ali kaj drugega in pobegniti. Jama se mi je gnusila. Čeravno sem bila lačna, nisem hotela vanjo. Do poslednjih moči sem zavračala tako misel. Antica, ki je mislila o jami verjetno tako kot jaz, mi je nekega dne rekla:

»Nima pomena stradati. Skorja je skorja. Kljub vsemu je bolje, če jo imaš, kakor če je nimaš.«

»Si lahko misliš, da te bodo skorje čakale in da krompirjevi olupki ležijo kar tako! Stotine žensk premeče smetišče. Ne verjamem, da boš našla še kaj.«

»Poskusiva.«

»Pa če...?« sem jo pogledala.

»Vendar ne bodo zasačili prav naju. A če naju tudi... Na to moraš biti pripravljena.«

»Kako se petelini!« sem se ponorčevala. »Jaz ne grem.«

»Se bojiš?« je rekla izzivalno.

»No, pa pojdem. Ali si se napihnila! Bojim se, v resnici se bojim, a če želiš tako ti...«

»Jaz ne želim, le lačna sem.«

Gledala me je žalostno in jezno. Obšli sva barake, se razgledali na vse strani, ter se naglo spustili v jamo. Našli v njej nisva nič razen blata, steptanega od brez števila nog. Ko sva se vračali iz jame, sem našla svinčnik. Tako sem se ga razveselila, da sem pograbila Antico, ki se niti ni branila, ter jo potegnila s seboj ven.

Takoj za nama se je pognala v jamo Ciganka. Na prehodu sem videla njen mladostni obraz. Ko sva prišli do prvih blokov, sva se instinktivno obrnili. Iz kuhinje je planila esesovka z lopato v rokah. Ciganka je zaslišala njene korake, zato je hotela planiti iz jame, a bilo je prepozno. Esesovka jo je pričakala pri vhodu z lopato in jo z močnim udarcem presekala na dvoje. Zakrila sem si oči. Antica me je potegnila naprej in zbežali sva proti našemu bloku. Ciganka je tako obupno zakričala, da se nama je stisnilo srce. Ta krik mi je zvonil dolgo po ušesih, še celo po osvoboditvi. V želodcu sem čutila bolečino, v sencih mi je razbijalo, pred mojimi očmi pa je še zmerom tekla kri z lopate. Stekla sem v blok ter sedla na klopico ob mizi. Marijana je prišla iz sobice in se obregnila obme. Nisem se premaknila z mesta, bilo mi je popolnoma vseeno, kaj je Marijana kričala.

TATJANA

Neko popoldne sva sedeli z Dragico sredi polj ter se pogovarjali. Pripovedovali sva si o domu in o tem, kakšno bo srečanje s starši. Zdelo se nama je, da sva se ponovno rodili.

Dragica se je božajoče dotikala mojih prstov in obujala spomine na noč, ko me je izvelkla iz tistega bloka.

»Roka se ti je povsem popravila, kajne?«

Misli so se mi ustavile na dogodku, ko nas je Dragica slučajno našla in kako sem od sreče jokala, ker sem jo videla živo.

»Pobegnila sem prej kakor ve,« mi je pripovedovala. »Ko sem opazila, da te ni v skupini, s katero sem bežala, sem se vrnila.«

V taborišču je bila zmeda. Blokovo so obesili na glavna vrata. Prišli so esesovci. Taborišče je bobnelo od streljanja. Marijka je napravila zmešnjavo, da so bili esesovci popolnoma zbegani. Nekdo je začel kričati, da so Rusi že pri glavnem vhodu. Pokalo je z vseh strani. Bilo je mnogo mrtvih. Esesovci so jo popihali iz taborišča. Takrat sem pobegnila tudi jaz. Kmalu so taborišče zasedli Rusi. Ni mi znano, kaj je bilo potem.

Zdelo se mi je, da je bilo to, kar pripoveduje, tako nekje daleč v davнинi.

»Počakaj, skočim samo do hiše! Danes kuham jaz.«

Odbežala je.

Sonce je ogrevalo travo, hiše in drevje. Prvič zdaj sem zaslišala žvrgolenje ptic. Vse dolge mesece prej sem mislila, da v Nemčiji ptice sploh ne živijo. Naslednji dan smo se nameravali priključiti transportu, ki je bil namenjen v Jugoslavijo. Bila sem vznemirjena ob pričakovanju jutrišnjega dne. Temperature nisem imela več; počutila sem se dobro in tudi roka me ni bolela.

Jutri...! Le še do jutri bo treba počakati, potlej pa na pot. Kaj pa, če se mi samo sanja? — Ne, ne, ne sanja se mi! O, kdor ni okusil morečih strahot internacije, ne more razumeti, kaj pomeni vrnitev domov. Po toliko mesecih, preživetih v pogojih, kakršni so bili tisti. Življenje mi je bilo podarjeno in zdaj bom ta dar ponesla domov. Kakšna radost! Božala sem travo in bila srečna, ker se lahko radujem. Pred menoj se je razprostiralo polje, poraslo z visoko travo. Morebiti je bilo na tem polju kdaj prej kaj zasejano ali zasajeno, kar je bogato rodilo. Zdaj je bil tu samo pašnik, porasel s travo, ni pa bilo živali, ki bi jo popasla.

Trava je previdno zašumela, čemur sem se čudila, kajti ni bilo ne vetriča in ne sape. Znova je zašelestelo. Suštenje se je vse bolj približevalo. Uprla sem pogled tja, od koder naj bi šumi prihajali. Trava je bila tam izredno visoka, zato nisem opazila ničesar. Pomislila sem, da je morda pes. Nisem se zganila, nisem se hotela premakniti z mesta. Čakala sem, kaj se bo prikazalo. Sprva me je objel strah, toda

zavest, da sem svobodna, me je pomirila. Odrinila sem tudi druge pomisleke, ki so me podzavestno obremenjevali. Kljub vsemu pa nisem vstala. Prepričana sem bila, da se nekaj plazi po travi. Prej ko slej je bila kakšna žival. Vendar pa mi je nekaj pošepetavalo, da ni žival. Plazenje je ponehalo. Nastala je tišina. Zdaj bo nemara kaj planilo. Na sebi sem začutila pogled. Nelagodnost in tesnoba sta povečali napetost v meni. Nekdo me je moral opazovati... Nisem mogla dalje vzdržati. Zavest, da so oči nekoga uprte vate, ti jih pa ne vidiš, je neznosna. Naglo sem se dvignila. Dva koraka od mene je ležala privita k zemlji ženska. Oprta je bila na komolce ter me gledala z izbuljenimi očmi. Opazovali sva druga drugo in molčali. Na njenem obrazu je vztrepetal strah. Nisem se mogla premakniti in ni mi prišlo na misel, kaj naj storim. Zazdelo se mi je, da bi se ji morala približati. Toda ko sem napravila korak proti njej, je dvignila roko ter si zaslonila obraz. Očividno se je zbala udarcev.

»Kaj naj napravim?« sem se vprašala mrzlično.

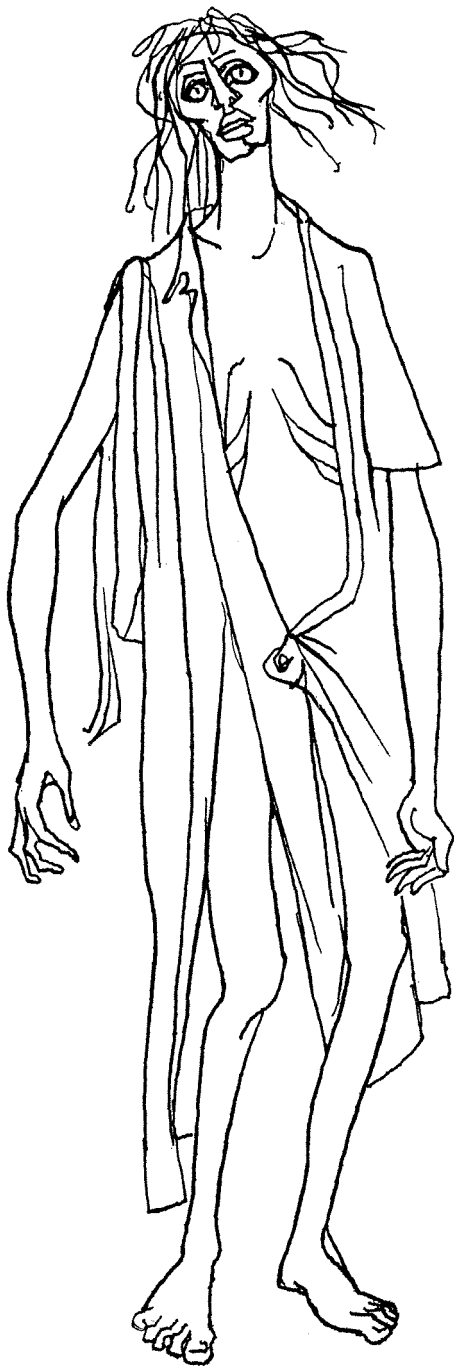
»Kdo si?« Spregovorila sem šepetaje. Spustila je roko z obraza ter me začela motriti s preplašenimi očmi.

»Me razumeš?«

Ni mi odgovorila. Lične kosti je imela prevlečene s sivo kožo, obraz pa umazan z zemljo. Oči so ji gorele globoko v duplinah. Čez čelo so ji viseli osiveli lasje v umazanih šopih. Taboriščno bluzo je imela na ramenih iztrgano, skozi luknje na njej so štrlele kosti. Nog ji nisem mogla videti.

Njen obraz me je navdajal z grozo. Te strašne, velike in hkrati bleščeče oči! Govorile so o strahotah, ki jih je to bedno bitje preživelo. Nezaupljivo so spremljale sleherni moj gib in prežale s poslednjo iskro moči, da bi se ubranile. Prevzel me je obup, žalost, ker sem se zavedala svoje nemoči. Pokrila sem si obraz z rokami ter zajokala.

Zdelo se mi je, da se mi srce trga.

»Ne smeš me izdati,« je šepetala...

Il. Cita Potokar

»Frau!« je zašepetal okostnjak v travi. »Ne smeš me izdati.«

Njene oči so me še naprej gledale grozljivo in nepremično. Govorila je poljsko-ukrajinsko mešanico.

»Jaz nisem Frau. Tudi jaz sem bila v taborišču, razumeš. Nisem Nemka.«

Prikazen je še naprej molčala. Pokleknila sem k njej, toda spet si je zaslonila obraz z rokami.

»Ne boj se. Hočem ti pomagati. Pomagala ti bom ... Lačna si, kaj?«

»Lačna,« je zajejala in oči so se ji popolnoma zameglile.

»Poslušaj me! Vojna je končana. Zdaj si svobodna. Me razumeš? Nikogar se ti ni treba bati. Tudi skrivati se ti ni treba. Me razumeš? Ni treba.«

»Ni treba,« je mehanično ponovila, ne da bi razumela smisel besed.

Sklonila sem se k njej, ona pa si je znova pokrila obraz. Nič ji nisem mogla dopovedati. V trenutku me je obletel sram. Spomnila sem se Američana, ki mi je potisnil v roke pištolo namesto kruha. Kruh je skupni jezik vseh sestradancev, samo kruh.

»Ne smeš me izdati,« je šepetala. Zapičila je pogled v moj vrat. Ves obraz se ji je napel od osredotočenosti. Na tem obrazu je bilo toliko volje, toliko blazne odločnosti, da me je osupnilo. To je bila želja človeka, ki hoče na vsak način živeti, ki se hoče s poslednjimi močmi ohraniti. Izenada so se njeni prsti zarinili v moj vrat. Stisk sicer ni bil smrtonosen, niti močan ni bil, toda za njo je bil nadčloveški. Dvignila sem roke, da bi se osvobodila hladnih prstov. Njene oči so se poblaznelo zabadale v moj obraz. Prsti so ji naglo popustili, izpustila je moj vrat ter padla z obrazom na zemljo. Iz prsi se ji je izvil skoraj živalski glas. Ramena so ji podrhtevala. Sedela sem ob njej, otrpla od groze. Naglo sem se dvignila ter stekla proti hiši, kjer smo stanovale. Tam nisem našla nikogar. Vzela sem kruh ter se z vso naglico vrnila k ženski. Še vedno je ležala z obrazom na zemlji. Pokleknila sem k njej. Ni se premaknila. Popadel me je strah. Kaj pa, če je medtem umrla? Z obema rokama sem jo zgrabila za glavo ter ji dvignila obraz. Jokala je brez solza. Usta je imela na pol odprta, gornja dva zoba izbita ... Tedaj sem jo prepoznala.

»Tanja!« sem zaklicala. Uprla je vame izbuljene oči ter tako obstala.

»Tanja, uboga Tanja ...!«

Pred menoj je vstala tovarna: naga Tanja s tablo na hrbtu, z izbitimi zobmi gre po tovarni, ne da bi koga pogledala. Tista lepota, ki je s takšnim zanosom pripovedovala o svojem bratu Vladimirju, kako je odhajal na fronto. To Tanjo so nečloveško mučili. Potlej se je govorilo, da je po mučenju pobegnila. V tovarni je sabotirala tako, da je uničevala avione. Bila je še zima, ko je pobegnila. Le kje se je skrivala ves ta čas? Poznalo se ji je, da je nihče ni sprejel, nihče zaščitil, da ji ni nihče pomagal. Strah jo je preganjal, da se je ves čas skrivala sama. Bala se je vsakogar. Izstradana, izmučena je ostala živa vse do danes. Kako železno voljo je morala imeti, da je vzdržala. Bila je čudovit človek. In zdaj ni niti vedela, da je svobodna. Kakšna groza!

Pomolila sem ji kruh.

»Jej, jej!«

Če bi ji prinesla karkoli drugega, mi ne bi zaupala, toda kruh, kruh je izgladil vse. Zagrabila ga je z obema rokama in zagrizla vanj.

»Ko boš pojedla, dobiš še. Mnogo kruha ti bom dala. Toliko, da ga ne boš mogla pojesti. Boš hotela iti z menoj? Me smo tukaj blizu. Proste smo, svobodne. Razumeš?«

Postala je pozorna na moje pripovedovanje.

»Prišel je tvoj brat Volodja in zdaj smo popolnoma svobodne. Vprašal nas je zate, a si pobegnila, pa nismo vedele, kako je s teboj. Iskal te je.«

»I-i-iskal...« V očeh se ji je zasvetilo nekaj, kar naj bi bilo podobno mislim.

»Iskal, seveda. Če hočeš, gremo lahko zdaj k njemu. Le umiti in preobleči se moraš.«

Vstala sem. Naslonjena na komolce me je gledala nezaupljivo, vendarle pa sem čutila, da se ne bo branila, če jo dvignem. Poskusila sem, a bila sem še preveč slabotna, zato je brezmočno omahnila nazaj na travo.

»Tanja, tu me počakaj, privedla bom svoje tovarišice in odnesle te bodo. Čakaj me! Zanesljivo ostani tu!«

Stekla sem s travnika na cesto, od tam pa v hišo, kjer smo stanovale. Planila sem v sobo, a tam ni bilo nikogar.

»Dragica, kje si?« sem klicala. Nihče se ni oglasil. Obtekla sem hišo. Nikogar ni bilo nikjer. Spet sem zdrvela na cesto. Cesta je bila pusta, kajti tu mimo niso šla niti vojaška vozila. Prav nikjer ni bilo nikogar. Obšla me je žalost in začela sem se bati, da Tanja ne bi zdaj zdaj umrla. Iz sosednje ulice je prišel vojak ter krenil navzdol po cesti. Stekla sem za njim, toda nekam je izginil. Ozirala sem se okrog sebe. Zagledala sem še enega vojaka. Tudi ta je prihajal navzdol po cesti. Pohitela sem, kolikor so mi dale noge, in ga ujela za rokav.

»Tovariš, pomagaj mi... neka ženska umira.«

Govorila sem naglo in zadihano. »Nesti bi jo bilo treba, a jaz je ne morem.«

»Kje je ženska? Od česa pa umira?«

»Od lakote,« sem odvrnila ter ga krčevito zgrabila za roko.

»Veš kaj, pusti me, ne bom pobegnil,« se je zasmel. »Pojdiva k tisti ženski.«

»Uboga Tanja,« sem mrmrala.

»Kaj ji je ime Tanja?«

»Da, Tanja.«

Prišla sva do kraja, kjer je Tanja prej ležala. Zdaj je ni bilo nikjer.

»Pobegnila je!« sem zašepetala razočarano.

»Kako?« je vprašal vojak. »Umira, a je pobegnila.«

»Ne, ne more biti daleč. Poiščiva jo.«

Sled plazečega se telesa je vodila nazaj med travnike. Trava se je počasi dvigala. Opazila sva kri, potlej pa nisva več dolgo iskala. Ležala je s hrptom obrnjena proti nama, glavo je imela prižeto k zemlji.

»Tu je!« sem rekla. »Ni popolnoma pri zavesti.«

»Tanja!« sem zaklicala, toda ni mi odgovorila.

Vojak se ji je približal, previdno jo je obrnil na hrbet in takrat sva zagledala strahoto. Vse njeno telo je bilo v ranah, komolci krvavi, kolena oguljena do kosti. Raztrgana taboriščna obleka je razkrivala pravi skelet.

»Strašno!« je šepetal vojak in čeljusti so mu drhtele.

»Tanja, Tanja!« sem jo klicala, a ona je gledala vame brez najmanjšega znamenja življenja v očeh. »Privedla sem ti brata. Vladimirja sem ti pripeljala.« Solze so me dušile. Mahoma je vojak pogledal vame z izbuljenimi očmi.

»Kako... Od kod pa veš, da mi je ime Vladimir?«

Iznenada sem ga pogledala, kajti kako bi pa naj res vedela, da mu je tako ime. Tako se je pač imenoval njen brat. Pripovedovala je o njem... V trenutku je skočil k Tanji ter ji dvignil glavo. Še je dihala.

»Živa je,« je spregovoril olajšano, meni pa je v glavi šumelo.

»Tatjana, Tatjana!« jo je poklical. Odprla je oči ter se zazrla vanj. Obraz se ji je spačil.

»Imam sestro,« mi je začel pripovedovati. »Tudi njej je ime Tatjana. Ampak ta ni...«

Dvignil si jo je na roke in odšli smo. Tatjana je grgrala: »A-a-a-a-a-a.«

Približala se nam je Dragica.

»Pridi, našla sem Tatjano!«

»Katero?« je vprašala.

»Tanjo, ki je pobegnila še pozimi.«

»Tanjo? Nemogoče.«

»Strašno!« je šepetal vojak sam zase. »Poslušajta!« nama je nato dejal. »Tu blizu je ambulanta. Pojdita domov, jaz jo bom pa odnesel tja. Kje pa stanujeta?«

»Tam,« sva pokazali hišo.

»Zanesem jo tja, nato se vrnem k vama.«

»Jo bova še lahko videli?«

»Vsekakor. No, prišel bom, ko jo zanesem tja.«

Odšel je, pazljivo noseč žalostni tovor. Gledali sva za njim.

»Ta vojak je nekam čuden,« sem spregovorila za njim.

Dragica ni odgovorila.

Nisva še prišli prav do doma, ko se je pri vratih prikazal vojak, ampak to zdaj ni bil več veder človek, ki sem ga bila nekoliko prej srečala. Obraz se mu je podaljšal, roke so mu visele brezmočno ob telesu, ustnice je imel stisnjene.

»Tanja je moja sestra,« je ječal skozi zobe. Komaj se je premagoval, da ni zajokal. »Mlajša sestra,« je dodal. »Sedemnajst let ima... Sedemnajst,« je ponavljal odsotno. Grlo se mu je stiskalo, nenadoma pa se je vzdramil, na široko odprl oči ter z vso silo udaril po vratih. Okvir se je sesul po tleh. Zbežal je po stopnicah, ne da bi še kaj rekel.

»Kdo pa je odšel od tod s tako naglico?« je vprašala Francka, ki je vstopila.

»Vladimir, Tanjin brat.«

»Kakšen brat?«

»Nemara poslednja žrtev nacizma... nemara...«

Naslednji dan smo se odpeljale s transportom v Jugoslavijo.

Prevedel I. K.

Zvone Kržišnik

Ob izgubi Veljka Vlahovića

*Imeli smo ljudi — v poljani cvet,
imeli smo jih — vrhu gore hrast,
imeli smo jih — dali smo jih vam,
kaj hočete, grobovi, še od nas?*

O. Župančič

Samo zelo redkokdaj, samo v izbranem trenutku, samo ob najsrečnejšem združenju prvin, razmer in okolišnosti se more iz človeške biti izoblikovati osebnost, kakršna je živela v Veljku Vlahoviću. Smrt ne more do živega takšni osebnosti, zakaj njeno žarenje požiga in ukinja zakone časnosti. Kadar drevo humanizma doseže tisto višino in razprostre krošnjo v tisto širjavo, kamor je segel in se razmahnil duh Veljka Vlahovića, ostaja v času pričujoče. Orjaški duh traja, čeravno se je njegova skrinja pokorila klicu narave.

Ob odhodu revolucionarja tovariša Veljka je pretreslo Jugoslavijo sočutje — pa tudi zavest, da je odšel del nas samih, del našega živega ljudskega tkiva. Toda prav zato, ker je ljudsko bitje — kadar izgori v tvornosti — zapisano nadaljevanju, ne bo ostal samo Vlahovičev spomin, temveč mu je prisojeno organsko nadaljevanje v ljudskem življenju. Celotna vsebina njegove ustvarjalnosti, trajajoče več kot štirideset let, sleherno dejanje na njegovi prekratki poti se je ostro zarisalo v obstanek človeštva, pridodalo temu obstanku osebnostno črto, sprožilo v njem svojski impulz in mu povečalo vrednost.

Temeljni element Vlahovičeve biti je bil boj. Boj mu je bil dan v genih in materinem mleku, postavljen predenj iz

Veljko Vlahović

časa in prostora; vzel ga je, zaživel zanj, ga sprejel kot osebno religijo ter si ga utrl v značaj, v misel, čustvo in dejanje za vse življenje.

Rojen je bil v letu, ko se je začela prva svetovna vojna. Rodni Rovci blizu Kolašina so bili majhen kraj v tisti Črni gori, o kateri je nekoč sam dejal, da je bila »dežela največjih skrajnosti — trde teme in razkošne svetlobe, svoboden ujetnik in ujeta svoboda...« V zibko so mu udarjali vtisi smrti, žrtev, trpljenja. Neuklonljivost, junaško izročilo Gorskega venca, nepomirljivost do usode, volja, na svetu ne samo živeti, marveč svet spreminjati — te karakterne črte so se zgodaj urezale vanj. Vsi njegovi predniki so se vojskovali in umirali izza turške sužnosti. Veljkov oče in stric sta se po izgubljeni bitki pri Mojkovcu s šestdesetimi možmi borila naprej. Stric, ki se je iz vseučilišč Leipziga in Petrograda vrnil peš v domovino na fronto, je padel v svojem 26. letu.

Bojno izročilo je spremljalo dečkove stopinje, ko je skozi poletno vročino, puhtečo od črnih skalovij, pa skozi sneg, zamete, veter in strupeni mraz hodil v osnovno šolo vsak dan dvanajst kilometrov daleč in prav toliko nazaj domov. V njem se je razvila ključovalnost do surove stvarnosti in s to ključovalnostjo zvezane izkušnje, modrost, volja in moralna, da je vse mogoče prebiti, vse izdržati. Napor mu je vcepil poštenje do sebe, ljubezen do resnice, kar črno-gorsko ljudstvo lakonično izraža z besedami: »I u gori istinu zbori.« To pomeni: Tudi kadar si sam s seboj, naj ti bo resnica svetinja.

Veljko Vlahović je ponesel čud svojega ljudstva v sebi, ko je šel v Beograd v gimnazijo. Ponesel je tudi ljubezen do svoje kamnite domačije, do njene divje lepote, svetlobe in senc. Tak kot je bil, ustrojen v naporu, pošten in ves prežarjen z bojno tradicijo, v gimnazijskih letih od 1925 do 1933 ni mogel srečati idej, ki bi bile bolj ubrane z utripom njegovega srca, kakor so bile socialistične ideje. »Razen tistega, kar je tlelo v nas naprednega, kar smo prinesli od doma, iz roditeljskih hiš,« je pripovedoval še nedavno, »se imamo veliko zahvaliti čudovitim profesorjem, marsikaj pa smo se naučili iz pozornega študija mednarodnih in domačih razmer.« Profesorji so se zavzeli zanj, ko mu je zaradi naprednega delovanja že v gimnaziji grozila izključitev. Prav ko je Vlahović polagal maturo, so v Nemčiji prišli na oblast nacisti. Profesorji — čeprav niso

bili člani komunistične partije — so bili patrioti in demokrati ter so vedeli, kaj prinaša fašizem. Hkrati so mlade napredne duhove burili dogodki v domačem delavskem gibanju, štrajki, ponosni protesti delavskih množic zoper kapitalistično zatiranje, zoper nesvobodo in nacionalistično hujškaštvo in sploh zoper vso protiljudsko politiko izza Obznane, izza Zakona za zaščito države in drugih reakcionarnih spletk. Mladi so naglo spoznali gnilobo kraljevine Jugoslavije, pretresel jih je Mussolinijev napad na Etiopijo, navduševali so se ob slavnem nastopu Dimitrova na leipziškem procesu. Fantazija te mladine je bila vsa razžarjena, za vsako ceno so hoteli v boj za svoje ideale, za svoje predstave o boljšem svetu, za vse tisto, k čemur so jih usmerjale knjige Remarquea, Barbussea, Gorkega, Gladkova in drugih naprednih piscev. Vse to se je dogajalo istočasno, ko je Komunistična partija Jugoslavije prešla k širšemu delu in je zrasel vpliv delavskega razreda, čeprav je v državi vladala diktatura. Še zlasti je na Veljka deloval zgled starejšega brata, ki so ga leta 1933 izključili z Agronomске fakultete.

Genetičnemu humanizmu, spontani zapuščini in zgodnji vzgoji, da je nazor boja edino možen tvorni princip človeškega življenja — tem elementom Vlahovičevega otroštva in mladosti se je pridružil element revolucionarne zavesti. Domoljubje ter čut za pravičnost in pošten socialni red so v mladem možu kmalu zadobili novo smer, odločilno novo dimenzijo. Zilili so se kakor bistri studenci v porečju Tare, Pive in Sutjeske v eno samo Drinino strugo: v odločenost, za vsako ceno, tudi za ceno lastne krvi, žrtve in smrti predrugačiti svet. Izza leta 1935 je Vlahovičeva osebnost popolnoma obvladala ta težnja. Dosledno in strastno ji je ostal zvest do konca svojih dni.

Že takoj po vstopu na univerzo je postal Veljko Vlahović eden izmed najuglednejših članov in voditeljev naprednega študentskega gibanja. V SKOJ je bil sprejet leta 1932, v KPJ pa leta 1935. Kot predsednika akcijskega odbora so ga v tem letu aretirali — po stavki v študentskem domu, po množičnih demonstracijah in njegovem ognjevitom govoru. Postavili so ga pred sodišče, izključili z univerze in poslali v taborišče. »Tam,« je pripovedoval, »v Višegradu na Drini sem živo občutil, kaj pomeni pomoč ljudstva. Ko so nas zvezane vodili vsak dan čez znameniti Andričev most, so nam arestantom neznane višegrajske žene nosile hrano, čeprav je bilo žandarjev

prav toliko kot nas. Te žene so vedele, zakaj so nas prijeli in zvezali. Vedele so, da pomagajo upornikom proti državi. Njihova hrabrost mi je bila vselej nepozabna, takrat pa je meni in tovarišem pomnila neizrekljivo moralno podporo.»

Skupaj s Ivom Lolo-Ribarjem je pripravil jugoslovansko delegacijo za mednarodni mladinski kongres v Zenevi. Po kongresu je odpotoval v Prago, kjer je več mesecev usmerjal delo naših študentov. Od tod je povedel skupino 26 jugoslovanskih prostovoljcev v boj za špansko republiko.

Onstran Pirenejev je sprejela Vlahovića in njegove ljudi Riegova himna, melodija revolucionarnega boja, uglašena na najgloblje strune svobodoljubnega ljudskega srca. »To je pesem boja, v katerem se je skoraj goloroko špansko ljudstvo spoprijelo z do zob oboroženim svetovnim fašizmom,« je dejal mnogo let kasneje Vlahović, ko se je spominjal svojega španskega tovariša Dimitrija Palauzova.

»Za našo in vašo svobodo« — to je bilo geslo španske republikanske vojske in mednarodnih brigad, ki so jim prihiteli na pomoč. S tem krikom na ustih so umirali tisoči v okopih Madrida, v Andaluziji, na Guadalajari, na frontah Bruneta, Valencije, Aragona, Estramadure, Asturije in Baskije, na barikadah rdeče Barcelone... Močno so doneli v tem skupnem kriku glasovi jugoslovanske mladosti. Ob reki Jarami je bil Vlahović hudo ranjen. Generala Franco in Mola, Hitlerjevi in Mussolinijevi mehanizirani krvniki in drugi najemniki proti človeške fašistične zarote so razmesarili špansko ljudsko telo, ubijali otroke, stari, ženske, ujetnike...

Veljko Vlahović je v svojem dnevniku s španskih bojišč obširno opisal junaštvo in tragedijo tega brezupnega, toda etično nujnega boja. Vseposvoda diha iz njegovih zapiskov prepričanje, da vojaški poraz republikanske Španije ni bil toliko usoden, kolikor je bila za ves svet pomembna preizkušnja človečnosti, sila odločitve, da pride kdaj za narode čas, ko se je treba upreti, se boriti in umirati. Kajti, kot so peli bataljoni španskih delavcev in kmetov,

jutri bo po ulicah
marširala množica zmagovito.
Spredej bo rdeča garda,
močni bodo v strahu bežali...

Potem, ko je v Španiji opravil številne odgovorne funkcije v organih med-

narodnih brigad — bil je kadrovik, politični komisar, urednik časnika Dimitrovac, toda tudi borec v prvi bojni črti — se je moral Vlahović nezacepljenih ran, izmučen, sestradan umakniti kot komisar šeststotih slovanskih borcev v začetku leta 1938 s to skupino v Francijo. Po zadnjih bojih na obronkih Pirenejev, na zadnjem koščku svobodne španske zemlje, se je umaknil s tovariši, kot je zapisal, »obrnjen proti sovražniku z obrazom in in ne s hrbtom«. Tako se umakne samo nepomirljiv borec za svobodo in za dostojanstvo človeka, borec, katerega fronta ni samo ta ali ona dežela, ampak ves svet, sleherni kraj, kjer ve, da je najpotrebnejši, kjer je fronta revolucije najbolj ogrožena.

V francoskih taboriščih in lazaretnih je umrlo še veliko borcev mednarodnih brigad. Tisti, ki so ostali živi in so po Vlahovićevih besedah »opravili izpit iz velike lekcije zgodovine«, so si nemo prisegli, da se bodo do konca življenja borili proti fašizmu in proti drugim oblikam nečlovečnosti. Obljubo so izpolnili na bojiščih druge svetovne vojne. Z njimi Veljko Vlahović, August Cesarec, Branko Krsmanović, Mirko Kovačević, Stane Rozman, Radko Pavlović, Ilija Engel, Ahmed Fetahagić, Kosta Nadj in mnogi drugi Jugoslovani.

Zgodovina SKOJ nam je ohranila Vlahovićev delež v komunistični mladinski internacionali leta 1938 v Parizu. Takrat mu je bilo komaj 24 let. Delal je kot eden izmed najtesnejših sodelavcev tovariša Tita, kajti takrat je bil CK KP Jugoslavije v francoski prestolnici. Na Titov predlog je bil sprejet v CK SKOJ in nato tudi v CK KPJ. Sekretar komunistične mladinske internacionale je ostal vse do njene razpustitve. Leta 1939 je bil Vlahović že v Moskvi, kjer ga je čakalo še intenzivnejše partijsko delo, pa tudi osebno izpopolnjevanje. Tam je končal študij, ki ga je bil začel v Beogradu, nadaljeval pa v Pragi in na Sorboni.

V Moskvi, kjer je bil zastopnik KPJ v kominterni, ga je zatekel Hitlerjev napad. Vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske je iz domovine poslal ukaz, naj osnuje radijsko postajo »Svobodna Jugoslavija«, da bo prek nje obveščal svet o resnici našega boja. Kakor je povedal sam, in kakor vemo iz zgodovine, je bilo to njegovo delo zelo težavno, saj je deloval proti njemu močan aparat nasprotnih sil. Koliko časa so bila bob ob steno njegova dokazovanja o izdajalski vlogi četnikov in Draže Mihailovića! Koliko

časa je trajalo, da je Stalin bolj upošteval begunsko vlado v Londonu kakor Titovo vojsko!

O teh stvareh so Vlahoviću kratko malo prepovedali govoriti po radiu. Šele tretjo verzijo Titovega sporočila o četniški izdaji je smel objaviti, pa še takrat ga je Molotov klical na odgovornost. Rekel mu je: »Kako je kaj takega sploh mogoče objaviti.« Vlahović mu je odgovoril: »Kaj pa bi vi storili, ko bi vam bil to trikrat ukazal tovariš Stalin kot generalni sekretar partije?« Sploh so v Moskvi hoteli ljudi iz vrha naše revolucije razglasiti za trockiste. Celo, ko se je tam formirala prostovoljna partizanska enota naših državljanov, namenjenih v Jugoslavijo, da bi se pridružili revoluciji, so jim na kape nataknili kordarde, znake bivše jugoslovanske vojske in četnikov, ne pa peterokrakih zvezd. Vlahović je protestiral pri Stalinu zaradi takega ravnanja. Samodržec pa se je posmešnil, češ da ne verjame v ljudsko revolucijo pri nas. Kako dolgo kljub vsem prošnjam Tita in Vlahovića ni hotel Stalin poslati v Jugoslavijo pomoči! Šele spomladi leta 1943, po bitki za ranjence na Neretvi, je Vlahovićevo radijska postaja razbila lažni vtis o četniškem gibanju — toda razbila ga je vendarle. In šele po drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu je lahko prihajalo v Moskvo več novic iz Jugoslavije, iz naših partizanskih enot in narodnoosvobodilnih odborov.

Velika, neprecenljiva je bila zasluga Veljka Vlahovića v tem boju za resnico.

Po sedmih letih, ko je bil ločen od domovine, se je Veljko leta 1944 vriskajočega srca vrnil v Jugoslavijo.

Prišel je čas, ko se je morala v trudu in znoju vklesati v njegovo osebnost spet nova dimenzija revolucionarne zavesti. Zaokrožiti se je moralo v njem tisto, kar je slovenski partizanski poet izrazil s stihi:

danes v temelje, oboke
bombe, ekrazit!
Jutri, rdeči pionirji
skozi slavaloke
novi svet gradit!

Borec od Madrida in Jarame, vaje strelskih zaklonov, jurišev, rušenja — ta borec je moral zdaj na ruševinah začeti graditi tisti novi svet, ki ga je vse dotlej videl samo v vizijah in sanjah. Mnogi veliki junaki vojne niso mogli zbrati v sebi moči, da bi se podali na to čisto drugačno fronto, na fronto miru in gradnje. Vlahović je zmozel. Preusmeril je ves orjaški potencial svoje volje, miselnosti in akcijske energije, revolucionarne

zvestobe, humanistične ljubezni in vere ter neutrudne delavnosti na gradbišče Titove Jugoslavije. Spremenil se je v enega izmed najsilnejših živih buldožerjev, bagrov in žerjavov na tej stavbi, bil je hkrati eden njenih vodilnih statikov, arhitektov in inženirjev.

Na prvih svobodnih volitvah v ljudsko skupščino je bil izvoljen za ljudskega poslanca. Od tistih dob do smrti je bilo njegovo življenje en sam neprekinjen napor, kako bi prispeval h gradnji naše socialistične družbe in države.

Srečevali smo ga v zboru narodov, v zunanjem ministrstvu, na zasedanjih OZN, med člani centralnega komiteja in sekretariata ZK Jugoslavije, na kongresih partije, ljudske fronte in socialistične zveze, v organih za mednarodne odnose, na najodgovornejših položajih v tisku, v centralnih odborih zveze borcev in vojnih invalidov, v zvezni skupščini... Nenehno je bil navzoč v politiki; brez poka se je spopadal s problemi množičnih organizacij, zagrizeno je sodeloval v gradnji ljudske oblasti, v oblikovanju nove države in nove zavesti. Grozljiva energija ga je gnala do zadnjega dne k iskanju novega, boljšega. Nikoli se ni sprijaznil s tistim, kar je bilo doseženo, marveč je kot dosleden revolucionar vrtal naprej v čas; tudi še odtlej, ko je lahko dejal, da si je »delavski razred priboril veliko pravico za vse ljudi, da so sami svoji gospodarji svoje usode«. In še odtlej, ko je uvidel in poudaril, da je »naša samoupravna socialistična družba najbolj odprta socialistična družba na svetu«.

Vlahovićeve številni govori — poslušali smo jih vseh 30 let po osvoboditvi — njegovi sijajni komentarji, programske analitične razprave, publicistična dela, izdana doma in v tujini, še zlasti pa živa srečanja z Veljkom-človekom, so ohranila in bodo ohranila njegovo podobo. Ohranila bodo najmarkantnejše njegove lastnosti: prodornost misli in globino intelekta, daljnovidnost, čebeljo marljivost in ustvarjalni ogenj, otroško vdanost in zvestobo revoluciji, skromnost v samozavedanju, da je posameznik malo in skupnost vse, pa njegovo neizmerno vero v človeka in ljubezen do vsega, kar je človeško.

Spominjamo se Vlahovićevega miru in trezne presoje v mnogih zapletenih in kriznih obdobjih naše družbene zgodovine. Med informbirojevsko gonjo, pri razkrivanju stranpoti in odtujenih stremeljenj njegovega rojaka Milovana Djilasa. V dolgem obdobju, ko sta tehnolo-

kratizem in anarhični liberalizem metala polena pod noge samoupravljanju, mladi samoupravni družbi vobče in delavskemu razredu še posebej. V času, ko je zabredel Aleksander Ranković. V intelektualnem boju z nezdrevimi tokovi med študenti, ko se je pojavila tako imenovana »nova levica«. V obračunu z nacionalistično nevarnostjo... Zvestoba partiji in revoluciji, tovarištvo z velikim vzornikom Titom in orjaško znanje marksizma — te zvezde vodnice so mu usmerjale korak skozi nespoznanja in navzkrižja, ki sama po sebi ne prizanašajo nobenemu živemu človeku.

Nepozaben nam ostaja Vlahovičev razpravni prispevek na 10. kongresu lani v maju mesecu. Spremljali in često prekinjali so ga aplavzi delegatov. Ti aplavzi so bili v veliki meri izraz veselja, da se je Veljkovo zdravstveno stanje takrat popravilo.

Kako je Vlahovič z lučjo svojega intelekta osvetlil vprašanje protislovij v našem razvoju in še zlasti, kako premagati protislovja. Neštetokrat je poudaril da boj za samoupravne socialistične odnose ni idilično gibanje v prihodnost brez konfliktov. Revolucionar mora nasprotja videti in jih premagati.

Kako tehtne besede je namenil internacionalizmu naše Zveze komunistov! Koliko ljubezni je izpovedal do svetovnega in jugoslovanskega delavskega razreda! S kakšnim navdušenjem je govoril, kaj je bil nekoč in kaj je zdaj delavski razred! »Leta 1900,« je dejal, »ni bilo na svetu več kot 64 milijonov delavcev, od tega večina ročnih in neizobraženih. Leta 1970 jih je bilo 270 milijonov, od tega dve tretjini izobraženih, ki se združujejo z inženirji in znanstveniki. To postaja velika družbena sila. Tudi mi kot Zveza komunistov in socialistična Jugoslavija, ki se bojuje za samoupravne odnose, se moramo povezati s to silo, ki nenehno raste in odločilno ugodno vpliva na nadaljnja družbena dogajanja.«

V zvezi s to nujnostjo je Vlahovič na 10. kongresu opozoril, da delavskemu razredu grozi pri nas največja nevarnost s strani nacionalizma. Ta sovražnik je pred leti vdrl celo v Zvezo komunistov, ne toliko med njeno navadno članstvo, marveč predvsem v vrh; vendar se mu ne obeta uspeh tako dolgo, dokler je Zveza monolitna, dokler obstajajo tovarištvo, bratstvo in enotnost, ki jih komunisti kujejo med seboj in med narodi...

Vlahovičev razum je znal secirati družbeno tkivo, kakor obvlada kirurgov

nož človekovo mišičje. Toda ne razum sam po sebi, naj je premogel še tolikšen naraven dar, še tolikšno ostrino logike in še tolikšno intuicijo. Ta razum se je ostril vse Vlahovičevo življenje z izčrpujočim študijem marksistične teorije, družboslovja, ekonomije in drugih ved, predvsem pa s preučevanjem neposrednih družbenih razmer. A s študijem vstric je Vlahovič delal, šel skozi prakso, hitel iz akcije v akcijo, zavedajoč se poprejšnjem, da je boj edina pomembna vsebina življenja.

Objavil je 16 000 strani revolucionarno angažiranih del v naših in tujih jezikih. Če za koga velja, velja zanj, da je v svojih delih dosledno uveljavljal, komunistična, partijska, delavsko-razredna, skratka, titovska izhodišča. Vsa ta dela, ki so posvečena enemu samemu cilju — osvoboditvi človeka in dela v komunistični družbi — izžarevajo bodisi realistične vizije, bodisi dajejo stvarna bojna napotila za teorijo in prakso samoupravnega socializma, bodisi pronicljivo raziskujejo odnose med revolucijo in človeškimi eksistencialnimi fenomeni, zlasti med revolucijo in nadgradnjo — umetnostjo in znanostjo. Vlahovičev velikanski opus bo ohranil vrednost in aktualnost, ker stoji za njim ne samo globoko znanje marksizma in aplikativna invencija, kako ta nazor in doktrino presajati v naše razmere ter uglasjevati z njima našo stvarnost, ampak stoji za njim tudi prava marksistično-leninistična skladnost misli, besede in dejanja njegovega avtorja. Neposredno iz sebe in iz Titovega tovarištva je Vlahovič svoji publicistiki dodal širino, človeško odprtost, jasnino misli in neugasljev optimizem. Ali v obratni smeri: Vlahovičevo delo, naj bo že pisano, izgovorjeno ali implicirano v njegovem dejanju in zgledu, nam bo ostalo kot utelešena žgoča kritika mirovanja, stopicanja na mestu, antidialektike, dogmatičnosti, črnogledosti, strahu pred izkustvom in eksperimentom ter kritika duhovne in fizične lenobe.

Nemogoče je v kratkem besedilu orisati Vlahovičevo osebnostno razsežje, kajti poskus česa takega bi terjal veliko branja in študija, obsežnih opisov in predvsem aдекватne moči v izrazu. Z izseki, krokiji ali citati, izbranimi iz njegovih del — čeravno je moč izbrati take, ki učinkujejo kot aforizmi, kot ljudska rekla ali jedrnatih deseterci — bi mimogrede napolnili knjigo. Ni drugega, kakor jemati naravnost iz tisočev Vlahovičevih tiskanih strani — samo odondod se nam bo očrtal polni portret tega ko-

munističnega revolucionarja, patriota, nemirnega iskalca in humanista, ki je bil enako silovit v ljubezni do Črne gore in jugoslovanske skupnosti narodov, kakor je bil silovit v gorečem razredno-delavskem svetovljanstvu.

Veljko Vlahović je umrl dne 7. marca 1975. Tovariši izza njegovih dijaških in študentskih let, izza Španije, izza NOB in izza dolgih treh desetletij naše socialistične graditve so mu izrekli ob grobu premnoge žalne misli in tožbe. Tito je bil ves pretresen v sočutju in v zavesti izgube. Poln bridkosti je dejal: »Veljka so odlikovale izjemne človeške vrline. Izžareval je preprostost in moč svoje žlahtne osebnosti. Dajal je zgled, kakšen odnos je treba imeti do ljudi in zlasti, kako je treba revolucionarne izkušnje prenašati na mlade... Cenili in spoštovali smo ga kot soborca in sodelavca ter ga iskreno ljubili kot tovariša in človeka... Njegova življenjska pot in delo bosta ostala eden trajnih virov navdiha za sedanje in prihodnje rodove.«

Svoje zadnje domovanje je našel v aleji velikanov. In ko veter pregiba krošnje dreves nad njegovo svežo gomilo, je v tem šumu večno sporočilo rodne zemlje:

Mirno spi in slednjič počij, ti neutrudni orjak, ki ti ustvarjalni nemir vse življenje ni dovolil počitka. Veliko srce delavskega razreda bije in bo bilo naprej tvoje sanje, tvoje vizije, tvoje napore, ki so ti pomenili edino, vendar globoko srečo. Tvoj duh ne more miniti; tvoja dela ostajajo živa; tvoj boj traja in traja skozi nadaljujočo se revolucijo.

Se zmerom si z nami, ko se prebija-mo skozi trnje, korak za korakom k svobodnejši človečnosti. Še nas bo jutri, pojutrišnjem bodril tvoj nasmeh; ne boš izginil v našem ljudskem bitju; premočno se je urezal v nas tvoj žrtveni ideal. In ko pravimo: vrezal se je v nas, to nismo samo ljudje Titove Jugoslavije. Tvoj ideal, Veljko Vlahović, je last svetovne družine ljudstev, ki hrepeneče čakajo na osvoboditev v socializmu.

Dr. Tone Ferenc

Okupatorjev dokument o streljanju talcev v Celju

Kdor je videl večino fotografij o okupatorjevem nasilju na Slovenskem med drugo svetovno vojno, bo soglašal, da so fotografije o streljanju talcev na dvorišču zaporov (Stari pisker) v Celju dne 22. julija 1942 med najpretresljivejšimi dokumenti iz trpljenja našega naroda. Gre za več kot 12 fotografij o zboru na smrt obsojenih pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja oziroma talcev na dvorišču zaporov, postavljanje talcev pred zid, spravljanju trupel v krste in nalaganju krst

Gestapovci so 22. julija 1942 v celjskem »Starem piskru« ustrelili sto talcev. Talcem berejo smrtno obsodbo

na avtomobile pred prevozom na upepelitev v graški krematorij. Fotografije so bile že nekajkrat objavljene, med drugim tudi v Zborniku fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941—1945, del II, knjiga 1, druga dopolnjena in popravljena izdaja, Ljubljana 1966, str. 429—433, razstavljene pa so v Muzeju revolucije v Celju. O njihovem izvoru vemo le to, da je posnetke napravil okupator in je nato dal film razvit slovenskemu fotografu v Celju, ki je skrivaj napravil fotografije.

Dokument, ki sem ga pred nedavnim našel v delu arhivskega fonda uprave zaporov v Celju in ga hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, sicer ne govori neposredno o teh fotografijah. Pač pa ta dokument med nepravilnostmi, ki so se dogodile »pri zadnjih ustrelitvah«, tj. 22. julija 1942, navaja tudi fotografiranje. Ta dokument tudi jasno pove, kdo je kljub prepovedi komandanta varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, SS-Standartenführerja Otta Lurkerja, ki je od junija do septembra 1942 prebival v Celju, prinesel v zapore fotografske aparate in iz 2. in 3. nadstropja fotografiral streljanje talcev. To so bili uradniki iz urada tajne državne policije (gestapa) v Celju. Dokument je zanimiv tudi zato, ker ob navajanju »nepravilnosti« pove nekaj o tistem, kar se je godilo v poslopju zaporov v najstrašnejših urah 22. julija 1942. Zvemo, da si je prišlo ogledat »obravnavo« pred komandantom varnostne policije in varnostne službe v notranjosti zaporov in streljanje talcev na dvorišču večje število okupatorjevih ljudi. Ti gledalci se niso vsi zadovoljili z mestom na dvorišču, temveč so si za to poiskali ustreznije mesto pri oknih v 2. in 3. nadstropju zaporov. Ker je od obravnave oziroma izreka smrtnih kazni do njene izvršitve minilo nekaj časa, v katerem so včasih dovolili talcem napisati poslovilna pisma — in tako je bilo tudi 22. julija 1942 — so medtem okupatorjevi ljudje hodili po zaporih in skozi linice na vratih celic opazovali talce v poslednjih trenutkih njihovega življenja. Precej ljudi, in sicer predvsem celjskih Nemcev, se je nabralo tudi pred poslopjem zaporov in si na nek način skušalo najti mesto, da bi bolje videli na dvorišče.

Ne vemo, kako so upoštevali opozorila in predloge, ki jih je dal predstojnik zaporov v Celju Julius Meier. Morda so jih upoštevali, saj o streljanju talcev po 22. juliju 1942 niso znane nobene fotografije. Tehtno pa je vsekakor vprašanje, ali so 22. julija 1942 z nekaj fotografskimi aparati — dokument govori o tem v množini — napravili le tiste posnetke, ki jih poznamo, ali pa morda tudi druge.

Tajni državni policiji
urad

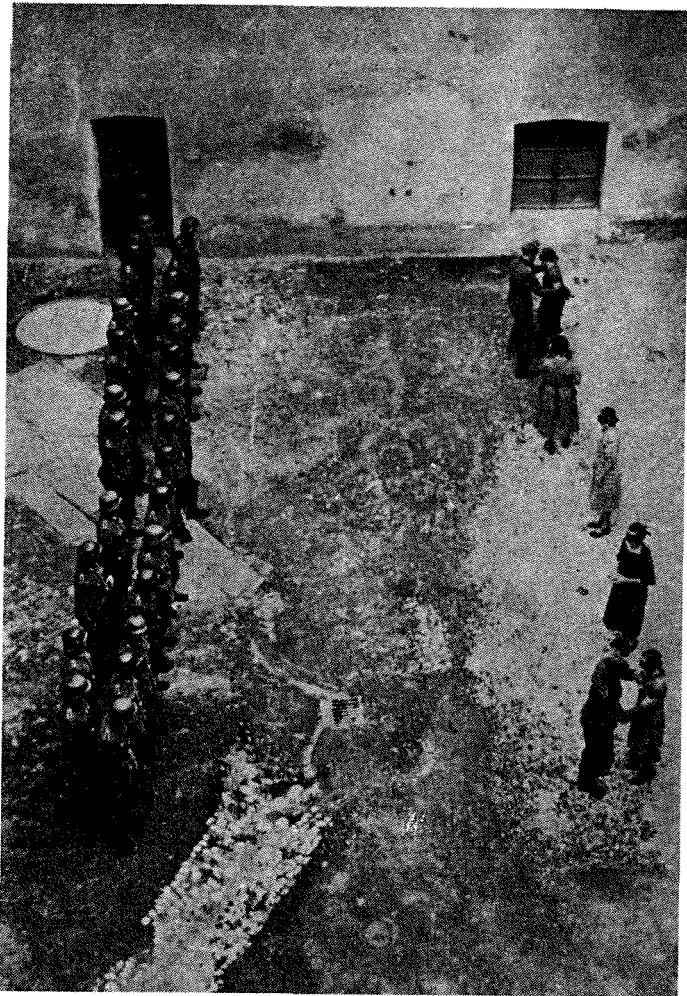
24. julij (194)2

Celje

Zadeva: Varnost zaporov

Pri zadnjih ustrelitvah so bile razne nepravilnosti, ki jih je zaradi varnosti in reda treba odpraviti z ustreznimi ukrepi.

1. Po naredbi komandanta je prepovedano prinašati v zapore fotografske aparate. Moji uradniki so odgovorni za upoštevanje te prepovedi. Kljub osebni opozorilu so pripadniki vašega urada prinesli notri aparate in, kot so mi poročali, delali iz 2. in 3. oddelka posnetke med streljanjem.
2. Uradniku 3. oddelka sem dal nalogo, naj za gledalce zapre bolniško sobo, v kateri sta dva hudo ranjena. Kljub temu se je zgodilo, da je neki esesovec ukazal uradniku, naj sobo odklene in pusti vrata odprta. Iz nje je potem 9 oseb gledalo streljanje.

Nemške zveri se niso ustavile niti pred ženskami. Na sliki: pet žensk hkrati postavljajo pred zid

3. Mogel sem ugotoviti, da so deloma uradniki Vašega urada, deloma pa prevajalci, in sicer predvsem ti, vodili v razne oddelke ljudi kot gledalce; tam so gledali skozi okna in si skozi linice v celicah ogledovali jetnike.
4. Pred poslopjem zaporov se je zbrala takšna množica ljudi, da policijski uradnik, ki je določen za vzdrževanje reda, temu ni bil več kos. Avtobus oddelka za streljanje so zasedli do strehe, ker se je od tam lahko videlo na dvorišče zaporov. Uradniku za varovanje vrat so pri tem delali zelo velike težave.

Da bi onemogočili primere pod točkami 1—3, bom v prihodnje pred koncem obravnave prostore zgradbe, ki ležijo za mrežnimi zaporami, vključno z ženskim oddelkom in delavnicami, zaprl za vse osebe, ki nimajo neposrednega opravka z obsojenci. Gledalcem bo v prihodnje na voljo samo mesto na dvorišču zaporov.

Za vzdrževanje reda pred poslopjem zaporov in za nadzor nad gledalci, ki smejo v notranjost, prosim, da bi s policijo, zaporo dohodov po Studenčni in Ambrožičevi

ulici onemogočili gledalcem priti na mesto in določili odločno osebo za nadzor nad njimi, če že ni mogoče za to izdati vstopnic.

Poleg tega je zaželeno, da tudi k obravnavi pripustimo le omejen krog ljudi. Mesto pred prostorom za obravnavo je tako omejeno, da navzočnost oseb, ki nimajo opravka z obravnavo, učinkuje izredno motilno, ker ni mogoče imeti vedno potrebnega vpogleda na navodila, potrebna za nemoten potek obravnave.

Meier

višji upravni inspektor

Franci Lakovič

Rane

*Brez krogel čas kdaj rane daje,
a vse izvir so bolečin,
tako da včasih bi najraje
pogreznil v davni se spomin.*

*A ker spomin je lovorika,
jaz pa ne maram lovorik,
naj spremeni v odmev se krika,
da ni dovolj le spomenik*

*za padle talce, partizane,
ki jih pokriva črna prst,
naj živim čas zaceli rane,
da spet korak bo njihov čvrst!*

Razgovor z dr. Francetom Škerlom

Dr. France Škerl

Ali nam bi hoteli na kratko opisati svojo življenjsko in študijsko pot, strokovno usmeritev in naravnost svojih znanstvenih pobud.

Vaše vprašanje je na zunaj zelo preprosto, dejansko pa je bolj zapleteno, ker zahteva, da z nekaj besedami vsaj omenim nekaj točk, ki so bile v mojem življenju nekako odločilnejše. Omenim naj prvo svetovno vojno. Še danes se spominjam grmenja topov za Triglavom ob znani nemški ofenzivi pri Kobaridu, ki se je slišalo prav do nas. Začel sem z grozo misliti na dogodke, katerih pomena se kot otrok nisem prav nič zavedal. V naši hiši se je kasneje, mnogo govorilo tudi o Koroški in pričakovanju ugodne rešitve plebiscita, prav tako pa tudi o grenkem vtisu tedanjih rezultatov. Vse to naj omenim, ker sem se po drugi svetovni vojni zavestno

lotil znanstvene obdelave usode koroških in primorskih Slovencev. To delo je nedvomno bilo v nekaki notranji zvezi s spomini na prvo svetovno vojno, čeprav so pozneje sovplivali tudi nekateri drugi motivi. Glede mojega nagnjenja do zgodovine je gotovo zelo vplivalo, da sem si glede na dogodke, ki sem jih doživel in ohranil v spominu, zelo zgodaj začel zastavljati vprašanja, zakaj je tako bilo. Ko sem bil še napol otrok, si nanje seveda nisem znal odgovoriti. Toda vprašanja so v meni ostala in z leti šolanja je njihova moč rasla. To pa je bilo zelo важно. Počasi sem začel spoznavati, da na taka vprašanja odgovarja zgodovina, kolikor seveda more. In tu se je rodilo moje nagnjenje do zgodovine in do knjig, ki so jo obravnavale, čeprav spočetka v zelo preprosti obliki. Ko sem bil v tedanji višji gimnaziji, v meni ni bilo več dvoma, kam se bo nagnila moja življenjska in poklicna usmeritev. Na univerzi se je v meni prebudila že tudi volja po znanstvenem raziskovanju, čeprav mi še spočetka ni bilo povsem jasno, katerega obdobja se bom posebej lotil. Do tega mi je postopoma pomagalo spoznavanje pomena socioloških problemov v življenju, še posebej pa v zgodovini. Ta proces pa je bil precej dolgotrajen. Podprla so ga druženja z nekaterimi prijatelji in kolegi, zlasti pa še druga svetovna vojna.

Letos slavimo tridesetletnico osvoboditve Ljubljane. Za vas je znano, da ste veliko vašega raziskovalnega dela posvetili prav dogajanjem v Ljubljani. Že vaša doktorska disertacija je bila posvečena zgodovini Ljubljane, potem pa ste se ponovno vračali k znanstvenemu obravnavanju ljubljanske zgodovine. Ali bi nam hoteli na kratko orisati svoje dosedanje raziskovalno delo in njegove značilnosti.

Res, Ljubljana je bila izhodišče za moje raziskovalno delo na zgodovinskem področju. V letih, ko sem se s svojo disertacijo lotil ljubljanske preteklosti, je bilo znanstveno raziskovanje zlasti naše novejše preteklosti od srede 19. stoletja dalje še silno skromno. Izjema je bila edino literarna preteklost. Večina zgodovinarjev je pa obdelovala starejše probleme. Za novejšo zgodovino na naši univerzi niti predavatelja ni bilo. S svojo disertacijo sem želel odpreti vrata novejšemu raziskovanju. Da sem začel z Ljubljano, je bilo bolj naključje. Arhivi za ta čas so bili najbolj urejeni in najbolj pri rokah prav za Ljubljano. Za splošno slovensko zgodovino so bili dokaj blizu arhivi bivše dežele Kranjske, toda takrat so še mirno počivali v kletih sedanjega izvršnega sveta in centralnega komiteja KPS. Tako je bila Ljubljana s svojim arhivom v resnici zelo blizu mojim začetniškim raziskovalnim ambicijam. Toda posebno daleč takrat nisem prišel. Prišla je vojna, ki je vse obrnila na glavo, mene pa postavila v novo šolo sredi življenja. Učil sem se. Za branje o problemih zgodovinarskega znanstvenega dela pri mojem neposrednem angažiranju v aktivističnem delu ni bilo veliko ne časa ne priložnosti. Pomembnejši so bili osebni razgovori, sistematična šola pa jih je morala dopolniti kasneje.

In kakšno mesto je imela Ljubljana v vašem raziskovanju?

Krog mojega raziskovanja se je po vojni postopoma širil. Ne glede na to pa Ljubljane nisem pozabil. Loteval sem se je v posebnih razpravah, mimo nje pa nisem mogel tudi v razpravah širšega okvira, saj je bila Ljubljana glava osvobodilnega gibanja in nanjo trčite, katerega koli problema se že lotite v širšem okviru. Posebne razprave o Ljubljani sem vedno imel tudi za svoj dolg do rodnega mesta. Rad bi ji dal še več, toda raziskovalne naloge so se širile, tako da človek ni mogel obravnavati samo Ljubljane. Prednost so nujno dobili širši problemi. Pri povojnem raziskovanju sem se skoraj izključno posvetil naši novejši zgodovini, to je zgodovini narodnoosvobodilnega boja. To ni bilo čudno. Vsi, ki smo to dobo sodoživljali in v njej aktivno sodelovali, smo jo z vidika našega celotnega razvoja ocenjevali kot posebno pomembno, kot eno od prelomnih dob naše zgodovine. Pečat ji ga je dalo reševanje socialnih problemov. Kot taka je pritegnila večjo pozornost tudi razisko-

vavcev zgodovine. Iz tega so potem zrasle tudi moje razprave o Osvobodilni fronti, ki sem jo raziskoval z različnih aspektov, zlasti s političnih in socialnih. Osvobodilno fronto sem obravnaval v samostojnih razpravah in ocenah ali pa v okviru širših, bolj kompleksnih delih, npr. o Koroški in Primorski, ali pri izdajanju virov. Mimo nje nisem mogel niti pri razpravah o slovenskem belogardizmu. Znano je, da se je ta najprej rodil iz oportunizma in nevere v sile slovenskega naroda. Ko je zamudil čas proti Osvobodilni fronti in partizanstvu, si je prilaščal najrazličnejše izgovore, razrasel pa se je v strašne oblike sodelovanja z okupatorjem. Na tiste čase je res hudo pomisliti. Hočeš, nočeš, človeka vedno globoko pretresejo. V svojih razpravah o belogardizmu pa sem ostal za enkrat le bolj pri njegovem začetnem porajanju.

Ste eden izmed tistih slovenskih zgodovinarjev, ki se posveča predvsem raziskovanju narodnoosvobodilnega boja pri nas, radi bi zvedeli, kako se lotevate svojih raziskovanj in čemu posvečate posebno pozornost. Pri tem mislimo zlasti na metodološki prijem pri vsem delu.

Danes sem res eden od tistih slovenskih zgodovinarjev, ki se posvečajo predvsem problemom našega osvobodilnega boja. To pa je hkrati zelo veliko. Kajti takrat ko sem jaz začel z raziskovanjem NOB, sem bil skoraj sam. Bilo nas je resnično malo. Toda v 30 letih po vojni se nas je nabralo že kar precej. Raziskovanju NOB more to samo koristiti. Zanimivo pa je tudi, da čim več nas je, tembolj naraščajo tudi problemi. To lepo kažejo najrazličnejša dela, ki so doslej že nastala o tej dobi. Mislim, da našemu narodnoosvobodilnemu boju danes že lahko rečemo naša zgodovinska doba. Vedno več je zgodovinarjev, ki pravilno vrednotijo ta čas kot veliki prelomni čas v našem razvoju. Taki časi vedno najdejo več raziskovavcev kakor mirnejša obdobja. Za nas, ki smo kot prvi začeli ta čas znanstveno obdelovati, je v tem lepo priznanje, ker smo pač že v začetku svojega dela pravilno ovrednotili čas, ki smo ga sami doživljali in pravzaprav tudi soustvarjali. Tako priznanje pa je dragoceno še v nekem drugem smislu. Vsaj v bistvu potrjuje tudi pravilnost naših prijemov pri raziskovanju te dobe, pravilnost metode, s katero smo se lotili obravnavanja teh problemov. Prek te pravilnosti pa seže priznanje tudi k našim univerzitetnim učiteljem, ker moramo biti namreč hvaležni njihovi šoli, ker so nas naučili pravilno znanstveno delati in so zato njihovi nauki ohranili veljavo tudi za njimi.

Mogoče bi nam mogli malo nadrobneje orisati vaše metodološke prijeme, ko se lotevate obdelovanja problemov NOB.

Nedvomno so metodološki prijemi pri tem delu važni, to se pravi pri iskanju znanstvene resnice. Toda vedeti moramo, da so osnova zgodovinskega raziskovanja vedno viri, pisani ali kaki drugačni, pri novejši dobi večinoma pisani. Zgodovinarji iz njih rekonstruirajo zgodovinski proces, ko dogodke povežejo med seboj in jih po potrebi tudi komentirajo. Seveda je zelo važno za raziskovavca, ali je virov dovolj na voljo, ali premalo. Znano je, da zlasti ilegalna gibanja trpe na pomanjkanju virov, ki so potrebni za popolnejšo rekonstrukcijo dogodkov. Na pomanjkanje so vplivali različni dejavniki. To velja tudi za naše osvobodilno gibanje, posebno za nekatera obdobja njegovega razvoja. Pomanjkanje neposrednih dokumentov skušajo taka gibanja olajšati s pisanjem spominov, ki pa zaradi večje ali manjše subjektivnosti ne morejo v celoti nadomestiti dokumentov, ki nastanejo v vsakdanjem poslovanju katerekoli organizacije. Razen tega dokumenti te zadnje vrste dogodke večkrat tudi napihujejo ali jih zabrisujejo. Raziskovavec je tudi v tem primeru v težavah. Pri uporabi mora biti zelo kritičen. To pa ni vedno lahko. Vse to moramo imeti pred očmi, kadar hočemo govoriti o metodičnih prijemih v raziskovanju zgodovine našega osvobodilnega boja.

Iz zgornjega razlaganja je videti, da vsaka napisana zgodovina raste iz virov, še natančneje pa iz metode uporabljanja virov. Prek nje želimo priti do spoznanja

objektivnih dejstev, to se pravi do spoznanj, ki naj obvezujejo vsak razum in veljajo za vse. Seveda to delo ni mogoče brez kritičnega pretresa. Le po njem je mogoče priti do znanstvene resnice o določenem dogodku in procesu. Na tej poti je več nevarnosti, ki raziskovavcu zamegljujejo jasen pogled, zlasti pri bolj kompleksnih dogodkih, včasih pa tudi pri posamičnih, na videz bolj enostavnih. Obširneje o težavah pri kritičnem pretresu virov na tem mestu ne moremo govoriti. Opozoriti pa moramo, da izhajajo iz človekove angažiranosti v zgodovinskem procesu. Zaradi te angažiranosti so že viri pisani bolj ali manj pod subjektivnim vplivom njihovega avtorja. Če pri tem pomislimo na temeljno nalogo raziskovavca, da želi priti pri študiju procesa do znanstvene resnice, potem vidimo, da je za raziskovavca silno važno, da pri spoznavanju in ugotavljanju objektivnih dejstev čim bolj nevtralizira subjektivne interese posameznih dokumentov. Pri obilici modernega gradiva je treba dokumente med seboj nadvse vestno primerjati in ugotavljati medsebojno vzročnost in posledičnost. Šele potem moremo rekonstruirati zgodovinski proces, to je dogodke med seboj povezati in jih po potrebi tudi komentirati. Naloga zgodovinarja je, da v sintezi določi mesto posameznemu dogodku ali tudi kompleksu dogodkov. O raznih oblikah povezave na tem mestu ne moremo govoriti, ker bi bilo preobširno. Opozorimo pa naj, da je za objektivnejši pristop k predmetu raziskovanja zelo koristna, da ne rečemo naravnost nujna primerna časovna odmaknjenost od konkretnega procesa, ker prav ta raziskovavcu olajša, da se dvigne nad vsakdanji nivo in bolj nepristransko pogleda na človeški razvoj. Seveda tudi ta odmaknjenost prinese razne probleme. Poudariti je le, da so pri iskanju znanstvene resnice nekateri elementi standardni, nekateri pa se pojavljajo tudi nanovo — zlasti v razmerju vzročnosti — kakršni so pač problemi, ki jih je treba rešiti. Cilj vsake metode, če hoče biti znanstvena, mora biti iskanje resnice. Povojno delo na zgodovinski znanosti je pokazalo, da je marksistična metoda zaradi spoznavanja dialektike v procesu nadvse pomembno sredstvo pri iskanju resnice. Resnica pa vendarle velja toliko, kolikor se otrese in premaga subjektivne vplive na prikazovanje določenega procesa.

Pri raziskovanju zgodovinskega procesa mene spremlja poseben spomin na Borisa Kidriča. Pri našem medsebojnem delu nas je glede pisanja vedno opozarjal: bodite pri pisanju konkretni. Mislim, da nas njegovo naročilo mora spremljati tudi pri pisanju zgodovine. Tudi zgodovina mora biti konkretna. Vsi njeni zaključki morajo sloneti vedno na konkretnih in resničnih dejstvih. Brez njih so vsi zaključki piškavi in brez cene. Vojmir Kljaković je na nekem mestu zapisal, da zgodovina ni umetnost in neka spretnost, temveč resnica o preteklosti. Ta mora biti nepotvorjena in pristna. Drugače zgodovina ni resnica. Seveda pa vse te postavke ne zanikajo, da tudi zgodovina kot znanost raste in se razvija in prihaja do novih spoznanj.

Kje smo po vašem mnenju v raziskovanju NOB danes in kje vidite poglavitne probleme tega zgodovinopisja?

Že zelo daleč, če primerjamo opravljeno delo naših zgodovinarjev z delom po drugih republikah. Če pa mislimo na cilj, ki ga želimo doseči, smo pa tudi še precej daleč od njega. Kar se tiče opravljenega dela, moram reči, da je res že veliko napisanega o našem NOB. To nam dovolj nazorno kažejo naše bibliografije. Toda te nam bolj kažejo kvantum dela, pa oznako kvalitete pa bi na tem mestu zmanjkalo prostora. Veliko so napravili npr. ljudje, ki so se ukvarjali z razvojem partizanstva, čeprav bodo v tem smislu morali še veliko napraviti, da bodo prišli do konca. Dela o političnih vprašanjih včasih po obsegu zaostajajo. Zato so pa po mojem globlje obdelana, žal jih mnogi premalo poznajo. Zelo obsežno so obdelani razni lokalni predeli, premalo pa posamezne veje splošno politične dejavnosti, da o Osvobodilni fronti in o silnicah, ki so bile vključene vanjo ter o komunistični partiji posebej

niti ne govorim, čeprav nismo brez pomembnih del o njih. Pomembno je tudi, da je danes že zelo obsežno organizirano delo na raziskovanju dobe NOB. Omenim naj posebej univerzo in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, zraven pa še ekipo vojnogodovinskega oddelka. Na tem mestu ne moremo mimo dejstva, da smo v zadnjem času dobili z delom dr. M. Mikuža prvo splošno zgodovino NOB kakega naroda v Jugoslaviji. Zrasla je v veliki meri iz celotnega dosedanjega dela na raziskovanju našega NOB. To dejstvo kakor Mikuževo delo Pregled zgodovine NOB v Sloveniji posebej ni za nas majhna stvar. Ne vem, kaj bo še rekla kritika o njej. Toda ob njej se bo mnogo lažje poglobljati v posamezna vprašanja in jih na temelju obširnejšega gradiva izpopolnjevati. To smo sicer delali že tudi doslej toda vedno smo morali v celoti orati ledino, kar ni bilo lahko. Poglavitne naloge zgodovinarja NOB v bodoče sploh vidim v vedno večjem poglobljanju v probleme NOB. Pričakovanje v nove in večje rezultate je torej utemeljeno.

In vaše sedanje delo in načrti?

O njih bi pa v resnici ne govoril rad. Če mi bo dano dovolj zdravja, bodo vidni tudi rezultati. Drugače so pa obljube prazne besede.

Franci Lakovič

Vera

*Že stokrat, smrt, sva svatovala,
ko bil pogumen sem in mlad,
in ko je strojnica drdrala
med rezkim treskanjem granat.*

*Zdaj pa mi ni do svatovanja,
umrl starec bi — premlad,
ker v meni vse še vedno sanja,
da seme mora dati sad.*

Črtomir Šinkovec

Večer na Sveti gori

(1945)

*Večerno sonce v oknih se blesti Gorice,
ožarja pas srebrni sinje Soče;
pod Sabotinom v bregu temne koč
se v sence stiskajo kot speče ptice.*

*Na severu ves venec gor v škrlatu sije,
Trnovski gozd zagrinja proti Čavnu se s temino,
za Krasom morje zgublja se v sivino
in lesketanje prvih zvezd na zemljo lije.*

*Prižigajo povsod luči se kot kresnice,
vse bolj vasi so z njimi posejane
in iz grobov še svežih, ki so kakor rane,
zaslišimo prerano mrtvih neme klice:*

*»Kaj zemlja ta krvi je naše spila,
zalila do globin prastare korenine:
zato se rod za rodom iz davnine
zarašča v zemljo — nezmagljiva sila,*

*ki se oklepa jo z žuljavimi rokami
kot gozd, ki globlje raste v zemljo rodno:
prelita kri kot seme se razrasla plodno
še v toplih brazdah bo, ki jih svoboda drami . . .«*

*Smo kakor zbor borovcev: v eni misli zbrani
molče v razsvetljene vasi strmimo,
v prividu drug za drugim šli so mimo
v pokončni vrsti mrtvi mladi partizani . . .*

Dr. Ivan Sedej

Umetnost v NOB, umetnost revolucije

Med najzanimivejša poglavja v slovenski umetnosti nedvomno sodi umetnost v NOB, umetnost revolucije. Gre za pojav, ki pravzaprav nima primere v Evropi in postaja vedno zanimivejši in aktualnejši, posebno če se spomnimo na porajajočo se revolucionarno ustvarjalnost v tistih deželah sveta, kjer bijejo narodnoosvobodilne boje. Hkrati lahko ugotovimo, da ima partizanska umetnost posebno mesto tudi v kontekstu angažiranega ustvarjanja, novih oblik kritičnega realizma, ki jih propagirajo levo usmerjeni slikarji in grafiki v svetu. Prav tako bi lahko rekli, da sodi angažirana partizanska grafika med tiste pojave, ki so napovedovali prodor nove figuralike. Skratka — če ocenjujemo to ustvarjalnost brez predsodkov pridemo do zanimivih ugotovitev.

Božidar Jakac: *Istrski bombaš, visoka jedkanica*, 1944

Drago Vidmar: *Počitek*, linorez, 1944

France Mihelič: Most, linorez, 1945

Nekaj časa je pravladovalo mnenje, da je umetnost NOB predvsem dokument, da sicer riše in oznanja resnico o revoluciji, da pa ni ustvarila Velikega dela. Mnogi so tudi trdili, da se oblike partizanskih likovnih umetnin gibljejo zgolj v togih okvirih socialističnega realizma, nekateri pa so zagovarjali mnenje, da gre tako ali drugače za dirigirano ustvarjalnost, ki po logiki »svobode ustvarjanja« ne more dati ustreznih rezultatov. Vendar nam časovna odmaknjenost dovoljuje bistveno drugačne sklepe in ocene, predvsem pa ugotovitev, da je bila partizanska umetnost v najbolj splošnih obrisih pač taka kot je umetnost vedno in povsod — ob odličnih delih smo imeli tudi slaba, ob mojstrovinah nebojlene začetke in ob drznih likovnih stvaritvah tradicionalne in umirjene registracije konkretnih dogodkov. Nekaj podobnega lahko rečemo tudi o splošnem »stil« umetnosti NOB. Srečujemo se z različnimi in stilno dokaj heterogenimi osebnostmi, od mlajših, ki so se trudili, da bi dosegli večšino akademske risbe do zrelih umetnikov, ki so svoja likovna spoznanja poglobljali in obenem prilagajali posebnim materialnim pogojem. V teh okvirih med akademskim realizmom, odmevi ekspresionizma in kritičnega realizma ter nakazanimi potezami, ki spominjajo že na nadrealizem, pa se je kljub vsemu izoblikoval nek skupni »stil«.

Podobe različnih avtorjev iz različnih generacij veže najprej tematika (boj, izgnanstvo, ječe, talci, partizani pri različnih opravilih in ob različnih prilikah, portre-

Niko Pirnat: Na bunker, linorez, 1945

ti voditeljev, propagandni letaki in lepaki itd.), še bolj pa tehnika — saj so se vsi praviloma posluževali le najbolj preprostih sredstev: svinčnika in tuša, za reproduciranje pa linoreza ali lesoreza. Čeprav moramo pripomniti, da je v gozdovih nastalo tudi nekaj kipov in celo oljnih podob. K nekoliko večji formalni enotnosti umetnin, ki so nastale v času NOB je prispeval tudi vpliv starejših, zrelih umetnikov na mlajše, ki so svojo umetniško pot šele zastavili ali pa so celo šele pripravljali nanjo. Zato je prav v produkciji takrat najmlajših risarjev in grafikov (Ive Šubic, Ivan Seljak-Čopić, Janez Vidic, France Slana itd.) čutiti voditeljsko roko starejših kolegov — sicer pa ne pozabimo, da je France Mihelič vodil celo partizansko akademijo, šolo za mlade slikarje in risarje.

Poleg starejših umetnikov, omenimo le Nikolaja Pirnata, Božidarja Jakca, brata Vidmarja, Franceta Miheliča in Doreta Klemenčiča-Maja, se je izoblikovalo tudi nekaj mlajših ustvarjalcev, ki so večinoma že imeli nekaj študijskih let za seboj (Lojze Lavrič, Ive Šubic, Vito Globočnik) ali pa so tik pred vojno končali akademijo v Zagrebu (Alenka Gerlovič). Pri teh umetnikih so bili vplivi starejših kolegov komajda opazni in so zato nastopali kot samostojne osebnosti z dokaj definiranim osebnim stilom. Posebno mesto zavzema med njimi Janez Weis-Belač, ki je bil predvsem kipar in se je z risanjem ukvarjal bolj po sili razmer in pa Vladimir Jordan, odličen risar, ki pa je svoje življenje kljub temu posvetil tehniki.

Alenka Gerlovič: Kolona z ranjenci, lino-rez, 1945

Poglavitni pečat, ki opredeljuje obdobje NOB tudi kot zaključen stilni cikel na likovni ravni, pa je dala kot smo že omenili tehnika. Borci-umetniki so ustvarjali na pohodih, v malodane nemogočih razmerah v podzemeljskih bunkerjih, brez osnovnega materiala, na slabem papirju, tiskali so na improviziranih napravah, za delo niso imeli ne primernih miz niti svetlobe. Uporabljali so pač tisto, kar je bilo najbolj pri roki — svinčnik, košček linoleja, dleto in tiskarske barve najrazličnejšega izvora. Prav zato, deloma pa tudi zaradi večne stiske s časom, so svoja dela večinoma koncipirali skicozno, kot odraz in rezultat trenutne zamisli in kar se da hitrega postopka. Vendar lahko na podlagi najboljših del, ki so se nam ohranila ugotovimo, da so bile ideje večinoma dobro pretehtane in premišljene — zato hitra izvedba umetniškemu sporočilu ni škodovala; nasprotno, zato marsikatera risba ali grafika učinkuje bolj sveže in neposredno.

V stilnem pogledu so Božidar Jakac, brata Vidmarja, France Mihelič, Nikolaj Pirnat in Dore Klemenčič povzeli dognanja iz predhodnega »mirnega« obdobja. Pri vseh pa opazimo določeno mero izčiščenja, predvsem pa bolj stvaren odnos do upodobljenega predmeta. Jakac, ki se je že okrog leta 1930 usmeril v poetično obarvan faktografski realizem (predvsem pri portretih) je namenoma poudaril dokumenta-rično plat svojih upodobitev. V svoji skicirki nam je ohranil živo in kar je najpo-

Dore Klemenčič-Maj: Izdajalec, linorez, 1944

membneje, prizadeto in umetniško prekvašeno pričevanje o najbolj pomembnih dogodkih v času NOB med leti 1943 in 1945. Pri bratih Vidmarjih se srečujemo z zanimivim pogledom na motiviko — zvesta svojim izhodiščem iz časa pred vojno, sta skušala upodobiti partizane, begunce in sploh prizore iz grozljivih let fašističnega terorja v stvarnem krajinskem okviru, ki pa ima vedno tudi pomenljiv, simboličen značaj. Nikolaj Pirnat, ki je slovel kot odličen satirik in karikaturist, pa se je v nasprotju z večino partizanskih umetnikov usmeril v izrazito akcijske teme, ustvaril pa je tudi samosvoj tip propagandnega letaka, kjer je v enotno likovno učinkovanje združil figuralno kompozicijo in črke. France Mihelič pa je doživetja prevrasil s precejšnjo mero vizionarstva. Čas in okolje je skušal nakazati z nadrealnimi simboli, z njimi je prizadeto opisoval pošastno usodo nedolžnih žrtev, samoto kurirskih poti in bestialnost okupatorja in domačih izdajalcev. Prav zanimivo je, da se je že v tem času izoblikoval poseben miheličevski način interpretiranja Narave, ki jo nakazuje kot demonično bitje in kot zrcalo človekovega ravnanja — obenem pa se pojavijo obrisi kasnejših, tako tipičnih pošasti — tulečih psov z golimi rebri in odprtimi gobci.

Dore Klemenčič pa je svoj umetniški program strnil v ciklusu linorezov o Beli gardi — tu je na izredno učinkovit način združil elemente ekspresionistične interpretacije dogajanj v človekovi notranjosti s karikaturjo in grotesko, ki je napadalna in udarna, pa vendar tudi polna intimne bolečine in prizadetosti. Po tej plati je Klemenčiču še najbolj soroden mladi, takoj po vojni umrli umetnik Vito Globočnik, ki je v linorezni mapi Hernvolk jasno pokazal, da imamo opravka z odličnim in talentiranim ustvarjalcem.

Iz nekoliko širšega vidika pa zaslužijo pozornost tudi dela Alenke Gerlovičeve, ki je uporabljala drzen in danes cenjen in moderen sistem komponiranja, ki spominja na filmsko kadriranje in ga lahko ocenimo kot predhodnika novih realističnih tendenc.

Nič manj zanimivo poglavje pa predstavlja »partizanski design« — oblikovanje denarja, knjižna oprema, dekoracije za proslave, scenografija in neštete zvrsti li-

Ive Šubic: Ilustracija, linorez, 1945

kovne opreme, ki so bogatile skope notranjščine bunkerjev, štabnih barak ali bolnic. Morda je najbolj znana zvrst mladinska ilustracija, ki jo je gojil predvsem mladi Ive Šubic, ilustrator Pionirja, neštivilnih listov in improviziranih publikacij, kjer ne moremo mimo deleža, ki so ga dali takratni samouki in danes priznani slovenski umetniki — Janez Vidic, Ivan Seljak-Čopič, France Slana in vrsta znanih in neznanih risarjev ter ilustratorjev.

Po tridesetih letih partizanska umetnost ni izgubila ničesar — še vedno je aktualna njeno globoko človeško in revolucionarno sporočilo, aktualna pa je tudi njena oblika. Saj lahko rečemo, da je poglobljena draž in kakovost umetnosti iz tega viharnege časa neverjetna skladnost med obliko in vsebino, med hotenji in realizacijo. Obenem pa je ta umetnost neprecenljiv dokument o času, ki ga ocenjuje in osvetljuje globlje in bolj prizadeto kot še tako natančno pisani ali fotografski dokumenti.

Slavko Rupel

Ivo Zorman: Sončnica navadna

Ivo Zorman je začel z mladinsko literaturo in je napisal nekaj del za najmlajše in mlade bralce. Potem je izdal zbirko novel »Trije Borjanovi« in roman »Čez dvajset let bo vse drugače«. V njej je posegel v tematiko osvobodilnega boja in za roman prejel Kajuhovo nagrado. Kasneje je izdal roman »V tem mesecu se osipa mak«, v katerem se je partizansko pripovedovanje premaknilo v današnji čas. Tudi z romanom »Draga moja Iza« se Zorman ni oddaljil od svoje priljubljene tematike, ki bi jo lahko označili kot konflikt med medvojnimi sanjami in povojno resnico. Tudi za to delo je dobil Kajuhovo nagrado. Sicer pa je prejel nagrado OF, pa nagrado vstaje. Napisal je in izdal še dve mladinski knjigi, pa roman »V sedemnajstem«, zdaj pa je z romanom »SONČNICA NAVADNA« otvoril pri Državni založbi novo knjižno zbirko Amfora.

Tudi v tem romanu se Zorman vrača v preteklost in riše sodobnost, vendar v njem ne opisuje toliko stiske tistih, ki so med vojno kot borci ali kako drugače trpeli in se borili, pa so po vojni ostali razočarani. V »Sončnici navadni« je v ospredju predvsem nekdanji svet slovenskega meščanstva pred vojno, njegov moralni propad, pa meščanski svet današnjega časa, v katerem se pojavljajo novi problemi, ki pa pravzaprav niso novi, saj gre tudi zdaj za konflikt med mladimi in starimi. Roman je torej posvečen tema dvema osnovnima problemoma, tej dvojni problematiki. Res je, da je stari meščanski svet načenjal moralni propad, problemi pa so zelo podobni današnjemu svetu. Novi meščanski svet je v bistvu enak: laž, verolomnost, nezvestoba, vse to prevladuje nad poštenostjo in resnicoljubnostjo. Poleg te prve je tudi druga komponenta ro-

mana prav tako stara kot človeški rod. To pa je konflikt med starimi in mladimi. Kako je torej ti dve stari temi, ki ju poznamo iz mnogih pripovednih tekstov domačega in svetovnega slovstva, obdelal Ivo Zorman v svojem najnovejšem pripovednem delu?

V romanu Sončnica navadna pripoveduje pisatelj o meščanski družbi današnjega časa. V ospredju pripovedi sta dve ženski: Ana Garzia je vdova po poslovnem človeku, sicer pa hčerka bogatega trgovca, ki je svojo hčer dal svojemu trgovskemu pomočniku Jakobu. Jakob je bil vse prej kot vzoren mož. Med drugim je imel nezakonskega sina s svojo prodajalko. Ta sin Jok, pa se po čudni usodi splete s snaho Marie Garzie. Medtem ko Maria Garzia pripada staremu svetu, je njena snaha Barbara predstavnica novega sveta. Poročena je z Erikom, sinom Marie Garzie, bledim človekom, ki se ukvarja s trgovino, sicer pa skuša v vsem ustreči svoji ženi, ki išče v njem zaslombe in varnosti. V udobni hiši, ob možu, ki dobro zasluži, to tudi ima. Zato se sama lahko toliko bolj posveča drugim stvarim. Poleg vsakodnevnih, bolj ali manj drobnih konfliktov s svojo taščo, zaposluje njeno življenje zanimanje za umetnost. Iz gline ustvarja vaze in jih prodaja, pri tem pa se seznani z Jokom, neznanim polbratom svojega moža, ki ponareja slike in se s tem udobno preživlja. Odnosi med dvema mladima povzročijo, da dobi Barbara otroka, ker njen mož ne more imeti otrok. Ko vse kaže, da bo prišlo do usodnega konflikta, pa poseže vmes usoda. Jok se smrtno ponesreči z avtom, v družini pa se vse poravnava. Vsi so zadovoljni, pa čeprav zmaga laž nad poštenjem in resnico. Kajti spet je vse v redu, lepo in prav.

Pisatelj se je vsekakor lotil težavne naloge, kajti ni bilo tako preprosto oblikovati te dvojne problematike. Zgodba sama po sebi niti ne preseneča, niti ni nova. Bolj pomembno je zato, kako je napisana, čeprav je spet res, da je prikazovanje moralne problematike slovenske meščanske družine tema, ki je vredna obdelave. Pisatelj je kompozicijsko svoj roman dobro zastavil in odlično izpeljal. Pripoved obstoji iz dveh delov: iz objektivne pisateljve pripovedi o dogajanju in iz subjektivno pobarvanih avtobiografskih zapisov Barbare, ki pa v resnici tega svojega dnevnika ne piše. Pisatelj se je tako približal modernim pripovednim oblikam. Res pa je na drugi strani, da imamo tudi v formalnem pogledu vsaj v polovici romana pripoved o življenju, ne

pa življenje samo, ki bi ga bralec podoživljal skupaj z junaki romana. Zdi pa se, da so tudi nekateri značaji ostali bolj bledi. Medtem ko sta obe ženski osebi, zlasti Ana Garzia jasno izdelani in prepričljivi, pa ostajajo moški liki bolj bledi. Jakob pravzaprav v romanu niti ne nastopa. Njegov sin Erik pa ostaja nekam bleda in neizdelana figura. Tudi Jok, kot tipičen predstavnik današnje mladine, ni povsem prepričljiv, čeprav ima v konfliktu poglobljeno vlogo.

Poznamo romane domače, predvsem pa svetovne literature, ki so propad meščanskega sveta obdelali vse bolj dramatično in vse bolj usodno. Je pa roman Iva Zormana pri svoji spretni kompoziciji in zanimivosti, solidno delo, ki bo našel dosti svojih bralcev.

Janko Poljanec

Stephen Pollak: Za menoj nenavadna pot

Domala enajst let trajajoče obdobje svojega življenja, ki ga je avtor pričujoče pretresljive izpovedi, sin Amerikanca in Sudetske Nemke, Stephen Pollak poimenoval nenavadna pot, je vsekakor veliko več, kot more zajeti in povedati sicer razmeroma dolg naslov knjige. Delo, ki ga je v prevodu Nine Vodopivec in v opremi Nadje Furlan ob koncu minulega leta izdala založba Borec, je namreč hkrati nenavadno zanimiva avtobiografija, več kot zgolj novinarsko spretno podan prikaz političnih dogajanj in njihovega ozadja v Evropi med vihnarimi leti 1937 in 1948, živahen potopis in naposled boleč obračun z zvestobo političnemu prepričanju, ki se je kalilo v najtežjih preizkušnjah, ko tudi življenje ni bilo previsoka cena za obrambo neke ideje.

Zato je pisec tudi posvetil to svojo odkrito in neprizanesljivo ter ostro kritično knjigo vsem prijateljem — in sovražnikom — »ki so mi pomagali raziskati nenavadne dežele za menoj, na potovanju, ki me je poučilo, da je med črnim in belim še mnogo odtenkov.«

Opis svoje komaj verjetne odisejave pričinja Pollak z nekim vročim julijskim dnem leta 1937, ko je bil kot prostovoljec

na strani španske republikanske armade nedaleč od Madrida nevarno ranjen. Ko je kot invalid prišel iz bolnišnice, se ni več vrnil na fronto, marveč je vse do zloma republike opravljal vrsto pomembnih nalog v zaledju. Po Francovi zmagi se je znašel na spisku najnevarnejših nasprotnikov novega režima, zavoljo česar seveda ni več mogel ostati v Španiji. Zato se je z reko beguncev in nekdanjih prostovoljcev odpravil v Pariz. Tam je Stephen Pollak spremenil svojo identiteto ter se s pomočjo ponarejenega potnega lista prelevil v kanadskega študenta Saula Skupa, ki je prišel v Evropo na študijsko potovanje. Že v Španiji pa se je avtor seznanil z našim znanim predvojnim komunistom Antonom Bregarjem-Andréjem. Skupaj sta bila tudi v Parizu. In ko se je Bregar moral vrniti v domovino, je za zvezo pred njim odpotoval v Jugoslavijo pisec te knjige, tedaj že uveljavljeni časnikar S. Skup. Julija 1939 se je tako znašel v Ljubljani, kjer je spoznal Rajka Lacinarja ter še vrsto drugih revolucionarjev ter si z njihovo pomočjo pridobil prve ilegalne izkušnje. Iz Ljubljane je pisca nato pot na predvečer druge svetovne vojne vodila v Beograd, pa v Budimpešto, Sofijo

in Bukarešto, kjer je delal kot dopisnik nekaterih najuglednejših svetovnih časnikov. Po ponovni vrnitvi v Beograd je za kratek čas »skočil« v Solun, ponovno dopotoval v Beograd in od tam v Ljubljano, kjer ga je zavoljo režimu nenaklonjene časnikarske dejavnosti marca 1941 doletela odločba za izgon iz Jugoslavije.

Avtorja je pot nato vodila proti vzhodu, preko Istanbula, Bagdada in Bombaya, kjer si je zavoljo svoje dejavnosti prav tako nakopal nenaklonjenost britanskih oblasti, do Karačija, kjer so ga, ko je imel že ladijsko vozovnico do ZDA, Britanci prijeli ter spravili v zapor. Neugnani pisec pa tudi tam ni miroval: pripravil je že vse potrebno za beg v Afganistan, ko so ga znova prehiteli ter prepeljali v zapor v New Delhyju. Tam so razkrili njegovo lažno identiteto in ga že hoteli obsoditi na smrt kot nacističnega agenta, ko mu je tako rekoč v zadnjem hipu uspelo dokazati, kdo in kaj je. Zadnja postaja Pollakove indijske epopeje je bilo nato neko taborišče pod vzhodnim Himalaje, kjer je dočakal konec vojne in nato še maj 1946, ko se je naposled smel vrniti v London in od tam, po domala desetih letih, v svojo pravo domovino Češkoslovaško. Toda tudi tam ni našel miru. Kot Sudetskega Nemca, kar je bil samo na pol, so mu oblasti »svetovale«, naj odide na »prevzgojo« v Vzhodno Nemčijo. Po petih mesecih dela v Dresdenu pa se je Pollaku le uspelo vrniti v Prago, kjer se je zaposlil ter se naslednje leto tudi poročil.

Po znanih dogodkih ob Stalinovi odločni intervenciji na pomlad leta 1948, ki so globoko pretresli češkoslovaško republiko, pa so se avtorju tudi doma zamajala tla pod nogami. Ker je hotel ohraniti integriteto

svojih idealov, kakor je zapisal, se ni mogel ukloniti novim partijskim direktivam, ki so zahtevale poveljevanje uspehov Sovjetske zveze in opravičevanje njenih nasilnih posegov v politiko sosednih držav. Dogodki so šli nezadržno svojo pot vse do usodnega dne, ko so pisatelja »zaradi vedanja nevrednega češkega novinarja...« izključili iz Zveze čeških novinarjev, kar je praktično pomenilo, da doma ni več mogel dobiti ustrezne zaposlitve. Zato mu ni preostalo nič drugega, saj so ga pričeli celo izsiljevati, naj postane agent, da se je podal še na zadnjo etapo svoje razburljive odisejade: na skrivaj je čez mejo odšel na Zahod ter se naposled ustavil v Angliji, kjer s svojo družino živi še danes.

V spremni besedi k slovenski izdaji pa je pisec še dodal: »V posebno zadoščenje mi je, da izide to moje, pred dvajsetimi leti napisano delo, zdaj v slovenščini, kajti celo teh trideset let, ki so pretekla od mojega prvega obiska v Ljubljani, niso mogla skaltiti, kaj šele izbrisati globokega prijateljstva, ki ga čutim do Slovenije in njenega ljudstva... Po petindvajsetih letih življenja v Angliji me še zmerom muči hrepenenje po Srednji Evropi. Pravi vzrok za to, zakaj je bila moja knjiga iz angleščine kot v prvi tuji jezik prevedena ravno v slovenščino, je v tem, da me še zmerom vleče k mojim starim prijateljem v Ljubljano in v njihovo ljubko deželo. To mi daje zadovoljstvo, kajti tako se potrjuje moje staro prijateljstvo.«

Upamo, da je teh nekaj odstavkov vsaj približno opozorilo na izjemno zanimivost pričujoče Pollakove poštene, pogumne, kritične in nič manj samokritične knjige.

Iztok Jlich

Jerzy Kosinski: Obarvana ptica

Kratki roman uglednega sodobnega poljskega v Združenih državah živečega pisatelja Jerzyja Kosinskega »Obarvana ptica« je brez dvoma eno najbolj srhljivih, pretresljivih in hkrati obtožujočih literarnih upodobitev tragičnih dogodkov med zadnjo vojno. Pa ne le med tistimi, ki jih poznamo pri nas, oziroma tistimi, ki obravnavajo pošastne razsežnosti genocida na Poljskem, marveč tudi med vsemi ostalimi zapisi, ki

v zgodovini človeštva doslej najbolj krvavi in neizprosni spopad med narodi in ideologijami popisujejo s tega ali onega zornega kota.

To v prvi osebi pisano delo namreč izredno prepričljivo in neposredno pripoveduje o vojnih grozotah, kakor jih je doživel, občutil in si jih poskušal razložiti na začetku vojne šele šest let stari deček. Fanta so ob nemškem napadu na Poljsko starši po-

slali iz mesta ter ga za visoko odškodnino izročili nekemu skoraj neznanemu človeku, ki je potoval proti gozdnatim in močvirnatim prostranstvom na vzhodu. Oče in mati sta tako upala, da bo njun edinec nekje na podeželju pri dobrih kmečkih ljudeh še najlažje varno preživel vojno viхро. Zavaljo predvojne protinacistične aktivnosti sta bila oba v nevarnosti, zato sta upala, da bosta tako lahko rešila vsaj otroka, če bosta že sama padla v kremplje nemške policije.

Toda nesreča je hotela, da je fantova rejnica kmalu po izbruhu vojne nenadoma umrla in komaj sedemletni črnooki in črnolasi deček z mestnim naglasom, ki so ga komaj razumeli, se je znašel med tujimi in čedalje bolj sovražno razporeženimi ljudmi sam brez varstva in pomoči. Od nacistične propagande prestrašeni kmetje so mislili, da je deček zavaljo svojih temnih las in oči bodisi židovski bodisi ciganski otrok, kar je v enem in drugem primeru za tiste, ki bi si ga drznili skrivati, pomenilo veliko nevarnost. Temu strahu sta se nato pridružili še pošastna vraževernost in nevednost, da za nesrečnega otroka nazadnje ni bilo več varnega kottička, kjer bi se mogel skriti pred najrazličnejšimi nevarnostmi in grožnjami, ki so prežale z vseh strani.

Tako se je pričela dečkova shrlijava odisejada po nemara najbolj zaostalem predelu vzhodne Poljske, od vasi do vasi, med katerimi je bila ena bolj zanemarjena in zapuščena od druge in katerih prebivalci so se kar kosali v surovosti, nevednosti in praznovernosti. Skoraj povsod, kjer se je prikazal, so ubogega fanta preganjali, saj so bili prepričani, da jim s svojimi črnimi očmi prinaša nesrečo, če so ga dobili v roke, pa so ga tudi pretepali, trpinčili in poniževali, kar vse je v nesrečnem malem junaku, ki je poprej odraščal v udobnem meščanskem okolju in pri skrbnih starših, ki so mu poiskali celo pestunjo, vzbujalo najprej začudenje nato pa tudi globok strah, grozo in občutek manjvrednosti.

Ob neki priliki ga je na primer kupila od nekega kmeta čudaška padarica Olga, ki mu je pravila Črni, ter ga poleg vsega dolžila še, da je vampir. Pomagal ji je pri njenih vražarskih poslih, dokler ga nekega dne razjarjeni kmetje niso na velikem ribjem mehurju spustili po reki. V naslednji vasi se je deček znašel v rokah ljubosumnega mlinarja, ki je hlapcu zavaljo svoje žene iztaknil oči. Nato je bil nekaj časa pri čudaškem nastavljalcu pasti in zank Lekhu, ki se je družil s podivjano Ljudmilo, nekdanjo lepo žensko, ki se je po tem, ko se ji je zmešalo, naselila v gozdu in tjakaj vabila moške iz vasi itn.

V naslednjih letih je deček zamenjal še več lastnikov, ki so, skoraj brez izjeme z njim vsi ravnali do kraja brezobzirno in surovo. Dvakrat je tudi padel v roke Nemcem, a se je obakrat po naključju zadnji hip rešil. Ko mu je bilo devet ali deset let, se je poleg vsega srečal še z najrazličnejšimi spolnimi deviacijami, kar vse je puščalo v njegovi duševnosti neizbrisne sledove.

Našel ni nikogar, ki bi mu ponudil varno zavetje toplega doma, kaj šele, da bi mu bil zmožen pravilno razložiti celo najpreprostejše in docela naravne procese in pojave, s katerimi se je srečeval. Povsod so ga spremljale kletve in uroki, komaj verjetna vraževernost in skoraj nepopisna krvoločnost in krutost; bil je priča umorom in posiljevanjem, prevaram in surovemu mučenju, od česar je marsikaj doživel tudi na svoji koži.

Izgubljen med vsemi temi strahotami je skušal nekaj časa najti odrešitev v molitvah in slepi predanosti, drugič spet v tem, da bi se, kakor si je predstavljal, povezal s kraljestvom vsega zla. Taval je od ene skrajnosti do druge in si ves čas skušal posamezne pojave razložiti, najti odgovore na neštete večne zakaj? in čemu?. (Prav v teh dečkovih pretresljivih razglabljanjih in monologih, ko se je eden ideal umaknil drugemu, ko je ena razlaga izpodrinila drugo, se je pisatelj izkazal velikega mojstra, različnega poznavalca otroške psihe.)

Vsa ta tavanja, pobegi in nova iskanja so trajala tja do poznega poletja leta 1944, ko so na Poljsko prodrle sovjetske čete. Tedaj se je za dečka med dobrosrčnimi rdečearmejci pričelo novo življenje. Naučili so ga pisati in brati, kar mu je odprlo vrata v večji in bolj resničen svet od spleta norosti in bolečin, v katerem je dotlej živel celih pet let. Vero v čudeže, boga in hudiča je s pomočjo sovjetskih vojakov zamenjala vera v nezmotljivost in neskončno dobrotljivost vsemogočnega Stalina; prejšnji ideali in idoli so se v hipu razblinili v nič. Seveda pa tudi ta krhki svet na novo privzetih vrednot ni mogel vzdržati vseh preizkušenj in deček se je znašel pred novo verigo vprašanj.

Po končanem prelivanju krvi ter po potikanju po internatih, zavetiščih in bolnicah se je nesrečni mali junak znova znašel v naročju svojih staršev, kar pa se je izkazalo kot še eno novo breme za njegovo razrvano duševnost. In četudi je preživel vojno in čeprav so ga pozneje tudi telesno ozdravili, da je spet mogel spregovoriti, je deček ostal žrtev vojnih grozot, živa priča in pretresljiv opomin, da se kaj podobnega ne sme zgoditi nikoli več.

Naposled še nekaj informativnih besed o avtorju te knjige, katere grozljive in pošastne podobe bi upravičeno mogli primerjati s srhljivimi in mračnimi deli velikih mojstrov slikarstva Goye ali Boscha: Jerzy Kosinski se je rodil pred dvainštiridesetimi leti v poljskem mestu Lodz. Od tam se je leta 1957 preselil v ZDA, kjer je najprej nadaljeval študije, nato pa pričel tudi sam predavati angleško književnost na nekaterih najznamenitejših ameriških univerzah. Pričujoča komaj verjetna, vendar po resničnih dogodkih zasnovana pretresljiva pripoved velja za pisateljevo prvo pomembnejše literarno delo in hkrati za knjigo, s katero je že takoj spočetka v javnosti vzbudil veliko pozornosti. Že za svojo naslednjo

knjigo, roman »Koraki«, pa je Kosinski leta 1969 dobil eno najpomembnejših ameriških literarnih nagrad, »National Book Award«. Omeniti še velja, da je bila pričujoča knjiga že eno leto po izidu (1964) prevedena v več jezikov in da ji je tedaj na primer v Franciji pripadla nagrada za najboljšo prevedeno knjigo leta, »Prix du Meilleur Livre Etranger«.

S pomočjo lepega prevoda Jožeta Prešerna smo tega zanimivega ustvarjalca zdaj spoznali tudi pri nas. Knjigo je opremil slikar Janez Vidic, izšla pa je pri mariborski založbi Obzorja, ki nam je v svoji zbirki »Prizma« tudi sicer že predstavila vrsto zanimivih del iz svetovne književnosti.

Iztok Ilich

Vasil Bikov: Sotnikov

Danes enainpetdesetletnega beloruskega pisatelja Vasila Bikova med dolgo vrsto v zadnjem času čedalje pogostejših prevodov del sodobnih sovjetskih književnikov pri nas doslej še nismo imeli prilike srečati. Od tistih bralcev, ki bolj budno spremljajo dogajanje v novejši sovjetski literarni ustvarjalnosti, pa je bržkone le segel kakšen odmev ostrih napadov na Bikova oziroma na njegov roman »Mrtvi ne poznajo bolečin«, ki ga je napisal in sam prevedel v ruščino ter izdal leta 1966. Pričujočo povest pa je pisatelj v nadaljevanjih objavil v znameniti reviji »Novij mir«, torej v literarnem glasilu, ki se je na njegovih straneh za časa urednikovanja nedavno umrlega kritika in pisatelja Tvardovskega med drugimi predstavil širši javnosti tudi Solženicin. Med bolj znana dela Vasila Bikova sodita poleg teh dveh še knjigi »Alpska balada« in »Tretja raketa«.

Knjiga, ki jo tukaj predstavljamo in ki jo je za mariborsko založbo Obzorja zelo dobro prevedel Branko Avsenak, nosi naslov po glavnem junaku, baterijskem poveljniku Sotnikovu, ki se je po razsulu sovjetske vojske jeseni leta 1941 znašel v nemškem zaledju. Dvanajst dni se je prebijal iz krajev okrog Slomina s majhno skupino topničarjev, preostankom nekoč mogočnega korpusnega topniškega polka. Med plava-

njem čez Berezino pa so skoraj vse postrelili iz zasede, in kogar niso zadeli ali ni utonil, je padel v roke Nemcem. Le Sotnikovu se je naposled uspelo pridružiti skupini partizanov v Gorelskem močvirju. Njegov odred je začel z majhno diverzijo na železniški progi nato pa so se pričeli lotevati tudi večjih akcij. Po ustrelitvi visokega nemškega uradnika pa so se okupacijske oblasti vznemirile. Konec novembra so tri čete orožništva obkolele Gorelsko močvirje in pričelo se je obleganje, tako da so se partizanske skupine le s težavo umaknile v sosednji gozd.

Nekega večera je Sotnikova in še enega partizana, krepkega Ribaka, doletela naloga, da skušata iz najbližje vasi prinesiti nekaj hrane za sestradane tovariše. Z odhodom na to usodno pot se pravzaprav tudi začenja pričujoča pretresljiva pripoved Vasila Bikova. Kajti v tej prekleti noči je Sotnikov preстал toliko trpljenja in mraza in nenehnih bolečin, da je njegova skaljena zavest le stežka dojemala okoliščine, ves svet in njegovo stanje. Seveda je vedel, da je njegovo stanje vse prej kot zavijdanja vredno, če ne brezupno, najbolj pa je trpel zaradi svoje neobgljenosti in nezmožnosti, da bi lahko kaj obrnil na boljše.

In tedaj se je zgodilo: ko sta Sotnikov in Ribak z ovco na plečih že skoraj dosegla

varno zavetje gozda, ju je presenetila orožniška patrolja. V kratkem spopadu je bil Sotnikov ranjen, tako da je postal položaj obeh preganjanih partizanov še bolj brezupen. Končno, ko je bilo že videti, da je največja nevarnost mimo, pa sta oba zaradi kašljanja bolnega Sotnikova padla v roke beloruske žandarmerije.

Tukaj doseže dogajanje vrhunec. Obema ujetnikoma so nemški plačanci ponudili, da stopita v njihove vrste, nato pa so ju, da razmisli, zaprli k drugim ujetnikom v mrzlo, vlage in podgan polno klet. Ranjeni, bolni in do kraja izčrpani Sotnikov je v blodnjah, ki so spremljale njegovo pot na robu med zavestjo in nezavestjo, ko je omahnil zdaj na eno zdaj na drugo stran, kljub vsemu ostal trden v svoji odločitvi. Hotel je živeti, saj je bil še mlad, vendar ne za ceno izdaje. Telesno mnogo močnejši Ribak pa je klonil. Pridružil se je žandarjem, ki so mu kot v preizkušnjo za prvo nalogo zaupali, da je naslednje jutro pomagal obesiti svojega tovariša, nesrečnega Sotnikova.

V pričujoči pripovedi Vasila Bikova bi zaman iskali lažno patetičnost ali črno-belo upodabljanje junakov, pri čemer bi bili na eni strani nezlomljivi heroji, na drugi pa

podli in strahopetni izdajalci. Ne, ti junaki so predvsem ljudje z vsemi človeškimi slabostmi, preprosti ljudje, ki niso nagnjeni k razglabljanju o dobrem in zlem in ki ravnaajo in se odločajo bolj intuitivno, celo čustveno, kot pa po temeljitem razmisleku ali iz idejno globoko utemeljenega prepričanja. Prav zato pa je v dejanjih Sotnikova, vaškega staroste in preproste kmetice Djomčihe, ki je skrila oba begunca, toliko več prave človeške veličine. In zato je tudi tragična usoda drobne židovske deklice Bajsje, ki so jo obesili skupaj s Sotnikovim, starost in Djomčiho, ki je pustila doma tri nepreskrbljene otroke, še toliko bolj — človeško — pretresljiva in tragična.

Bikov je vsekakor dober pripovednik in obenem dober poznavalec dogodkov med zadnjo vojno, predvsem seveda tistih, ki so se odigrali v njegovi domači Belorusiji. Bil je med tistimi begunci, ki so se po nemškem napadu umaknili vse do Moskve, in bil je tudi med tistimi, ki so se z orožjem v rokah na pomlad leta 1944 vrnili. Vojna ga je doletela kot skoraj še otroka, zato je povsem razumljivo, da je tudi v odraslem možu zapustila neizbrisen pečat.

Knjigo je opremil Matjaž Vidic.

V oceno smo prejeli

Ladislav KIAUTA: *Zaklenjena samota*. Opremila Metka Krašovec. Založila in izdala založba Borec. V Ljubljani 1975.

Marko KERSEVAN: *Religija kot družbeni pojav*. Zbirka Tokovi. Opremil Mihailo Soltes. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1975.

Kaj vemo o drogah. Gradivo s seminarja o problemih uživanja drog v Sloveniji. Za izdajo pripravila Katja Vodopivec. Uredil Jože Vilfan. Opremil in tehnično uredil Tadej Tozon. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1975.

France ČERNE: *Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve* — I. knjiga. Uredil Bogomil Gerlanc. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1975.

France ČERNE: *Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve* — II. knjiga. Uredil Bogomil Gerlanc. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Lado AMBROŽIČ-NOVLJAN: *Cankarjeva brigada*. Knjižnica NOV in POS 9. Opremil Vladimir Lakovič. Izdelava skic Vladimir Štimac. Tehnično uredil Jože Certalič. Založila Partizanska knjiga in odbor Cankarjeve brigade. Ljubljana 1975.

Borivoj LAH-BORIS: *Prva slovenska artilerijska brigada*. Knjižnica NOV in POS 23/I. Opremil Vladimir Lakovič. Skice izdelal Vladimir Štimac. Tehnično uredil Jože Certalič. Založila Partizanska knjiga in odbor Prve slovenske artilerijske brigade. Ljubljana 1975.

Beno ZUPANČIČ: *Politični zapiski 1971-72*. Tehnično uredil Niko Kupec. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1975.

Jože JAVORSEK: *Samotni jezdec*. Druga izdaja. Tehnično uredila Jelka Rijavec. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1975.

Matevž HACE: *Prijatelji in znanci*. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1975.